

Uniwersytet Gdański – Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego

REGIONY NADMORSKIE 20

**POLSKA – OBWÓD KALININGRADZKI
POWIĄZANIA TRANSGRANICZNE
PRZED 1990 ROKIEM**

Renata Anisiewicz

Gdańsk–Pelplin 2012

Komitet naukowy:

Nikolay Bagrov (Symferopol), Gerhard Bahrenberg (Brema),
Roger Bivand (Bergen), Marek Dutkowski (Szczecin), Gennadij
M. Fiedorow (Kaliningrad), Walenty S. Korniejewicz (Kaliningrad),
Thomas Lundén (Sztokholm), Tadeusz Palmowski (Gdynia),
Jerzy J. Parysek (przewodniczący, Poznań), Eugeniusz Rydz (Słupsk),
Stasys Vaitekūnas (Kłajpeda), Jan Wendt (Gdańsk)

Adres redakcji:

Tomasz Michalski (sekretarz)
Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego
Instytut Geografii, Uniwersytet Gdański
ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk
tel. +48 58 523 65 58
e-mail: geotm@univ.gda.pl
<http://www.kgrr.univ.gda.pl/>

Recenzent:

Tadeusz Palmowski

© by Author

Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.
ul. Biskupa Dominika 11, 83-130 Pelplin
phone: +48 58 5361757, fax +48 58 5361726
e-mail: bernardinum@bernardinum.com.pl
Zamawianie książek: www.bernardinum.com.pl;
katalog: Księgarnia; podkatalog: Geografia i gospodarka przestrzenna.

Skład, druk i oprawa: Drukarnia Wydawnictwa „Bernardinum” Sp. z o.o., Pelplin

ISBN 978-83-7823-129-5

Spis treści:

Wstęp	5
1. Zagadnienia teoretyczne	14
1.1. Granica – pojęcie, rodzaje, funkcje	14
1.2. Obszar przygraniczny i pojęcia pokrewne	17
1.3. Powiązania transgraniczne, współpraca transgraniczna	21
1.4. Funkcje granic Polski przed 1990 r.	24
2. Uwarunkowania rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych	29
2.1. Uwarunkowania historyczne	29
2.2. Uwarunkowania geograficzne	33
2.3. Uwarunkowania polityczne	34
2.4. Uwarunkowania gospodarcze	43
2.5. Uwarunkowania społeczne	47
2.6. Infrastruktura graniczna	51
3. Płaszczyzny i formy polsko-kaliningradzkich powiązań politycznych	56
3.1. Partie polityczne	56
3.2. Terenowe organy władzy i administracji	62
3.3. Towarzystwa przyjaźni	64
3.4. Związki zawodowe	69
3.5. Środki masowego przekazu	71
3.6. Przedstawiciele wojska i weterani wojenni	79
3.7. Organy ścigania	81
3.8. Symboliczny aspekt powiązań	83
4. Płaszczyzny i formy polsko-kaliningradzkich powiązań gospodarczych	87
4.1. Rolnictwo, rybołówstwo i leśnictwo	87
4.2. Melioracje	91
4.3. Przemysł	94

4.4. Budownictwo i drogownictwo	104
4.5. Energetyka	106
4.6. Komunikacja	110
4.7. Handel i gastronomia	115
5. Płaszczyzny i formy polsko-kaliningradzkich powiązań społecznych	122
5.1. Kultura	122
5.2. Sport	135
5.3. Organizacje młodzieżowe	152
5.4. Edukacja	164
5.5. Nauka	167
5.6. Ochrona zdrowia	171
5.7. Organizacje paramilitarne	172
5.8. Inne organizacje społeczne	173
5.9. Turystyka	175
6. Prawidłowości rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r.	180
6.1. Płaszczyzny powiązań	180
6.2. Formy powiązań	184
6.3. Intensywność powiązań	192
6.4. Zasięg przestrzenny powiązań	195
Zakończenie	203
Literatura	208
Spis informacji prasowych	219
Spis aktów prawnych	227
Spis adresów internetowych	228
Załączniki	229

Wstęp

Rozpoczęty na przełomie lat 80. i 90. proces transformacji systemowej doprowadził do głębokich przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Jednym z najbardziej spektakularnych jego przejawów był rozpad Związku Radzieckiego i otaczającego go tzw. „imperium zewnętrzne”, skutkujący zmianami na politycznej mapie kontynentu.

Już pierwsze objawy dezintegracji przyczyniły się do powstania nowej sytuacji geopolitycznej. Odzyskanie niepodległości przez Litwę w 1990 r. skierowało uwagę obserwatorów na znajdujący się od 1945 r. w granicach ZSRR Obwód Kaliningradzki. Północna część byłych Prus Wschodnich, oficjalnie niedostępna dla obcokrajowców strefa zmilitaryzowana – „biała plama” w świadomości Europejczyków stała się eksklawą oddzieloną od macierzy terytoriami niezależnych państw, wzbudzając znaczne zainteresowanie w kręgach polityków, publicystów i naukowców z różnych krajów. W literaturze pojawiło się wiele opracowań na temat Obwodu Kaliningradzkiego autorstwa politologów, historyków, socjologów, ekonomistów, geografów, specjalistów wojskowości i in. (por. M. Chełmniak i in., 2008). Większość z nich sięgała do genezy powstania obwodu, traktowała o sytuacji bieżącej lub odnosiła się do budzącej wielkie emocje przyszłości eksklawy.

Obwód Kaliningradzki, jako region graniczący z Polską, stał się także tematem zainteresowań polskich polityków, naukowców, sfer gospodarczych oraz mieszkańców pogranicza. Bezpośrednie sąsiedztwo ze szczególną, oddzieloną od macierzy częścią Federacji Rosyjskiej nabrało nowego znaczenia, zarówno w kontekście relacji polsko-rosyjskich, jak i w wymiarze regionalnym, dotyczącym sąsiadujących z nim województw.

Jednocześnie wraz ze zmianą funkcji granic europejskich, wyrażającą się wzrostem ich przenikalności, na szeroką skalę pojawiło się zainteresowanie wszystkimi obszarami pogranicznymi w Polsce. Do końca lat 80. stanowiły one temat tabu w badaniach większości dyscyplin naukowych (S. Ciok, 1999). Niewielkie zainteresowanie, głównie historyków, etnografów, językoznawców oraz specjalistów wojskowości (Z. Kurcz, 2001), wynikało

z peryferyjności terenów położonych przy granicy, uwarunkowanej względami militarnymi (obronność granic, rozmieszczenie wojsk polskich i radzieckich). Decydowały one o ograniczeniach działalności gospodarczej i przemieszczeń ludności (S. Ciok, 1999). W nowych uwarunkowaniach pogranicza stały się przedmiotem wieloaspektowych dociekań specjalistów różnych dziedzin, zarówno teoretyków, jak i praktyków. Na ich temat powstało wiele prac z zakresu geografii, ekonomii, politologii, prawa, planowania przestrzennego, historii, socjologii, etnologii i innych dyscyplin.

Znaczną uwagę naukowców skupiło wschodnie pogranicze Polski – obszar o skomplikowanej historii, peryferyjny w znaczeniu gospodarczym, posiadający jednak unikatowy potencjał kulturowy i przyrodniczy. Ważne miejsce w badaniach zajęły, wliczane do wschodniego pogranicza, południowe tereny byłych Prus Wschodnich, obejmujące historyczną Warmię i Mazury. Zogniskowały się tutaj zróżnicowane problemy związane ze stanowiącym konsekwencję II wojny światowej powstaniem granicy, zmianami przynależności terytorialnej, wymianą ludności i jej adaptacją do nowej przestrzeni oraz nowymi uwarunkowaniami polityczno-gospodarczymi.

Znaczący wpływ na rozwój tego regionu przed 1990 r. miało sąsiedztwo z Obwodem Kaliningradzkim – strefą zmilitaryzowaną, której charakter zdeterminował funkcję granicy jako nieprzepuszczalnej bariery. Granica, która w 1945 r. rozcięła spójny organizm gospodarczy, doprowadziła do zerwania ukształtowanych wcześniej więzi społeczno-ekonomicznych. Brak możliwości jej przekraczania do początku lat 90. podtrzymywał stan odizolowania obydwu sąsiadujących regionów, wzmacniając ich peryferyjność. Paradoksalnie jednak to w tym okresie nawiązane zostały pierwsze kontakty transgraniczne pomiędzy mieszkańcami graniczących bezpośrednio terenów Polski i Obwodu Kaliningradzkiego.

Niewielka skala zainicjowanego na długo przed przełomem lat 80. i 90. procesu rozwoju powiązań transgranicznych lub być może bardziej spektakularny w ogólnoeuropejskim wymiarze charakter zmian znaczenia Obwodu Kaliningradzkiego po 1990 r., przyczyniły się do marginalnego jak dotąd zainteresowania kształtowaniem pierwszych więzi na pograniczu polsko-kaliningradzkim. Brak wiedzy na ten temat, z wyjątkiem bardzo nielicznych publikacji (np. E. Wojnowski, 1999, 2006; R. Traba, 2005; J. Urniaż, 2008b; W.T. Modzelewski, 2008), utrwała panujące powszechnie przekonanie o całkowitej niemożliwości przekraczania granicy polsko-kaliningradzkiej do końca lat 80. i wiążącej się z tym niedostępności obwodu dla cudzoziemców. Potwierdzają je stwierdzenia części zachodnich ekspertów utrzymujących, że pierwszymi obcokrajowcami w Kaliningradzie byli amerykańscy dziennikarze, którzy przybyli tam w 1985 r. (R.A. Smith, 1992). Niniejsze opracowanie stanowić ma pierwszą próbę wypełnienia luki w badaniach początków procesu kształtowania powiązań transgranicznych pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim.

Podstawowym celem pracy jest zbadanie procesu rozwoju powiązań transgranicznych pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. Dla osiągnięcia założonego celu badawczego niezbędne jest udzielenie odpowiedzi na następujące pytania szczegółowe:

- Jaki był zasięg przestrzenny polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r.?
- Jaka była intensywność (natężenie) polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r.?
- Na jakich płaszczyznach rozwijane były polsko-kaliningradzkie powiązania transgraniczne przed 1990 r.?
- Jakie formy współpracy charakteryzowały poszczególne płaszczyzny powiązań przed 1990?
- Jaka rolę polityczną, gospodarczą i społeczną odgrywały kontakty transgraniczne pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r.?

Uwzględniając cel pracy oraz szczegółowe pytania badawcze sformułowano następującą tezę: Do 1990 r. Obwód Kaliningradzki stanowił zamkniętą dla cudzoziemców, zmilitaryzowaną strefę ZSRR. Pomimo oficjalnego braku możliwości przekraczania granicy na pograniczu polsko-kaliningradzkim, od 1956 r. rozwinął się proces kształtowania powiązań transgranicznych.

Uzupełnieniem tezy głównej jest teza pomocnicza: Decydującą rolę w kształtowaniu polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. odegrały uwarunkowania polityczne, które zdeterminowały zasięg przestrzenny, intensywność, płaszczyzny i formy współpracy transgranicznej.

Przedmiot badań pracy stanowią powiązania transgraniczne kształtowane na różnych płaszczyznach życia polityczno-społeczno-gospodarczego pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim. Powiązania traktowane są tutaj jako relacje, więzi przestrzenne, które przekraczają granice państw (M. Sobczyński, 1995).

Obszar badań pracy zdefiniowano pierwotnie jako pogranicze polsko-kaliningradzkie, obejmujące w części polskiej tereny przylegające do granicy z Obwodem Kaliningradzkim, należące do województw olsztyńskiego i białostockiego (według podziału administracyjnego z 1950 r.). W toku gromadzenia materiału badawczego oraz identyfikowania uwarunkowań i zakresu rozwoju powiązań przed 1990 r. granice obszaru badań zostały doprecyzowane adekwatnie do zasięgu współpracy transgranicznej, wyznaczonego przez odgórne decyzje władz.

Określony w ten sposób obszar rozwoju powiązań polsko-kaliningradzkich, stanowiący jednocześnie teren badań, objął po stronie rosyjskiej terytorium Obwodu Kaliningradzkiego (w badanym okresie w ZSRR), zaś po stronie polskiej – graniczących z nim województw. Do 1975 r. było to województwo olsztyńskie, a od 1975 r. nowopowstałe województwa olsztyńskie

i elbląskie. Nie dotyczył natomiast sąsiadującego z obwodem województwa białostockiego, a od 1975 r. suwalskiego. Ponieważ zasięg położonej na południe od granicy części obszaru badań zmieniał się w czasie, obejmował różne jednostki administracyjne oraz krainy historyczne i geograficzne (Warmia i Mazury, od 1975 r. również Powiśle i Żuławy) dla jego określenia użyto słowa polski.

Zakres czasowy opracowania wyznaczają lata 1945-1989. Początek okresu badań wiąże się z powstaniem granicy polsko-radzieckiej na terytorium byłych Prus Wschodnich. Konsekwencją jej utworzenia było przerwanie dotychczasowych powiązań społeczno-gospodarczych na tym terenie. Końcowa data, otwierająca okres przemian polityczno-gospodarczych w Europie Środkowej i Wschodniej, wyznacza jednocześnie po stronie polskiej kres odgórnego kształtowania polsko-kaliningradzkich relacji transgranicznych przez rządzące partie polityczne. Zamyka tym samym szczególnie, słabo zbadany dotychczas etap rozwoju powiązań transgranicznych pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim.

Brak, z nielicznymi wyjątkami, zwartych opracowań problematyki powiązań transgranicznych pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r., skłonił do wykorzystania w niniejszej pracy przede wszystkim niepublikowanych materiałów źródłowych dotyczących tego zagadnienia. Można je podzielić na kilka grup.

Podstawowe źródło informacji stanowiła dokumentacja współpracy transgranicznej prowadzona przez odpowiedzialne za nią Komitety Wojewódzkie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Olsztynie i Elblągu, dostępna w Archiwach Państwowych w Olsztynie (APO) oraz w Elblągu z siedzibą w Malborku (APE). Zebrane w nich archiwalia dotyczą w wypadku województwa olsztyńskiego lat 1956-1985, zaś w odniesieniu do województwa elbląskiego lat 1976-1986. Zespoły akt z tego okresu są względnie kompletne i uporządkowane. Niestety, poza nielicznymi wyjątkami nie zachowały się materiały dokumentujące współpracę transgraniczną po 1985 r., w okresie jej największego rozwoju.

W analizie powiązań transgranicznych najbardziej przydatne okazały się zachowane w archiwach: wytyczne Komitetu Centralnego PZPR do opracowania planów współpracy z Obwodem Kaliningradzkim, plany przygotowane przez KW PZPR na poszczególne lata, listy osób wyjeżdżających za granicę i przybywających do Polski, programy pobytu gości w województwach olsztyńskim i elbląskim, relacje z wyjazdów sporządzone przez ich uczestników po powrocie z zagranicy oraz sprawozdania roczne z całokształtu współpracy. Stały się one podstawowym źródłem informacji jakościowych na temat płaszczyzn i form powiązań transgranicznych oraz ilościowych dotyczących ich intensywności. Dane charakteryzujące liczbę kontaktów transgranicznych i ich uczestników nie są pełne.

W celu uzupełnienia posiadanych informacji, szczególnie dla lat 1985-1989, wykonano kwerendę akt Wydziału Zagranicznego Komitetu Centralnego PZPR, czyli instytucji nadrzędnej dla prowadzonej współpracy transgranicznej, znajdujących się w Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. W dostępnych zasobach znaleziono jedynie nieliczne informacje poszerzające wiedzę na temat badanego zagadnienia.

Wymiernym przejawem powiązań transgranicznych jest liczba przekroczeń granicy (G. Węclawowicz i in., 2003). Określenia wielkości ruchu granicznego pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. dokonano w oparciu o niepublikowane materiały statystyczne Wojsk Ochrony Pogranicza, pozyskane w Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie (ASG) oraz w Komendzie Głównej Straży Granicznej w Warszawie.

Drugą grupę materiałów źródłowych stanowiły informacje na temat kontaktów z Obwodem Kaliningradzkim zamieszczone w prasie lokalnej polskiej części badanego pogranicza. Dla województwa olsztyńskiego uwzględniono dziennik „Głos Olsztyński”, przemianowany w 1970 r. na „Gazetę Olsztyńską”, zaś dla województwa elbląskiego tygodnik „Wiadomości Elbląskie”. Obydwa tytuły były organami prasowymi PZPR, ukazywały się najbardziej regularnie w całym badanym okresie, obejmowały zasięgiem oddziaływania obszar całych województw oraz posiadały największy nakład.

Kwerenda prasy lokalnej, dokonana dla województwa olsztyńskiego za lata 1956-1989, a dla elbląskiego za lata 1979-1990 (okres wydawania pisma), pozwoliła zidentyfikować łącznie 1457 informacji na temat kontaktów z Obwodem Kaliningradzkim w badanym okresie. Z podanej liczby 1327 artykułów i notatek dotyczyło województwa olsztyńskiego, zaś 130 elbląskiego. Materiał pozyskany z tego źródła okazał się szczególnie cenny w wypadku analizy powiązań transgranicznych w latach 1985-1989. Nie wypełnił jednak w całości luki wynikającej z braku informacji o tym okresie w zasobach archiwalnych. Odnosi się to zwłaszcza do ilościowej charakterystyki aktywności transgranicznej (liczba wyjazdów i ich uczestników).

Z pozyskanego materiału prasowego w analizie uwzględniano informacje dotyczące wydarzeń relacjonowanych jako trwające lub zakończone, czyli takie, które rzeczywiście miały miejsce. Krytycznie odnoszono się do zamieszczanych planów współpracy w danym roku lub zapowiedzi spotkań nie znajdujących potwierdzenia w kolejnych numerach studiowanej prasy. O ile było to możliwe, weryfikowano ich wiarygodność w innych źródłach¹.

¹ W analizie nie uwzględniono np., po skontaktowaniu się z przewidywanym uczestnikiem ze strony polskiej, zapowiadanego na lipiec 1970 r. transgranicznego biegu maratońskiego z Olsztyna do Kaliningradu, planowanego z okazji 100-lecia urodzin W. Lenina (*Tegoroczne kontakty...*, 1970).

Trzecią grupę materiałów źródłowych utworzyły dokumenty niepublikowane oraz opracowania okolicznościowe dotyczące wybranych, najbardziej aktywnych podmiotów powiązań transgranicznych. Uczestników współpracy zidentyfikowano na podstawie wcześniejszych kwerend zasobów archiwalnych i prasy regionalnej.

Dokumentacji powiązań transgranicznych podmiotów zlikwidowanych po 1990 r. poszukiwano w archiwach państwowych w Olsztynie i Elblągu z siedzibą w Malborku. W zasobach archiwalnych zachowała się jedynie częściowo dokumentacja współpracy z Obwodem Kaliningradzkim, prowadzonej przez nieistniejące obecnie Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Truso” w Elblągu. Brak jest tego rodzaju dokumentów dla innych zlikwidowanych podmiotów powiązań (np. państwowych gospodarstw rolnych).

Podmioty biorące przed 1990 r. udział w wymianie transgranicznej i istniejące w okresie prowadzenia badań (do 2010 r.) podzielić można na dwie grupy. Pierwszą tworzą zakłady, w których po transformacji ustrojowej na ogół dokonano likwidacji odnośnej dokumentacji (np. ZNTK w Ostródzie, WZPOW w Kwidzynie). Drugą reprezentują instytucje publiczne dysponujące publikacjami jubileuszowymi bądź materiałami niepublikowanymi (np. kroniki szkolne), zawierającymi informacje o kontaktach z partnerami z Obwodu Kaliningradzkiego. Na ich podstawie uzupełniono dane dotyczące powiązań wybranych szkół (głównie Szkół Podstawowych nr 9 w Olsztynie i nr 25 w Elblągu), wyższych uczelni, instytucji kultury i niektórych innych podmiotów.

Uzupełnieniem materiału badawczego, pozyskanego w toku kwerend prasy regionalnej oraz zasobów archiwów państwowych i wybranych podmiotów współpracy były informacje zdobyte podczas 14 wywiadów przeprowadzonych z uczestnikami kontaktów transgranicznych w różnych terminach – od kwietnia 2008 r. do czerwca 2010 r. Respondentów dobrano tak, aby reprezentowali różne płaszczyzny współpracy oraz wybrane, najbardziej aktywne jej podmioty². Wywiady dotyczyły genezy nawiązania współpracy z partnerem w obwodzie, częstotliwości i form kontaktów oraz subiektywnych opinii na temat jej znaczenia dla uczestników wymiany.

² W wywiadach uczestniczyli przedstawiciele: b. KW PZPR w Olsztynie, Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Ostródzie, Warmińskich Zakładów Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego w Kwidzynie, szkół podstawowych nr 9 w Olsztynie i nr 25 w Elblągu (nauczyciele), Liceum Ogólnokształcącego nr II w Elblągu (dyrektor), b. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie (obecnie Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), b. Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej w Elblągu (obecnie Stowarzyszenie Polska-Wschód), b. Olsztyńskiego Kombinatoru Budowlanego, b. Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego w Elblągu (obecnie Zarząd Komunikacji Miejskiej), metodyków języka rosyjskiego, działaczy sportowych z Olsztyna, organizacji młodzieżowej (ZSMP) z Elbląga, uczniów biorących udział w wymianie transgranicznej.

Rozmowy częściowo dokumentowane były archiwaliami znajdującymi się w prywatnych zbiorach respondentów.

Zgromadzony materiał badawczy stosunkowo dobrze dokumentuje powiązania z lat 50., 60. i 70. Najbardziej niekompletne są informacje z drugiej połowy lat 80. Wiele dokumentów z tego okresu (np. akta KW PZPR) zostało zniszczonych wraz z likwidacją podmiotów współpracy lub rozproszonych, co stanowi czynnik utrudniający szczegółową analizę rozwoju powiązań transgranicznych w tym czasie.

Kontakty transgraniczne z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. niezwykle rzadko stanowiły dotychczas temat badań naukowych. Znajduje to odzwierciedlenie w niewielkiej liczbie prac dotyczących omawianego zagadnienia. Na tle nielicznych publikacji przygotowanych przez politologów i historyków uwagę zwraca zupełny brak opracowań geograficznych. Studia literaturowe w tym zakresie stanowiły więc jedynie uzupełnienie informacji pozyskanych w toku kwerend archiwalnych i prasy codziennej.

Przed 1990 r. tematyka współpracy z Obwodem Kaliningradzkim w zasadzie nie pojawiała się w literaturze naukowej. Z tego okresu pochodzi jedynie publikacja okolicznościowa pt. *Калининград-Ольштын*, wydana w 1972 r. w Kaliningradzie (redaktor З.Н. Глушкова) oraz artykuł W. Pengera (1978), stanowiący streszczenie pracy magisterskiej napisanej w Instytucie Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego (H.W. Penger, 1974). Unikatowym, nieopublikowanym materiałem syntetyzującym wiedzę o relacjach polsko-kaliningradzkich (z punktu widzenia politologii) jest dysertacja doktorska В.М. Кузьмина (1991), obroniona w Państwowym Uniwersytecie Kaliningradzkim.

Zainteresowanie rozwojem kontaktów utrzymywanych na pograniczu z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. uwidoczniło się dopiero pod koniec lat 90., a uaktywniło nieznacznie pod koniec pierwszej dekady XXI w. Jego przejawem są uogólnione publikacje E. Wojnowskiego (1999, 2001, 2006). Autor wskazuje w nich na główne płaszczyzny współpracy polsko-kaliningradzkiej w różnych okresach przed 1990 r., wymienia niektóre formy powiązań, podaje nieliczne dane statystyczne obrazujące intensywność zjawiska. Podobny charakter ma artykuł R. Traby (2005). Nieznacznie pogłębiony obraz kontaktów transgranicznych zawiera publikacja W.T. Modzelewskiego (2008), odnosząca się m.in. do nieco większej liczby konkretnych przykładów powiązań województwa olsztyńskiego. Sytuację na terenie należącym od 1975 r. do województwa elbląskiego charakteryzuje – również ogólnikowo – M. Golon (2006b, 2008). Najobszerniejszymi pracami dotyczącymi problematyki współpracy polsko-kaliningradzkiej przed 1990 r. są publikacje J. Urniaża (2007, 2008a, 2008b), poświęcone kontaktom sportowym. Marginalnie do okresu przed 1990 r. odwołują się autorzy piszący na temat współpracy transgranicznej prowadzonej w latach

90. i późniejszych, np. A. Gojło (2004), R. Koszyk-Białobrzaska, I. Zabielska (2006).

Poza literaturą traktującą o relacjach transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. w pracy wykorzystano także publikacje dotyczące uwarunkowań rozwoju powiązań transgranicznych na badanym obszarze. Dla terenu województwa olsztyńskiego były to opracowania monograficzne autorstwa Z. Januszko, M. Kielczewskiej-Zaleskiej (1955) i *Województwo olsztyńskie...* (1974) oraz prace wykonane pod red. Z. Podemskiego (1971) i J. Suchty (1978), zaś dla województwa elbląskiego – artykuły M. Golona (2006a, 2006b, 2008) oraz Z. Olszewskiego (1994). Główne źródło wiedzy dotyczącej sytuacji społeczno-ekonomicznej obecnej eksklawy przed 1990 r. stanowiły publikacje В. Бильчака, И. Самсона, Г. Федорова (2000), M. Chełminiaka (2009), W. Galcowa (1996), J. Dudo (1993, 1995), P. Eberhardta (1994, 1995), Л. Довыденко (2008), Ю.В. Костяшова (2002), A. Maryańskiego (1993), J.M. Zvereva, K.K. Gimbickiego (1995) oraz *Летопись Калининградской области* (2005a, 2005b).

Ponadto w opracowaniu posłużono się literaturą o charakterze teoretyczno-metodologicznym, m.in. pracami autorstwa S. Cioka (1990, 1999, 2004, 2009), T. Komornickiego (1999, 2003), T. Palmowskiego (2000), Z. Rykła (1990, 2006), A. Moraczewskiej (2008), H. Donnana, T.M. Wilsona (2007), M. Więckowskiego (2004), M. Sobczyńskiego (1995), F. Albanese (1996), M. Fic (1996a, 1996b), J. Rungego (2003), W. Kosiedowskiego, B. Słowińskiej (2009). W porównawczych studiach literaturowych, dotyczących problematyki współpracy transgranicznej Polski przed 1990 r. na innych odcinkach polskiej granicy, uwzględniono publikacje S. Cioka (1990, 2004, 2009), S. Laska (1974), H. Szczegóły (1974), L. Koćwina (1974), Cz. Osękowskiego i H. Szczegóły (1999), Cz. Osękowskiego (2006) i D. Janák (2009).

Praca składa się z sześciu rozdziałów poprzedzonych wstępem. W rozdziale pierwszym zamieszczono przegląd definicji dotyczących zagadnień granicy, obszarów przygranicznych, współpracy transgranicznej, powiązań transgranicznych. W końcowej części rozdziału scharakteryzowano zmianę funkcji wszystkich odcinków granicy Polski przed 1990 r.

W rozdziale drugim omówiono uwarunkowania rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. Zostały one pogrupowane i zestawione w sześciu podrozdziałach. Kolejno zanalizowano uwarunkowania historyczne, geograficzne, polityczne, gospodarcze, społeczne oraz dotyczące infrastruktury granicznej.

W następnych trzech rozdziałach dokonano szczegółowej analizy rozwoju powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim na wszystkich zidentyfikowanych płaszczyznach współdziałania, pogrupowanych arbitralnie na polityczne, gospodarcze i społeczne. Uwzględniono w nich czas nawiązania kontaktów transgranicznych, ich częstotliwość, liczebność uczestników, formy i zasięg przestrzenny. Wskazano także na podmioty współpracy.

W rozdziale trzecim scharakteryzowano płaszczyzny powiązań politycznych. Zaliczono do nich kontakty partii politycznych i wybranych organów państwa oraz organizacji społecznych współuczestniczących w przygotowywaniu współpracy transgranicznej. Kolejno omówiono relacje partii politycznych, terenowych organów władzy i administracji, towarzystw przyjaźni, związków zawodowych, środków masowego przekazu, przedstawicieli wojska i weteranów wojennych oraz organów ścigania. Ósmy podrozdział poświęcono symbolicznym przejawom więzi transgranicznych, dotyczącym materialnego upamiętniania współpracy regionów.

Kształtowanie więzi gospodarczych jest tematem rozdziału czwartego. W analizie uwzględniono kontakty transgraniczne w zakresie rolnictwa, rybołówstwa i leśnictwa, utrzymania systemu melioracyjnego, przemysłu, budownictwa i drogownictwa, eksploatacji linii energetycznej, komunikacji oraz handlu i gastronomii.

Obszerną grupę stanowiły przed 1990 r. powiązania podejmowane na płaszczyznach określonych mianem społecznych, omówione w rozdziale piątym. Zaliczono do nich kontakty organizacji społecznych niezwiązanych z techniczno-organizacyjną stroną współpracy transgranicznej oraz instytucje sfery społecznej. Scharakteryzowano tu kolejno powiązania w zakresie kultury, sportu, organizacji młodzieżowych, edukacji, nauki, ochrony zdrowia, organizacji paramilitarnych oraz innych zidentyfikowanych (kobiecych, technicznych, filatelistycznych). W rozdziale tym przedstawiono ponadto specyficzne dla badanego obszaru wyjazdy turystyczne, organizowane wyłącznie dla uczestników oficjalnej współpracy transgranicznej.

Całokształt polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych uporządkowano w rozdziale szóstym. Omówiono w nim prawidłowości ich rozwoju przed 1990 r. w aspekcie udziału poszczególnych płaszczyzn i form we współpracy transgranicznej oraz jej intensywności i zasięgu przestrzennego. W analizie przestrzeni powiązań uwzględniono kontakty podejmowane na poziomie regionalnym (województw i obwodu) oraz lokalnym (powiatów, rejonów i miast).

W końcowej części pracy zamieszczono wnioski oraz załączniki dokumentujące wybrane powiązania transgraniczne sprzed 1990 r.

1. Zagadnienia teoretyczne

1.1. Granica – pojęcie, rodzaje, funkcje

Zagadnieniem implikującym problematykę powiązań transgranicznych jest istnienie granic. Stanowią one przedmiot zainteresowań wielu dyscyplin naukowych, w tym w szczególności geografii politycznej, dla której są jednym z klasycznych tematów badań. Szerokie zainteresowanie granicami obrazuje bogata literatura poświęcona ich definiowaniu, delimitacji, klasyfikacji i funkcjom, wyrażająca zmiany poglądów i kierunków badawczych towarzyszące rozwojowi nauki. Badania geograficzne dotyczące granic S. Ciok (1990) pogrupował na trzy nurty:

- geopolityczny – stojący na stanowisku determinizmu geograficznego, zgodnie z którym granica jest „wypadkową” naturalnych warunków geograficznych, reprezentowany m.in. przez F. Ratzla, R. Kjellena, O. Maulla i R. Henniga;
- antropogeograficzny – podkreślający znaczenie czynnika ludzkiego w kształtowaniu granicy, reprezentowany przez P. Vidal de la Blache’a, J. Brunhesa, F.J. Turnera, W. Nałkowskiego, E. Romera, M. Kielczewską;
- geograficzno-historyczny – obejmujący np. opis granic i in. faktów historycznych na tle środowiska geograficznego, reprezentowany przez R. Kötzchkego, G. Easta, S. Arnolda, G. Labudę, M. Dobrowolską.

Istota każdej granicy polega na rozdzieleniu dwóch różnych obszarów (S. Otok, 2002). Współczesne linearne rozumienie granic to zjawisko stosunkowo nowe. Kształtowanie się tych elementów przestrzeni powiązane jest z długotrwałym procesem rozwoju cywilizacji i tworzenia struktur państwowych. W ciągu wielu wieków funkcje dzisiejszych granic pełniły pogranicza, które należałoby określić mianem „granic strefowych” (Z. Rykiel, 2006). Były to obszary niezamieszkałe – pustkowia, lasy, góry, bagna, o nieokreślonej przynależności, czasem sztucznie utrzymywane w celach obronnych. Wraz z zanikaniem anekumenu dochodziło do zawężania tych stref i krystalizowania obecnego zakresu granic. Ich linearny przebieg ma swoje źródło w podziale państwa Karola Wielkiego na trzy części, dokonany na mocy układu z Verdun w 843 r., po śmierci jego

syna Ludwika Pobożnego (J. Wendt, 1999). Upowszechnienie granic linearnych, związane z powstaniem i rozwojem suwerennych państw narodowych, datuje się na przełom XIX i XX w. (M. Jerczyński, 2002).

Granice polityczne, interesujące w kontekście tematu niniejszej pracy, odnoszą się do różnego rodzaju podziałów politycznych wyznaczonych na podstawie prawnej. Ich odpowiednikiem w odniesieniu do podziałów fizjograficznych są według Z. Rykła (2006) rubieże. Powiązania transgraniczne wiążą się z istnieniem politycznych granic państwowych (w odróżnieniu od granic jednostek terytorialnych wyznaczonych wewnątrz państwa, np. województw w Polsce). Określają one zasięg zwierzchnictwa państwa i jego suwerenności w przestrzeni geograficznej, uznany przez prawo międzynarodowe (H. Donnan, T.M. Wilson, 2007).

W literaturze znaleźć można różne klasyfikacje granic. Do najstarszych należy podział na formy naturalne – oparte na elementach geomorfologicznych, jak góry, rzeki, brzegi jezior i mórz, oraz sztuczne, czyli konwencjonalne. Zdaniem wielu autorów podział ten jest dyskusyjny, gdyż wszystkie granice stanowią twory ustanowione przez człowieka (Z. Rykiel, 2006). Różnie też jest definiowana sama naturalność granic, przy czym R. Hartshorne (1933, za Z. Rykiel, 1990) wskazuje, że cechą tą obejmowano aż pięć typów granic:

- naturalne granice obronne,
- granice stworzone przez przyrodę lub zaznaczające się w niej,
- granice obszarów naturalnych,
- granice obszarów powiązanych gospodarczo,
- granice krajobrazów kulturowych.

Pogłębiającą klasyfikację granic zaproponował S.W. Boggs (1940, za A. Moraczewska, 2008), który wyróżnił granice:

- fizyczne – wyznaczone przez przyrodę (np. pustynie, rzeki, łańcuchy górskie),
- geometryczne – linie proste lub wycinki łuku koła nieuwzględniające geografii fizycznej i topografii państwa,
- antropogeograficzne – związane z zamieszkiwaniem ludności w jej strefie (plemienne, językowe, religijne, ekonomiczne, historyczne, kulturowe),
- złożone lub mieszane – traktowane jako kompromisowe, dostosowane do wymienionych wyżej czynników.

Inny podział przedstawił R. Hartshorne (1933, za Z. Rykiel, 2006), który nawiązując do terminologii geomorfologicznej, wyróżnił granice antecendentne – pierwotne w stosunku do form zagospodarowania przestrzennego – oraz subsekwentne, czyli wtórne.

Bardziej rozbudowana, łącząca elementy wcześniejszych podziałów, jest klasyfikacja genetyczna granic opracowana przez M. Baczwara i A. Suliborskiego (2002). Wyróżniono w niej siedem rodzajów granic:

- stare – niezmiennie od wieków,
- pomiędzy byłymi imperiami,
- pomiędzy starymi i nowopowstałymi państwami,
- wcześniejsze granice regionalne zamienione w państwowe,
- całkowicie nowe, nie istniejące poprzednio,
- „naturalne” i „sztuczne”,
- inne.

Uwzględniając wymienione wyżej podziały, badaną w pracy granicę polsko-kaliningradzką można określić jako: sztuczną (pozbawioną naturalnych barier uniemożliwiających jej przekraczanie), geometryczną (za S.W. Boggsem), subsekwentną (za Hartshorne’em), całkowicie nową, nieistniejącą poprzednio (za M. Baczwarowem, A. Suliborskim).

Ważnym zagadnieniem badawczym dotyczącym granic są pełnione przez nie funkcje. P. Guichonnet i Cl. Raffestin (1974, za M. Jerczyński, 2002) wskazali na trzy podstawowe funkcje tych obiektów w przestrzeni:

- kontroli, która obejmuje każde przekroczenie granicy,
- prawną, związaną z dokładnym określeniem terytorium podporządkowanego normom i regułom prawnym państwa,
- fiskalną, dotyczącą pobierania opłat celnych związanych z funkcją kontrolną.

Szerokie spektrum funkcji granic przedstawił W. Misiak (2003), który wyróżnił funkcje: bariery fizycznej, polityczną, ekonomiczną, „efektu demonstracyjnego”, kształtowania specyfiki obszarów przygranicznych, symboliczną, represji, kordonu sanitarnego, ekologiczną i kresów. Zastosowana klasyfikacja wydaje się jednak dość chaotyczna i niespójna.

Bardziej uporządkowane jest podejście A. Moraczewskiej (2008), która przy klasyfikacji funkcji granic zastosowała dwa kryteria: rodzaj stosunków międzynarodowych i kierunek oddziaływania granicy. Według pierwszego kryterium, wydzieliła funkcje: dezintegracyjną, fragmegracyjną i integracyjną, zaś według drugiego – demarkacyjną, limitacyjną, deterministyczną, bariery oraz zaścianka.

Zdaniem A. Moraczewskiej (2008), funkcja dezintegracyjna przejawia się w zamykaniu granicy na wszelkie kontakty, fragmegracyjna polega na różnicowaniu stopnia jej przenikalności w stosunku do określonych państw, zaś integracyjna charakteryzuje otwartość i intensywność powiązań.

Celem funkcji demarkacyjnej granicy jest wyznaczenie terytorium państwa, oddzielenie jego obszaru od pozostałych. Z kolei funkcja limitacyjna odzwierciedla zakres suwerenności władzy państwowej oraz obowiązywania prawa wewnętrznego stanowionego przez organy państwa. Funkcja deterministyczna przejawia się w wyznaczeniu odrębności atrybutów państwa (np. język, wartości, idee, zwyczaje, waluta narodowa).

Funkcja zaścianka ukazuje oddziaływanie granicy analizowane w relacji odległości od centrum państwa czy też wyznaczania jego peryferii.

Na szczególną uwagę zasługuje funkcja bariery. Odnosi się ona do oddzielania przez granicę wnętrza państwa od środowiska zewnętrznego w celu jego ochrony i kontroli przepływu zagrożeń. Narzędzie technicznej kontroli przepływu zagrożeń stanowi infrastruktura graniczna.

Funkcję bariery pełnioną przez granicę szczegółowo analizował T. Komornicki (1999). Autor ten określił trzy zasadnicze rodzaje barier: militarną, ekonomiczną i społeczną. Znaczenie bariery militarnej powiązał z ochroną terytorium państwa i jego obywateli przed zagrażającą suwerenności tego państwa agresją z zewnątrz. Bariera ekonomiczna ogranicza przepływ dóbr, usług, kapitału. Obejmuje także koszty regulujące wydawanie paszportów, wiz, voucherów, obowiązkowych ubezpieczeń. Ograniczenia swobody ruchu osób składają się na funkcję bariery społecznej. Skrajnym przykładem funkcji bariery pełnionej przez granicę, ewoluującej od bariery militarnej w kierunku ekonomicznej i społecznej, jest tzw. żelazna kurtyna pomiędzy Europą Środkową i Wschodnią a Zachodnią po II wojnie światowej (T. Komornicki, 2005).

T. Komornicki wyróżnił ponadto bariery: fizycznogeograficzne (orograficzne, hydrograficzne, ekologiczne) - utrudniające budowę infrastruktury, formalno-prawne - dotyczące przepisów prawa regulujących przepływ osób i towarów, organizacyjne - uzależnione od procedur odpraw granicznych, infrastrukturalne związane ze stanem infrastruktury transportu i przejść granicznych, a także psychologiczne - wynikające z subiektywnych obaw i uprzedzeń przed przekraczaniem granicy.

Oddziaływanie różnych barier wiąże się z przenikalnością i otwartością granicy. Przenikalność za T. Komornickim (1999) zdefiniować można jako fizyczną możliwość przekraczania granicy przez ludzi i pojazdy, stanowiącą pochodną stopnia jej sformalizowania oraz poziomu rozwoju infrastruktury. Stanowi więc „otwartość techniczną”. O ogólnie rozumianej otwartości granicy decydują przepisy administracyjne i inne regulacje prawne (A. Moraczewska, 2008).

Funkcje granic, ich przenikalność i otwartość podlegają transformacji w zależności od różnego rodzaju uwarunkowań, co przekłada się m.in. na funkcjonowanie obszarów położonych w zasięgu ich oddziaływania.

1.2. Obszar przygraniczny i pojęcia pokrewne

Z pojęciem granicy wiąże się zagadnienie obszarów, w których została ona wytyczona i funkcjonuje. Tereny przyległe do linii granicznej lub pozostające w zasięgu jej oddziaływania są nazywane różnie. Rodzi to pewien chaos terminologiczny, na który zwracają uwagę różni autorzy (m.in. Z. Rykiel, 1990, S. Ciok, 2004). Najczęściej używa się określeń obszar po-

graniczny, strefa nadgraniczna, region pograniczny, pogranicze, region przygraniczny, region transgraniczny.

Zawiłości terminologiczne wynikają m.in. z różnego delimitowania obszarów położonych przy granicy w zależności od dyscypliny, która się tym zagadnieniem zajmuje. Przy precyzowaniu definicji odnoszone są one do terenów leżących tylko po jednej stronie granicy lub znajdujących się po obu jej stronach.

Podstawowego rozróżnienia terminologicznego dokonał Z. Rykiel (1990), który przyjął, że przymiotnik pograniczny (nadgraniczny) odnosi się do terytorialnego układu społeczno-gospodarczego położonego po jednej stronie granicy, zaś przygraniczny – po obu jej stronach. W tym samym znaczeniu pojęć tych używają m.in. A. Zagożdżon (1980), A. Jelonek (1993), Z. Chojnicki (1999), W.A. Gorzym-Wilkowski (2005). W literaturze spotyka się jednak również określenie przygraniczny dla jednostek przylegających do granicy państwa, zaś pograniczny na opisanie terenów sąsiadujących z granicą po obu jej stronach (np. T. Borys, 1999; J. Runge, 2003; S. Ciok, 2004; W. Kosiedowski, B. Słowińska, 2009). W niniejszej pracy skłoniono się ku drugiej z wymienionych możliwości.

Przy określaniu zasięgu badanych obszarów uwzględnia się różne kryteria delimitacji, z których najprostsze dotyczy położenia (S. Ciok, 2004). W myśl tego kryterium ustala się jednostki administracyjne położone wzdłuż granicy lub w pasie sięgającym na określoną odległość od jej linii. Dla potrzeb teorii lub praktyki rozwoju regionalnego oraz polityki regionalnej jako obszary przygraniczne traktuje się najczęściej zlokalizowane przy granicy województwa, powiaty lub gminy albo sąsiadujące z granicą podwójny pas powiatów lub gmin i inne konfiguracje jednostek administracyjnych (W. Kosiedowski, B. Słowińska, 2009).

Uwzględniając odległość od linii granicy, zdefiniowano także dwa terminy prawne – strefa nadgraniczna i pas drogi granicznej (Dz.U. z 1990 r. nr 78, poz. 461). Pierwszy z nich odnosi się do obszaru jednostek administracyjnych (gmin) przylegających do granicy. Jeżeli terytorium gminy nie wypełnia pasa o szerokości 15 km od linii granicznej, do strefy wlicza się obszar następnej gminy położonej w głąb kraju. Teren ściśle przyległy do granicy (brzegu wód granicznych, brzegu morskiego) o szerokości 15 m nosi nazwę pasa drogi granicznej.

W badaniach obszarów położonych przy granicy nawiązuje się do różnych koncepcji (S. Ciok, 2004). Jedną z nich dotyczy obszarów peryferyjnych (Z. Rykiel, 1990). W ujęciu geograficznym stanowią one tereny położone w strefie marginalnej struktur państwa, natomiast z punktu widzenia ekonomii znajdują się poza miejscem, strefą czy centrum największej aktywności gospodarczej. O ile jednak geograficznie obszary przygraniczne zawsze są strefą peryferyjną, o tyle w sensie ekonomicznym w sprzyjających okolicznościach (np. odkrycie złóż surowców mi-

neralnych) stać się mogą obszarami najbardziej rozwiniętymi (S. Ciok, 1990; 2004).

Wraz z rozwojem powiązań lokalnych rejony przygraniczne ewoluować mogą od układów peryferyjnych do rdzeniowych (Z. Rykiel, 1985). Początkowy obszar peryferyjny przekształca się najpierw w obszar stykowy, a potem przygraniczny. W dalszym etapie w wyniku współpracy na różnych płaszczyznach powstają regiony przygraniczne³, które po zniesieniu istniejących barier stają się formalnymi lub nieformalnymi regionami stykowymi. W wypadku znacznego zaawansowania integracji gospodarczej i społecznej przekształcają się one w regiony zintegrowane (Z. Rykiel, 1985).

Zasięg obszaru przygranicznego jest jednoznacznie określony tylko od strony zewnętrznej, w miejscu przebiegu granicy państwa. Od wewnątrz cechuje się szeroką strefą przejściową (A. Zagożdżon, 1980). Obszar domknięty z wyraźnie wyznaczonymi granicami stanowi region przygraniczny (M. Fic, 1996a).

Terminem często wykorzystywanym do określenia obszarów położonych po obydwu stronach granicy jest pogranicze, utożsamiane także z obszarem pogranicznym (W. Kosiedowski, B. Słowińska, 2009). Zwięźlejszą ale ogólną definicję pogranicza użył J.R.V. Prescott (1987, za H. Donnan, T.M. Wilson, 2007). Mianem tym nazwał strefy przejściowe, w obrębie których leżą granice. Z kolei J. Runge (2003) zawęził pogranicze do miejscowości sąsiadujących z granicą po obu jej stronach. Dodał jednak, że szerokość obszaru pogranicza może być ograniczona do miejscowości przyległych bezpośrednio do granicy lub być szersza, jako pochodna specyficznych relacji społeczno-ekonomicznych w obszarze przygranicznym.

Pojęcie pograniczy pojawia się często w naukach humanistycznych (np. socjologia, etnologia, językoznawstwo). Odnoszone jest jednak nie tylko do obszarów przyległych do granic politycznych, ale dotyczy szerszej rozumianych stref kontaktu i przenikania wpływów różnych grup etnicznych, narodów, kultur, religii itp. (M. Barwiński, 2004). Stykanie lub mieszanie się kultur czyni z pogranicza obszar przejściowy, rodzaj pomostu, ale niekiedy też bariery pomiędzy różnymi wartościami społeczno-kulturowymi (M. Fic, 1996a).

Podjęmowano różne próby klasyfikacji regionów pogranicznych. Do najczęściej cytowanych należy podział O.J. Martineza (1994, za Z. Chojnicki, 1999; T. Palmowski, 2000; S. Ciok, 2004; H. Donnan, T. Wilson, 2007), który w zależności od funkcji granicy wyróżnił regiony pograniczne:

³ Region ekonomiczny jest definiowany jako obszar składający się z podobnych jednostek elementarnych, wykazujący powiązania wewnętrzne i zewnętrzne, posiadający wykształcony zespół sił wytwórczych, o większym lub mniejszym stopniu domknięcia (W.A. Gorzym-Wilkowski, 2005). Pojęcia tego używa się w znaczeniu narzędzia badania, narzędzia działania i przedmiotu poznania (K. Dziewoński, 1967).

- izolowane (wyalienowane) – granica zamknięta, brak wymiany transgranicznej, duże różnice kulturowe i in. między mieszkańcami, niedorozwój gospodarczy regionów;
- koegzystujące – pewien stopień otwartości granic, stopniowa redukcja napięć między państwami umożliwiającą rozwój niewielkich kontaktów transgranicznych;
- współpracujące (współzależne) – stabilność polityczno-gospodarcza, symbiotyczne relacje ekonomiczne i społeczne pobudzające współdziałanie transgraniczne, rozwój regionów po obu stronach granicy;
- zintegrowane – granica otwarta, regiony ustabilizowane, funkcjonalne połączenie gospodarek obydwu państw, swobodny przepływ osób, towarów i kapitału.

Skutkiem podejmowania współpracy ponadgranicznej na obszarach pogranicznych jest ich ewolucja w kierunku obszarów transgranicznych (W. Kosiedowski, B. Słowińska, 2009). Z. Ziolo (2002) przyjmuje, że obszary transgraniczne stanowią część przestrzeni geograficznej (przyrodniczej, społecznej, gospodarczej, kulturowej) przylegającej bezpośrednio do granicy i obejmującej tereny sąsiadujących państw. Wielkość tego obszaru zależy od jednostek podstawowych uwzględnionych w zależności od potrzeb badawczych lub aplikacyjnych.

Coraz powszechniej używanym, a przy tym różnie definiowanym terminem jest region transgraniczny. M. Fic (1996b) określiła tym mianem terytorium po obu stronach granicy, które z geograficznego punktu widzenia stanowi wyraźną całość lub tworzy jednolity kompleks terenów o wspólnych cechach (region strefowy), a jego mieszkańcy posiadają wspólne tradycje kulturowe oraz wykazują chęć współpracy.

T. Palmowski (2000) obejmuje tym znaczeniem obszar złożony z rozdzielonej granicami przestrzeni geograficznej kilku państw, stanowiący pod pewnym względem (np. ekonomicznym, etnicznym, polityczno-administracyjnym) całość. Struktura osadnicza takiego regionu skupia się wokół kilku ośrodków, a jego rozwój opiera na komplementarności funkcji poszczególnych obszarów podzielonych granicą.

Inaczej ujmuje pojęcie regionu transgranicznego L. Mazurkiewicz (1993), który zauważa, że obiekt ten stanowi sumę dwu lub więcej przestrzeni społeczno-ekonomicznych tworzących policentryczny system, którego stopień integracji jest niższy w porównaniu z regionem węzłowym.

T. Palmowski (2000) wyróżnia nadmorski region transgraniczny, który definiuje jako zespół dwóch fragmentów przestrzeni społeczno-gospodarczej sąsiadującej przez morze, o strukturze bicentrycznej i różnym stopniu domknięcia podsystemów w stosunku do siebie.

Za specyficzną formę regionu transgranicznego uważany jest euroregion. Charakteryzuje go wyższy stopień instytucjonalizacji struktur współpracy transgranicznej oraz liczniejsze i ściślejsze powiązania z wyspecjalizowanymi instytucjami o zasięgu krajowym i międzynarodowym,

zajmującymi się tą współpracą (T. Palmowski, 2007). Euroregion jest czasem utożsamiany z regionem transgranicznym (L. Mazurkiewicz, 1993; P. Eberhardt, 1994a).

1.3. Powiązania transgraniczne, współpraca transgraniczna

Przedmiot badań niniejszej pracy stanowią powiązania transgraniczne, określane także mianem więzi lub relacji transgranicznych. Ich przejawem są różne kontakty transgraniczne dotyczące dwóch sąsiadujących państw (M. Sobczyński, 1995). Pojęcie powiązań jest używane w geografii zamiennie z określeniami interakcje, oddziaływanie, związki (T. Komornicki, 2003). Dotyczy wówczas przepływów ludzi, dóbr i informacji wykonywanych za pomocą sieci transportu i łączności. Obejmuje więc elementy infrastruktury technicznej, zwłaszcza sieci transportowej, oraz połączenia komunikacyjne o określonym zasięgu przestrzennym (M. Więckowski, 2004).

M. Sobczyński (1995) wyróżnił dwie kategorie powiązań rozumianych jako kontakty transgraniczne - zinstytucjonalizowane oraz interpersonalne.

Powiązania zinstytucjonalizowane obejmują relacje na kilku poziomach hierarchicznych. Na najwyższym - wyjściowym dla pozostałych - poziomie międzypaństwowym zawierane są akty prawne wzajemnego uznania sąsiadów, regulujące zasady i formy komunikacji transgranicznej oraz określające minimum infrastruktury granicznej. Niższy szczebel stanowią kontakty na poziomie międzyrządowym (także innych instytucji o charakterze centralnym) dotyczące zarządzeń i uzgodnień wykonawczych do zawartych umów międzypaństwowych. Relacje transgraniczne pomiędzy władzami i instytucjami jednostek podziału administracyjnego (np. województw, powiatów, gmin) stanowią trzeci, określony przez M. Sobczyńskiego (1995) mianem lokalnego, poziom powiązań transgranicznych. Kombinacją powiązań na poziomie lokalnym i wyższych są kontakty w ramach euroregionów.

Z kolei więzi interpersonalne dotyczą kontaktów pomiędzy osobami fizycznymi (np. związki rodzinne, turystyka indywidualna). Przez pewną analogię do powiązań zinstytucjonalizowanych można wśród nich wyróżnić relacje na poziomie międzypaństwowym (nieformalne kontakty i przyjaźnie przywódców państw, przedstawicieli elit politycznych, kulturalnych itp.) oraz więzi lokalne - pozostałych obywateli (M. Sobczyński, 1995). Transgraniczne powiązania interpersonalne stanowią - często niedostrzegany - element kapitału ludzkiego regionu (G. Węclawowicz i in., 2006).

Powiązania transgraniczne mogą powstawać w rezultacie współpracy na różnych płaszczyznach życia i działalności człowieka. Wśród podsta-

wowych, inicjujących kształtowanie więzi w innych dziedzinach, wyróżnia się współdziałanie ekonomiczne i polityczne. Rola poszczególnych czynników jest oceniana różnie. Zdaniem E.B. Haasa (1964, za M. Więckowski, 2004), zasadnicze znaczenie dla rozwoju innych powiązań (politycznych, społecznych i kulturowych) ma integracja ekonomiczna. Natomiast L.N. Lindberg i S.S. Scheingold (1970, za M. Więckowski, 2004) wskazują na podstawową rolę czynników politycznych. Poza szeroko rozumianymi powiązaniem ekonomicznymi i politycznymi więzi transgraniczne mogą się tworzyć m.in. na płaszczyznach: społecznej, kulturowej, komunikacyjnej, naukowej, turystycznej, religijnej, sportowej, administracyjnej, historycznej, rodzinnej (M. Więckowski, 2004).

Płaszczyzny powiązań zidentyfikowanych na pograniczu polsko-kalininogradzkim przed 1990 r. umownie pogrupowano na polityczne, gospodarcze, społeczne (w tym kulturalne).

Istotnym elementem powiązań transgranicznych jest współpraca transgraniczna (T. Komornicki, 2003). Związek ten znajduje potwierdzenie w sformułowaniu F. Albanese (1996) mówiącym, iż współpraca transgraniczna nie jest polityką zagraniczną jakiegoś państwa, lecz dotyczy więzi na poziomie lokalnym i regionalnym. Jej podłoża upatrywać należy w przeszłości sięgającej początków państw narodowych (XIX/XX w.), których granice podzieliły istniejące wspólnoty regionalne i narodowościowe, a polityka prowadzona przez władze (wyznaczanie na pograniczach obszarów potencjalnych ataków militarnych innych państw, lokowanie działalności w ośrodkach centralnych) przyczyniła się do wyludnienia oraz społecznego i gospodarczego zacofania terenów przygranicznych (E. Klima, 2005).

Większość współczesnych definicji współpracy transgranicznej nawiązuje do podpisanej w 1980 r. Europejskiej Konwencji Ramowej o Współpracy Transgranicznej między Wspólnotami i Władzami Terytorialnymi, zwanej Konwencją Madrycką. W myśl tego dokumentu pod pojęciem współpracy transgranicznej rozumie się: „każde wspólnie podjęte działanie mające na celu umocnienie i dalszy rozwój sąsiedzkich kontaktów między wspólnotami i władzami terytorialnymi”, jak również zawarcie porozumień koniecznych do ich realizacji (E. Klima, 2005, s. 34).

Podobnie omawiane zagadnienie określa Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych, tzw. Karta Europejska, która definiuje współpracę transgraniczną jako współpracę sąsiedzką przylegających do siebie regionów granicznych lub współpracę zagraniczną władz szczebla regionalnego i lokalnego, organizacji i instytucji reprezentujących obszary graniczne (*Europejska Karta...*, 1995). Istotą współpracy transgranicznej jest więc sąsiedzkość kontaktów podejmowanych na poziomie regionalnym lub lokalnym, na obszarach przedzielonych granicą państwową.

W szerszym kontekście umiejscawia współpracę transgraniczną S. Ciok (2004), który stwierdza, iż stanowi ona czynnik współpracy międzynarodowej⁴. Poprzez udział we współdziałaniu regionów sąsiadujących przez granicę państwową jest zarazem specyficznym rodzajem współpracy międzyregionalnej (podejmowanej między regionami różnych państw).

Cele stawiane współpracy transgranicznej wiążą się z łagodzeniem negatywnych konsekwencji istnienia granicy, prowadzącym do ograniczenia jej funkcji jako bariery, a w dalszej perspektywie do całkowitej likwidacji granicy i skutków jej oddziaływania w obszarach pogranicza (S. Ciok, 2004). Działania podejmowane w tym kierunku powinny być podporządkowane m.in. przełamaniu uprzedzeń i stereotypów funkcjonujących po obydwu stronach granicy (K. Starzyk, 2005), usuwaniu przeszkód dzielących regiony, transgranicznemu wykorzystaniu uzupełniających się potencjałów obszarów przygranicznych, wzmocnieniu sprawności funkcjonalnej i podniesieniu konkurencyjności ich głównych ośrodków rozwojowych (S. Ciok, 1999). Oczekiwanym rezultatem tych działań jest stworzenie sieci transgranicznych powiązań regionalnych i lokalnych, umożliwiających kooperację w zakresie infrastruktury i gospodarki oraz pomoc w rozwiązywaniu codziennych problemów między sąsiadami (W. Kosiedowski, B. Słowińska, 2009).

Możliwości rozwoju współpracy transgranicznej są uzależnione od wielu uwarunkowań. Do najważniejszych należą: sytuacja międzynarodowa, istnienie różnych układów politycznych i gospodarczych, jakość stosunków politycznych pomiędzy sąsiadującymi państwami (S. Ciok, A. Szumowski, 1998). Determinują one zakres, formy i intensywność prowadzonej współpracy. Istotne są również: stopień liberalizacji granic państwowych, uwarunkowania obronno-militarne, tradycje niepodległościowe państw, poziom rozwoju gospodarczego oraz społecznego krajów i obszarów pogranicza, poziom kulturowy społeczności pogranicza, uwarunkowania ekologiczne, a także instrumenty prawne umożliwiające współpracę, kompetencje ludzi i sprawność działania struktur administracyjnych (Z. Ziolo, 2002).

Zmienność w czasie tych uwarunkowań odzwierciedla zróżnicowanie form i intensywności wspólnych działań, widoczne szczególnie w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Największe zmiany jakościowe i ilościowe w tym zakresie dotyczyły przełomu lat 80. i 90., który zdynamizował współpracę w tym regionie prowadzoną, mimo polityki izolacji, z różnym natężeniem w zależności od odcinka granicy już od wczesnych lat po zakończeniu II wojny światowej (S. Ciok, 1999; R. Białobrzaska, R. Kisiel, 2003).

⁴ Współpracę międzynarodową, inaczej zagraniczną, można prowadzić na trzech poziomach: centralnym, czyli międzypaństwowym - pomiędzy instytucjami centralnymi, jak prezydent, rząd, komisje międzyrządowe itp., regionalnym, czyli pomiędzy regionami różnych państw, oraz lokalnym, czyli między jednostkami szczebla podstawowego (np. gminy, powiaty) tych państw (S. Ciok, A. Szumowski, 1998).

Współpracę transgraniczną można rozwijać na wielu płaszczyznach, np. gospodarczej, społecznej, kulturalnej, ochrony środowiska, planowania przestrzennego, infrastruktury, usług, oraz w różnych formach organizacyjnych. Obejmuje ona kontakty indywidualne mieszkańców (współpraca interpersonalna) oraz współdziałanie instytucji gospodarczych, społecznych, politycznych, jednostek podziału administracyjnego itp. na podstawie odpowiednich umów (S. Ciok, 1999).

Wyższą formą kooperacji transgranicznej jest tworzenie wspólnych organizacji, instytucji, stowarzyszeń, których przykładem są powstające w Europie od lat 50. XX w. euroregiony⁵. Współpraca euroregionalna wyróżnia się wysokim stopniem instytucjonalizacji współdziałających struktur. Stanowi istotny element procesu integracji europejskiej (W. Kosiedowski, B. Słowińska, 2009).

1.4. Funkcje granic Polski przed 1990 r.

Zagadnieniem wprowadzającym do problematyki kształtowania powiązań transgranicznych pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. są zmiany funkcji różnych odcinków granic państwa po II wojnie światowej. Zgodnie z pojałtańskim podziałem Europy Polska wraz z pozostałymi krajami regionu znalazła się w strefie wpływów Związku Radzieckiego, co zadecydowało o wszystkich aspektach jej rozwoju przez kilkadziesiąt lat. Jednym z przejawów prowadzonej polityki było uszczelnienie zarówno zewnętrznych, jak i rozdzielających państwa bloku wschodniego granic. Zasadnicze znaczenie miały też zmiany przebiegu większości granic Polski oraz zmniejszenie liczby krajów ościennych do trzech – ZSRR, Czechosłowacji i Niemiec (początkowo radziecka strefa okupacyjna Niemiec, od 1949 r. Niemiecka Republika Demokratyczna). Długość linii granicznej z poszczególnymi sąsiadami wyniosła odpowiednio 1244, 1310 i 460 km (*Rocznik Statystyczny 1990, 1990*).

Nowy porządek polityczny wpłynął na funkcje granic. Fluktuacje uwarunkowań w różnych okresach skutkowały łagodzeniem lub wzmacnianiem nieprzepuszczalności granic Polski, co decydowało o podejmowaniu kontaktów transgranicznych pomiędzy mieszkańcami pograniczy. Intensywność tego procesu była zróżnicowana w zależności od odcinka granicy.

Najbardziej uwidocznił się on na granicy zachodniej. W zależności od relacji pomiędzy Polską i Niemcami S. Ciok (2004) wyróżnił sześć etapów ewolucji funkcji granicy. Pierwszy stanowiły lata 1945-1950, gdy granica

⁵ Pierwszy euroregion, pod nazwą Euregio, powstał w 1958 r. na granicy niemiecko-holenderskiej. W 1965 r. utworzono Stowarzyszenie Europejskich Regionów Granicznych (SERG), odgrywające obecnie kluczową rolę w rozwijaniu współpracy transgranicznej (B. Kodeniec i in., 1999).

tworzyła barierę silnie sformalizowaną. Po obu jej stronach istniały wymuszone powiązania natury gospodarczej, wynikające z podziału biegnących równoleżnikowo powiązań infrastrukturalnych, łączących odbiorców w jednym kraju ze źródłami zasilenia w drugim. Mieszkańców pogranicza cechowała wzajemna wrogość, a nieliczne podejmowane kontakty miały charakter polityczny i dotyczyły organizacji politycznych i organów państwowych.

W etapie drugim (1951-1960) wraz ze zmianami zewnętrznej i wewnętrznej sytuacji politycznej początkowo wystąpił wzrost nieprzepuszczalności i formalizacji granicy, a pod koniec okresu osłabienie funkcji bariery. Wyrazem zmian było zmniejszenie niewielkiej współpracy na początku lat 50., a następnie nawiązywanie różnych jej form instytucjonalnych (wymiana grup środowiskowych, wspólne imprezy dla dzieci i młodzieży, oficjalne uroczystości) pomiędzy przygranicznymi regionami.

Lata 1961-1971 (etap trzeci) stanowiły okres dalszego łagodzenia funkcji bariery pełnionej przez granicę. Dzięki zniesieniu wielu ograniczeń wojskowych i administracyjnych oraz podpisaniu układu sojuszniczego o współpracy, przyjaźni i pomocy wzajemnej (1967 r.) nastąpił wzrost powiązań instytucjonalnych oraz pojawiły się kontakty interpersonalne mieszkańców pogranicza. Wyrazem zaawansowania współpracy było zatrudnianie polskich obywateli w pasie przygranicznym NRD.

Etap czwarty (1972-1980) charakteryzowały najszerze i najintensywniejsze relacje odzwierciedlające otwarcie granicy. Zniesienie obowiązku paszportowego i wizowego oraz ograniczeń celnych i dewizowych w dn. 1 stycznia 1972 r. uruchomiło masowe kontakty obywateli, organizacji i instytucji obydwu państw, skutkujące rocznym kilkudziesięciomilionowym ruchem granicznym (S. Ciok, 2004). Zaktywizowało także współpracę gospodarczą (rozwój wymiany towarowej, opracowanie kompleksowego programu współpracy w zakresie infrastruktury, gospodarki wodnej, planowania przestrzennego itp.). Dominującą rolę odgrywały indywidualne kontakty mieszkańców, zwłaszcza po zmianach administracyjnych w Polsce w 1975 r., skutkujących dezaktualizacją umów zawartych wcześniej przez podmioty zinstytucjonalizowane.

Lata 1981-1990 (etap piąty) cechowały się przywróceniem granicy funkcji bariery. Wstrzymanie masowego ruchu turystycznego, ograniczenie, a następnie zamrożenie powiązań instytucji i organizacji odzwierciedliło oddziaływanie radykalnych przeobrażeń politycznych i kryzysu gospodarczego w Polsce na początku lat 80. oraz późniejszego konfliktu granicznego na wodach Zalewu Szczecińskiego i Zatoki Pomorskiej. Dopiero pod koniec lat 80. złagodzone wprowadzone ograniczenia, przywracając pewne formy współpracy zinstytucjonalizowanej i ruchu indywidualnego. Transformacja systemowa w Europie Środkowej i Wschodniej otworzyła

szósty etap (od 1990 r.) kształtowania funkcji zachodniej granicy Polski, charakteryzujący się znacznym łagodzeniem jej znaczenia jako bariery oraz wzrostem aktywności i liczby powiązań między sąsiadującymi obszarami.

Inaczej przebiegało kształtowanie się funkcji granicy południowej. Linia graniczna z Czechosłowacją, z wyjątkiem Śląska Cieszyńskiego oraz ziemi kłodzkiej, głubczyckiej, kozielskiej i raciborskiej, stanowiła względnie stabilną część polskich granic. Mimo lokalnych sporów terytorialnych, na terenach ustabilizowanych, po zakończeniu II wojny światowej spontanicznie zaczęły się odradzać ukształtowane wcześniej oficjalne (zatrudnienie w przemyśle po stronie czeskiej, wzajemne dostawy artykułów spożywczych) oraz nieoficjalne (przemyt) więzi ekonomiczne (D. Janák, 2009). Po podpisaniu w 1947 r. układu o przyjaźni pomiędzy Polską i Czechosłowacją, regulującego kwestie graniczne, dodatkowo pojawiły się kontakty organizacji partyjnych, młodzieżowych, instytucji kultury i sportu. Do 1950 r. granica pełniła funkcję bariery słabo sformalizowanej.

W pierwszej połowie lat 50. pod wpływem uwarunkowań zewnętrznych doszło do obustronnego ograniczenia wszelkich powiązań i znacznego wzrostu reżimu granicznego, co skutkowało zerwaniem większości polsko-czechosłowackich powiązań transgranicznych.

W 1955 r. rozpoczął się proces łagodzenia reżimu granicznego, trwający do początku lat 80. Odrodziły się wówczas i rozszerzyły oficjalne kontakty organów partii i innych organizacji. Wraz z wprowadzaniem małego ruchu granicznego oraz tzw. pasa konwencji turystycznej w atrakcyjnych obszarach pasm górskich (1959 r.) wzrosło znaczenie turystyki zbiorowej, a od 1964 r. indywidualnej (H. Dominiczak, 1997). Nie przywrócono natomiast, z wyjątkiem prowadzonej okresowo niewielkiej wymiany handlowej, transgranicznej współpracy gospodarczej. W tym okresie wystąpiły też okresowe zamknięcia granicy wywołane zawirowaniami politycznymi w Czechosłowacji (lata 1968-1969) oraz w Polsce (1981-1982).

W latach 80. stopień sformalizowania południowej granicy wzrósł. Wprowadzone ograniczenia w ruchu indywidualnym miały stanowić zaporę przed napływem „wrogich” idei z Polski („Solidarność”), a potem przed polskimi klientami uważanymi za zagrożenie dla lokalnego handlu (T. Komornicki, 1999). Utrzymywano natomiast kontakty oficjalne, które od połowy dekady zaczęto rozszerzać o transgraniczne powiązania gospodarcze.

Poziom dostępności polskiej granicy wschodniej nie ulegał tak dużym zmianom, jak pozostałe jej odcinki. Do końca lat 80. stanowiła ona silnie sformalizowaną barierę, o przepuszczalności której decydowały niewielkie przejawy liberalizacji ruchu. W pierwszych latach powojennych na granicy z ZSRR notowano wzmożone przepływy osób związane z powro-

tami wojsk radzieckich do kraju oraz transferami ludności wynikającymi ze zmian terytorialnych państw. Szczególne natężenie ruchu charakteryzowało lata 1946-1947. Mniejszy wzrost dotyczył tzw. drugiej repatriacji Polaków z ZSRR w okresie 1957-1959, kiedy przybyło do Polski 248 tys. osób (H. Dominiczak, 1997).

Pewne ożywienie ruchu granicznego w drugiej połowie lat 50. wiązało się ze zmianami sytuacji politycznej w obydwu krajach. Poza repatriantami większość przekroczeń granicy obejmowała ruch wojsk radzieckich (A. Moraczewska, 2008). Ogółu obywateli ZSRR dotyczyła restrykcyjna polityka wyjazdowa, ograniczone były także możliwości przyjazdu do tego kraju (T. Komornicki, 1999). Rozpoczęto jednak nawiązywanie oficjalnych kontaktów transgranicznych pomiędzy leżącymi przy granicy województwami i obwodami: olsztyńskim i kaliningradzkim, białostockim i grodzieńskim oraz kowieńskim, lubelskim i brzeskim oraz łuckim, a także rzeszowskim i lwowskim (W. Penger, 1978).

W latach 1962-1965 obowiązywała umowa o uproszczonym ruchu granicznym obywateli Polski i ZSRR, zamieszkałych w strefach przygranicznych. Podstawą do przekroczenia granicy w wyznaczonych punktach było zezwolenie wydane przez właściwego pełnomocnika granicznego, jednak ogółem przekroczyło ją zaledwie 856 osób (H. Dominiczak, 1985).

Większy niż we wcześniejszym okresie wzrost ruchu granicznego odnotowano w latach 70. dzięki wprowadzeniu turystycznego ruchu bezwizowego dla grup zorganizowanych wyjeżdżających do sąsiedniego kraju tzw. pociągami przyjaźni⁶. Mimo iż liczba osób przekraczających granicę z ZSRR zwiększyła się pięciokrotnie w stosunku do lat 60. i dziesięciokrotnie w porównaniu do lat 50., ogółem nie była wyższa niż kilkaset tysięcy rocznie (H. Dominiczak, 1985).

Demokratyzacja życia w Polsce na początku lat 80. przyczyniła się do znacznego uszczelnienia granicy wschodniej i umocnienia jej funkcji nieprzepuszczalnej bariery. Przejawy łagodzenia reżimu granicznego zaobserwowano dopiero pod koniec lat 80. wraz ze stopniowym wprowadzaniem reform społeczno-gospodarczych w ZSRR, określanych mianem pieriestrojki.

Zróżnicowany przebieg procesu kształtowania funkcji granic Polski przed 1990 r. zadecydował o różnej intensywności kontaktów transgranicznych w tym okresie. Najwyższą aktywnością cechowała się współpraca transgraniczna na pograniczu polsko-niemieckim, niższą na pograniczu polsko-czechosłowackim, zaś najniższą na pograniczu wschodnim (Z. Przybyła, 1994).

⁶ Możliwości przyjazdów turystycznych do ZSRR ograniczono do ok. 100 miast położonych w tym kraju (T. Komornicki, 1999).

Granica ze Związkiem Radzieckim w całym badanym okresie charakteryzowała się najwyższym stopniem sformalizowania. Dotyczyło to zarówno obywateli polskich jadących do ZSRR, jak i Rosjan, którzy w znikomym stopniu mogli korzystać ze swobody podróżowania za granicę (Z. Kurcz, 1999). Z niską otwartością granicy wschodniej wiązała się także jej najmniejsza przenikalność, wyrażona stanem infrastruktury granicznej.

2. Uwarunkowania rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych

2.1. Uwarunkowania historyczne

Kształt terytorium Prus Wschodnich, rozdzielonego w 1945 r. pomiędzy ZSRR i Rzeczpospolitą Polską, został ustalony na mocy traktatu wersalskiego z 1919 r. W skład prowincji weszły ziemie Prus Wschodnich, stanowiące uprzednio część Królestwa Pruskiego w ramach Cesarstwa Niemieckiego. Powstały obszar Prus Wschodnich pomniejszono o przyznany Polsce okręg działdowski i znajdujący się do 1923 r. w zarządzie Ligi Narodów okręg Kłajpedy. Gdańsk wraz z terenami sięgającymi do linii Notatu na wschodzie uzyskał status Wolnego Miasta. O przynależności spornych ziem Warmii, Mazur i Powiśla (z wyjątkiem trzech wsi) zadecydował rozstrzygnięty na korzyść Niemców plebiscyt (J. Wendt, 2006). Okręg Kłajpedy, anektowany w 1923 r. przez Litwę, został w marcu 1939 r. przyłączony ponownie do Prus Wschodnich, stanowiących wówczas część III Rzeszy Niemieckiej. W okresie II wojny światowej pruską prowincję powiększono o Rejencję Ciechanowską składającą się z podbitych ziem polskich, powiat działdowski i Suwalszczyznę. Rejencję Kwidzyńską, wchodzącą w skład Prus Wschodnich, przeniesiono do nowoutworzonego okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie (E. Wojnowski, 2006).

Postulat likwidacji niemieckiej enklawy i poddania tego obszaru kontroli państwa polskiego był zgłaszany przez władze Rzeczypospolitej już podczas kampanii wrześniowej. Początkowa zgoda Związku Radzieckiego zamieniła się w żądanie włączenia Tylży i niemieckich terytoriów na północ od rzeki Niemen do Litewskiej SRR, wyrażone przez J. Stalina na spotkaniu z brytyjskim ministrem spraw zagranicznych A. Edenem w Moskwie w grudniu 1941 r. (W. Wrzesiński, 1996). Żądania Stalina zostały ponownie wyartykułowane na konferencji w Teheranie w 1943 r., podczas której stwierdził on, że „Rosjanom powinna zostać oddana północna część Prus Wschodnich wzdłuż lewego brzegu Niemna, włącznie z Tylżą i Królewcem” (E. Wojnowski, 1999, s. 248). Południową część miała otrzymać Polska. Przyłączenie fragmentu Prus Wschodnich do ZSRR uzasadniano rekompensatą za wysiłek zbrojny tego kraju w walce

z Niemcami oraz znaczeniem dla ewentualnej pacyfikacji niemieckich roszczeń w przyszłości. Ważnym argumentem podnoszonym w dyskusji było także uzyskanie dostępu do niezamarzającego portu nad Morzem Bałtyckim, jakim był Królewiec (M. Chełminiak, 2009). W rzeczywistości chodziło Stalinowi o oddzielenie Litwy od Polski oraz możliwość wywierania presji na sąsiadów od strony zmilitaryzowanej części terytorium ZSRR (J. Wendt, 2007). Stanowisko Stalina nie spotkało się ze sprzeciwem pozostałych uczestników konferencji w Teheranie.

Mimo że nie przyjęto żadnych postanowień na piśmie, ustalenia teherańskie okazały się ostateczne (E. Wojnowski, 1999). W takiej formie zostały też przedstawione podczas rokowań na temat kształtu przyszłej granicy polsko-radzieckiej, przeprowadzonych 26-27 lipca 1944 r. z Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego. W umowie zawartej 27 lipca 1944 r. znalazło się stwierdzenie, iż „północna część terytorium Prus Wschodnich wraz z miastem i portem Königsberg odchodzi do Związku Radzieckiego, cała zaś pozostała część Prus Wschodnich oraz obwód gdański z miastem i portem Gdańsk odchodzi do Polski” (T. Baryła red., 1996, s. XVIII). Dokładny przebieg linii granicznej nie został określony.

W trakcie konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie w lutym 1945 r. nie przyjęto żadnych nowych ustaleń. W relacji z przebiegu konferencji Rząd Tymczasowy RP został poinformowany przez rząd ZSRR o podjęciu 20 lutego 1945 r. przez Państwowy Komitet Obrony ZSRR uchwały stwierdzającej, że północną część Prus Wschodnich „wzdłuż linii od radzieckiej granicy na północ od miejscowości Wizajny, dalej na północ od Gołdapi w kierunku Nordenburga, Pruskiej Iławy na północ od Braniewa z miastem i portem Królewiec” należy uważać za położoną w ZSRR. Część południowa wraz z miastem i portem Gdańsk miała przypaść Polsce (T. Baryła red., 1996, s. X).

Jednostronne stanowisko rządu ZSRR, mimo kontrowersji, zostało wprowadzone do ustaleń konferencji w Poczdamie (1945 r.) i przyjęte przez pozostałych jej uczestników (J. Wendt, 2007). W rozdziale VI umowy poczdamskiej wyznaczono przebieg linii rozgraniczającej północną i południową część Prus Wschodnich od styku ich granicy z Polską i Litwą, następnie na północ od Gołdapi i Braniewa do punktu w Zatoce Gdańskiej (E. Wojnowski, 1999).

Kształt wschodniej granicy Polski został formalnie ustalony na mocy umowy pomiędzy rządem ZSRR i Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej w Moskwie w dniu 16 sierpnia 1945 r.⁷ (J. Wendt, 2007). Jej przebieg

⁷ Pomimo ustaleń rozpatrywano jeszcze możliwość wymiany terenu Obwodu Kaliningradzkiego, który ZSRR miałby oddać Polsce w zamian za wyspy Uznam i Wolin oraz Szczecin, gdzie do 1947 r. rezydowały władze radzieckie. Ostatecznie postulaty polskie zostały odrzucone (M. Raczyński, J. Wendt, 1999).

na odcinku północnym był zasadniczo zbieżny z wcześniejszymi ustaleniami, nie powołano jednak natychmiast komisji delimitacyjnej. W praktyce wytyczenie linii granicznej w terenie uzależnione zostało od samowoli władz radzieckich, co w ostateczności doprowadziło do zniszczenia niezbędnej dla akcji osiedleńczej infrastruktury komunikacyjnej oraz wytworzenia dysharmonii gospodarczej i ekologicznej w regionie (E. Wojnowski, 1999).

Ostateczny przebieg granicy pomiędzy Polską Rzeczpospolitą Ludową a ZSRR w dawnych Prusach Wschodnich oraz na Zalewie i Mierzei Wiślanej zdelimitowano 5 marca 1957 r. (J. Wendt, 2007). Rozgraniczenia wód terytorialnych w Zatoce Gdańskiej dokonano natomiast na podstawie protokołu z 18 marca 1958 r. (Dz.U. z 1958 r. nr 37, poz. 166). Wraz z podziałem Zalewu Wiślanego na część polską i rosyjską ZSRR jednostronnie wprowadził zakaz żeglugi obcych jednostek na tym akwenie.

Konsekwencją powojennych zmian podziału politycznego na terenie dawnych Prus Wschodnich było powstanie w ich północnej części zarządzanego przez Rosjan obszaru o powierzchni 13 181 km² (J. Wendt, 2007). Jego status formalnoprawny przez ponad rok od zdobycia Königsberga pozostawał płynny. 10 czerwca 1945 r. powołano Specjalny Königsberski Okręg Wojskowy, który dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 7 kwietnia 1946 r. przekształcono w Obwód Königsberski w składzie Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (E. Wojnowski, 1999). 4 lipca 1946 r. nazwę tę przemianowano na Obwód Kaliningradzki (*Летонисъ...*, 2005a). Zgodnie z decyzją z dn. 7 kwietnia 1948 r. z granic obwodu wyłączono kraj kłajpedzki (niem. Memelland), który stał się częścią Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (M. Chełminiak, 2009).

Nowa część ZSRR, ze względu na jej strategiczne położenie, zaczęła pełnić funkcję głównej bazy radzieckiej floty bałtyckiej oraz miejsca stacjonowania sił lądowych i powietrznych tzw. „drugiego rzutu” (T. Palmowski, 1999). Tak zmilitaryzowany obszar uzyskał status strefy zamkniętej, oficjalnie niedostępnej dla cudzoziemców, a także obywateli własnego kraju spoza obwodu (E. Wojnowski, 2006). Status ten uchylono na mocy poufnej uchwały Rady Ministrów ZSRR z dn. 8 października 1990 r. (J. Dudo, 1993).

Tereny włączone do Polski zajmowały 23 809 km² powierzchni (J. Wendt, 2007). Objęły historyczną Warmię, Mazury i Powiśle, na których decyzją Rady Ministrów z 14 marca 1945 r. utworzono Okręg Mazurski (A. Gawryszewski, 2005). Z dniem 7 lipca 1945 r. powiaty elbląski, kwidzyński, malborski i sztumski zostały włączone do województwa gdańskiego, a gołdapski, olecki i ełcki do białostockiego (M.P. z 1945 r. nr 29, poz. 77). Na terenie pozostałych siedemnastu powiatów i miasta wydzielonego

Olsztyn w dn. 29 maja 1946 r. utworzono województwo olsztyńskie (Dz.U. z 1946 r. nr 28, poz. 177). W 1950 r. dołączono do niego powiaty działdowski z województwa warszawskiego i nowomiejski z bydgoskiego (Z. Januszko, M. Kielczewska-Zaleska, 1955).

Według podziału administracyjnego obowiązującego w latach 1950-1975 z Obwodem Kaliningradzkim graniczyły województwa: olsztyńskie (na długości 163 km), białostockie (46 km) i gdańskie na Mierzei Wiślanej (ok. 1 km). Łącznie długość granicy wyniosła 210 km, co stanowiło 16,9% całej polskiej granicy ze Związkiem Radzieckim.

Wydarzenia historyczne – II wojna światowa, zmiany przynależności państwowej obszaru dawnych Prus Wschodnich i związana z tym prawie całkowita wymiana ludności oraz powstanie granicy dzielącej spójny uprzednio układ społeczno-gospodarczy – stworzyły zasadnicze tło uwarunkowań inicjowania i rozwoju procesu kształtowania powiązań pomiędzy nowymi podmiotami polityczno-prawnymi, jakimi na badanym terenie stały się Obwód Kaliningradzki oraz województwa północnej Polski.

Na dobór płaszczyzn i form polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych wpłynęły także wspólne trudne doświadczenia z przeszłości Polaków i Rosjan. Dotyczyły one w szczególności repatriantów z dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej, którzy w latach 1939-1941 oraz 1944-1945 doznali licznych represji ze strony władz ZSRR. Nieufność w relacjach z Rosjanami towarzyszyła także ludności ukraińskiej przesiedlonej przymusowo na tereny Warmii i Mazur w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. (E. Wojnowski, 2006). Nie mniejsze znaczenie miało negatywne nastawienie autochtonicznych mieszkańców byłych południowych Prus Wschodnich, którzy w końcowym okresie II wojny światowej doświadczyli masowych okrucieństw ze strony wkraczających na te tereny wojsk radzieckich, dokonywanych w odwecie za zbrodnie popełnione przez Niemców (A. Maryański, Z. Szot, 1996).

Świadomość istnienia uprzedzeń historycznych pomiędzy sąsiadującymi na pograniczu polsko-kaliningradzkim narodami przyczyniła się do skupienia głównej uwagi w tworzeniu powiązań transgranicznych na kontaktach młodzieży – grupy najmniej obciążonej negatywnymi doświadczeniami z przeszłości. Spotkania młodych ludzi, obok współpracy w dziedzinie kultury i sportu, stały się główną płaszczyzną budowania powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim (por. rozdz. 5.3). Młodzież jako ważna grupa docelowa kontaktów z mieszkańcami sąsiedniego kraju włączana była nie tylko we współdziałanie szkół i organizacji młodzieżowych, ale także we współpracę na innych płaszczyznach (por. rozdz. 5.1 i 5.2).

2.2. Uwarunkowania geograficzne

Środowisko przyrodnicze obszaru tworzenia powiązań polsko-kaliningradzkich przed 1990 r. cechuje wspólna geneza kształtujących je procesów. Podobieństwa dotyczą większości jego komponentów – budowy geologicznej, klimatu, gleb, flory i fauny. Polską i rosyjską część badanego obszaru łączy dorzecze Pregoly oraz dostęp do Zalewu Wiślanego – fragmentu Zatoki Gdańskiej odciętego od Bałtyku Mierzeją Wiślaną. Różnice uwidoczniają się natomiast w bardziej zróżnicowanym po południowej stronie granicy ukształtowaniu terenu i zasobniejszej sieci hydrograficznej (duża jeziorność).

Bezpośredni wpływ czynników przyrodniczych na rozwój polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. był stosunkowo niewielki. Dotyczył tych komponentów środowiska, które w sposób mechaniczny przecięte zostały linią graniczną – gleb, rzek, wód morskich oraz lasów. Pośrednie oddziaływanie czynników przyrodniczych przejawiało się w podejmowaniu współpracy w dziedzinach gospodarki (np. rolnictwo lub przemysł celulozowo-papierniczy), których rozwój uwarunkowany był takimi samymi cechami środowiska (por. rozdz. 4.1 i 4.3).

Jeden z pierwszych czynników nawiązywania kontaktów transgranicznych z kaliningradczykami stanowiło występowanie na obszarze rozdzielonym granicą polsko-rosyjską wymagających melioracji gleb brunatnoziemnych. Utrzymanie urodzajności powstałych na ciężkim podłożu ilastym gleb brunatnych właściwych (znajdujących się miejscami w powiatach braniewskim, bartoszyckim i kętrzyńskim) oraz towarzyszących im gleb płowych utworzonych na glinach zwałowych i piaskach jest uzależnione od regulacji stosunków wodnych (R. Bednarek, Z. Prusinkiewicz, 1997). Służył temu zbudowany przez Niemców system melioracyjny, który w okresie powojennym uległ znacznej dewastacji. Przywrócenie walorów użytkowych terenem rolniczym na pograniczu stało się możliwe jedynie w wyniku naprawy istniejącej infrastruktury i przeprowadzenia robót melioracyjnych po obydwu stronach granicy. Działania te zainicjowały polsko-kaliningradzkie kontakty transgraniczne na płaszczyźnie melioracji (por. rozdz. 4.2).

Podział dawnych Prus Wschodnich pomiędzy dwa nowe kraje oprócz części lądowej objął także Zalew Wiślany. Granica państwowa rozdzieliła akwen na północną część rosyjską o powierzchni 510 km² i południową polską o powierzchni 328 km² (J. Kondracki, 1998). Wody tego niewielkiego zbiornika morskiego ze względu na jego morfometrię, charakter dopływających rzek oraz wykorzystanie gospodarcze zlewiska są szczególnie podatne na wpływy antropogeniczne (D. Rybicka, 2004). Potencjalne zagrożenie dla zasobów żywych stanowi też niewłaściwy sposób ich eksploatacji. Współpraca w zakresie wykorzystania i ochrony Zalewu Wiślanego,

uwarunkowana jego wrażliwością na niekorzystne oddziaływanie funkcjonowania gospodarki, znajduje w pełni swoje uzasadnienie.

Dostęp Polski i Obwodu Kaliningradzkiego do Zalewu Wiślanego sprzyjał podejmowaniu wspólnych działań na różnych płaszczyznach. Priorytety gospodarcze obowiązujące w okresie tworzenia powiązań transgranicznych przed 1990 r. ukierunkowały jednak współpracę tylko na zagadnienia rybołówstwa, z pominięciem nie branych wówczas zupełnie pod uwagę aspektów ochrony środowiska (por. rozdz. 4.1). W niewielkim zakresie wody Zalewu Wiślanego zostały wykorzystane do prowadzenia rywalizacji sportowej w żeglarstwie (por. rozdz. 5.2).

Poza glebami i wodami linia granicy polsko-kaliningradzkiej rozdzieliła także lasy. Granica przecięła stosunkowo niewiele dużych kompleksów leśnych. Największy z nich stanowiła Puszcza Romincka, znajdująca się we wschodniej części badanego obszaru. Ponieważ przed 1990 r. wchodziła ona w skład województwa białostockiego, a następnie suwalskiego, nie została objęta polsko-rosyjską współpracą transgraniczną. Pozostałe odcinki granicy przechodziły przez znacznie mniejsze połacie lasu. Względnie więcej było ich w powiecie bartoszyckim.

Stosunkowo niższe zalesienie terenów przyległych bezpośrednio do granicy po obydwu jej stronach, przy wyższej lesistości położonych w większym oddaleniu od niej północnych rejonów Obwodu Kaliningradzkiego i południowych powiatów województwa olsztyńskiego, nie sprzyjało tworzeniu powiązań transgranicznych służb leśnych. Czynnikiem, który zadecydował o podjęciu pewnych doraźnych kontaktów, stało się zagrożenie plagą szkodników (głównie korników), jakie objęło drzewostan o podobnym składzie gatunkowym, porastającym pogranicze (por. rozdz. 4.1).

2.3. Uwarunkowania polityczne

Nowy ład polityczny ukształtowany w Europie po II wojnie światowej, uwarunkowany rolą, jaką w zwycięstwie nad Niemcami odegrał Związek Radziecki, odzwierciedlił się w powstaniu dwóch przeciwstawnych obozów państw, rozdzielonych z czasem tzw. żelazną kurtyną. Polska wbrew woli większości społeczeństwa znalazła się w strefie wpływów ZSRR. Zawarte umowy sojusznicze usankcjonowały prawnie uzależnienie polityczne i gospodarcze od wschodniego sąsiada.

Już 21 kwietnia 1945 r. podpisano w Moskwie *Układ o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współpracy powojennej między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczpospolitą Polską* (Dz.U. z 1945 r. nr 47, poz. 268). Umowa ta wzmocniała pozycję Polski wobec Niemiec, co miało istotne znaczenie w sytuacji braku określenia kształtu zachodniej granicy kraju. Jednocześnie jednak, mimo zapisów o niezależności, suwerenności i nieingerencji

w sprawy wewnętrzne, w świetle prawa stawiała Polskę na pozycji wasala ZSRR (J. Zając, R. Zięba, 2005). Sojusz z 1945 r. został odnowiony 8 kwietnia 1965 r. w Warszawie jako *Układ między PRL a ZSRR o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy* (Dz.U. z 1965 r. nr 20, poz. 130), a następnie uzupełniony 4 maja 1984 r. w Moskwie i podpisany jako *Długofalowy program rozwoju współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej między PRL i ZSRR do 2000 roku* (J. Zając, R. Zięba, 2005). Moc prawna układu wygasła wraz z rozpadem ZSRR w 1991 r.

W zaistniałej po wojnie sytuacji politycznej uwarunkowania z nią związane odegrały fundamentalną rolę w nawiązywaniu i późniejszym rozwoju kontaktów transgranicznych pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim. Prawnym odniesieniem do podjęcia współpracy stał się artykuł 7. układu z 1945 r., który mówił o umacnianiu więzi ekonomicznych i kulturalnych pomiędzy sąsiadującymi krajami (por. rozdz. 3.1). Niezależnie od zapisu w układzie z 1945 r. wpływ na kontakty transgraniczne wywierała bieżąca sytuacja polityczna i stan relacji pomiędzy obydwooma krajami.

Pierwsze lata po II wojnie światowej na pograniczu polsko-rosyjskim to czas formowania się nowych, w większości allochtonicznych społeczeństw na terenach byłych Prus Wschodnich. Okres ten charakteryzowały liczne migracje ludności związane z wysiedleniami Niemców oraz napływem i odpływem nowych mieszkańców na północne tereny Polski i do Obwodu Kaliningradzkiego. Zmieniającą się sytuację społeczną komplikowały znaczne zniszczenia zabudowy mieszkaniowej, usługowej i przemysłowej oraz infrastruktury technicznej, wywołane działaniami wojennymi i powojenną dewastacją, dokonaną zwłaszcza przez Rosjan. Priorytetowe stały się działania mające na celu odbudowę zniszczonych obiektów i zagospodarowanie nowych ziem. Podjęto też, szczególnie w obwodzie, kroki zmierzające w kierunku zmiany struktury gospodarki byłych rolniczych Prus Wschodnich. Mnogość bieżących problemów w kontekście złożonych relacji polsko-radzieckich, wynikających m.in. z budzącego opór społeczeństwa, politycznego podporządkowania Polski Związkowi Radzieckiemu oraz komplikującej się sytuacji międzynarodowej („zimna wojna”), nie sprzyjała tworzeniu powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim do połowy lat 50.

Poważną barierę rozwoju jakichkolwiek cywilnych kontaktów stanowił także status samego obwodu, pełniącego funkcję zmilitaryzowanej, niedostępnej dla obcokrajowców strefy zamkniętej (J.M. Zverev, K.K. Gimbički, 1995). Zdecydował on o specyfice polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych na tle pozostałych regionów przygranicznych Polski.

Istotny wpływ na nawiązanie relacji z Obwodem Kaliningradzkim miało złagodzenie reżimu komunistycznego w obydwu krajach, stanowią-

ce konsekwencję śmierci przywódcy ZSRR J. Stalina w 1953 r. Koncepcja współpracy transgranicznej narodziła się w 1956 r. jako oddolna inicjatywa działaczy Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KW PZPR) w Olsztynie⁸, sprawującego realną władzę w regionie (B. Banaszczyk, 1986). Wpisywała się jednak w ogólne zalecenia dotyczące pobudzenia współpracy w obszarach przygranicznych, wydane przez jednostkę nadrzędną, jaką był Komitet Centralny PZPR (A. Moraczewska, 2008).

Spontaniczny charakter pierwszych spotkań przedstawicieli olsztyńskiego KW PZPR i kaliningradzkiego Komitetu Obwodowego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KO KPZR) w krótkim czasie został ograniczony przez centralne władze partii, które przejęły kontrolę nad całokształtem powiązań transgranicznych i sprawowały ją do końca lat 80. Wszelkie aspekty pobytu za granicą zostały uregulowane w odgórnych ustaleniach zapadających na szczeblu komitetów centralnych. Limitowały one zasięg przestrzenny, merytoryczny i ilościowy kontaktów transgranicznych.

Reglamentowaną politycznie współpracę z Obwodem Kaliningradzkim prowadzono według ściśle określonych wytycznych, opracowanych przez komitety centralne PZPR i KPZR. Zawierały one zalecane formy powiązań, liczebność i skład społeczno-zawodowy uczestników wymiany, czas pobytu za granicą, uwarunkowania przekraczania oficjalnie zamkniętej dla ruchu osobowego granicy⁹. Na ich podstawie komitety wojewódzki i obwodowy co roku do 1971 r., a w latach 1972-1989 co dwa lata, przygotowywały plany wymiany, które po zatwierdzeniu przez władze centralne były wdrażane w życie (por. rozdz. 3.1). Procedura taka obowiązywała do 1989 r., kiedy sprawy związane z wyjazdami za granicę przejęły organy władzy terenowej (w Polsce urzędy wojewódzkie).

Wpływ bieżącej sytuacji politycznej na powiązania transgraniczne z Obwodem Kaliningradzkim ujawnił się najjaskrawiej na początku lat 80., w czasie narastania kryzysu gospodarczego w Polsce i kolejnego po 1956 i 1970 r. zrywu wolnościowego Polaków. Przejawy demokratyzacji życia publicznego i wzrost nastrojów antyradzieckich wzbudziły znaczne obawy władz ZSRR (J. Urniaż, 2008b). Lęk przed przenikaniem idei wolnościowych podczas kontaktów mieszkańców obszarów przygranicznych był na tyle silny, że doprowadził do ich znacznego ograniczenia już w drugiej połowie 1980 r. oraz całkowitego zawieszenia na wielu płaszczyznach po ogłoszeniu stanu wojennego w Polsce 13 grudnia 1981 r.

⁸ Wywiad z dr. Feliksem Walichnowskim – socjologiem i dziennikarzem, organizatorem kontaktów z Obwodem Kaliningradzkim z ramienia KW PZPR w Olsztynie, przeprowadzony 17 grudnia 2009 r.

⁹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2198.

Impuls do zdynamizowania odbudowy zawieszonych w latach 1982-1983 powiązań transgranicznych, a także tworzenia nowych, dały przemiany polityczne rozpoczęte w ZSRR w latach 80., nasilone w czasie rządów M. Gorbaczowa i określane mianem pieriestrojki. Procesy demokratyzacji życia społeczno-politycznego (polityka głośności, czyli jawności, ograniczenie cenzury, próby reformy gospodarki) w polityce zagranicznej przyczyniły się do przywracania swobód w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, tworzących zewnętrzne imperium ZSRR, a w ostateczności do jego rozpadu.

Na poziomie polsko-kaliningradzkich kontaktów transgranicznych pieriestrojka odzwierciedliła się w zwiększeniu liczby powiązań ogółem, wprowadzaniu nowych form współdziałania oraz zaktywizowaniu współpracy bilateralnej przedsiębiorstw produkcyjnych i instytucji publicznych, np. szkół, placówek kultury itp.

Formalne podstawy do podjęcia działań w tym kierunku dały porozumienia zawarte pomiędzy rządami PRL i ZSRR. Kooperację gospodarczą sankcjonowało *Porozumienie między Rządem PRL a Rządem ZSRR o bezpośredniej współpracy produkcyjnej i naukowo-technicznej przedsiębiorstw oraz organizacji PRL i ZSRR*, a także *Porozumienie między Rządem PRL a Rządem ZSRR o rozwoju wzajemnej wymiany towarów powszechnego użytku między przedsiębiorstwami i organizacjami handlu wewnętrznego*¹⁰. Obydwa dokumenty podpisane zostały 15 października 1986 r. Do przyjętej 21 kwietnia 1987 r. *Deklaracji o polsko-radzieckiej współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury* odnosiły się natomiast kontakty instytucji kulturalnych, naukowych, oświatowych (L. Strycharski, 1987a).

Kształtowanie powiązań transgranicznych przez władze centralne znalazło swój wyraz także w arbitralnym wyznaczeniu ich zasięgu przestrzennego. Obszar współpracy, dotyczący pierwotnie kontaktów mieszkańców Olsztyna i Kaliningradu, objął terytorium województwa olsztyńskiego (według podziału administracyjnego z 1950 r. z późniejszymi zmianami¹¹) oraz Obwodu Kaliningradzkiego i obowiązywał do czasu wprowadzenia reformy podziału terytorialnego w Polsce w 1975 r. (ryc. 2.1).

¹⁰ Ministerstwo Spraw Zagranicznych – www.msz.gov.pl/bpt/documents/11077.pdf

¹¹ Do ważniejszych należały zmiany nazw powiatów iławckiego na górowski, reszelskiego na biskupiecki i suskiego na iławski od 1 I 1959 r. (Dz.U. z 1958 r. nr 76, poz. 393), włączenie powiatu górskiego do bartoszyckiego od 1 I 1962 r. (Dz.U. z 1961 r. nr 50, poz. 271) oraz drobne korekty granic od 1 I 1973 r., m.in. przeniesienie miast i gmin Reszel z powiatu biskupieckiego do kętrzyńskiego i Olsztynek z ostródzkiego do olsztyńskiego (Dz.U. z 1972 r. nr 50, poz. 324).

Ryc. 2.1. Obszar rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w latach 1956-1975.

Źródło: opracowanie własne.

Obszar ten pokrywał się z zasięgiem oddziaływania władzy regionalnych komitetów partii i odnosił się do miejsc pochodzenia osób biorących udział w wymianie oraz pobytu gości zza granicy. Sporadycznie możliwe były wyjazdy obcokrajowców do innych miejscowości na terenie kraju, głównie dużych ośrodków miejskich, jednak zasadniczo dotyczyły one Polski, w nikłym zaś stopniu terytorium graniczącej z obwodem Litewskiej SRR.

Ograniczenie zasięgu powiązań do terenu województwa olsztyńskiego uniemożliwiło podejmowanie kontaktów transgranicznych mieszkańcom przyległego bezpośrednio do Obwodu Kaliningradzkiego powiatu gołdapskiego, a także innych terytorialnie bliższych granicy powiatów znaj-

dujących się w województwie białostockim (olecki, ełcki, suwalski) oraz gdańskim (elbląski).

Ważną dla współpracy transgranicznej decyzją polityczną było wprowadzenie nowego podziału administracyjnego w Polsce w 1975 r. (ryc. 2.2). Zakładał on powstanie w miejscu 17 dawnych 49 nowych, mniejszych województw oraz likwidację powiatów.

Ryc. 2.2. Obszar rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w latach 1976-1989.

Źródło: opracowanie własne.

W wypadku województwa olsztyńskiego wiązało się to z wyłączeniem z jego terytorium niektórych powiatów położonych w części zachodniej, południowo-zachodniej i wschodniej. Weszły one w skład nowoutworzonych województw: elbląskiego (braniewski, pasłęcki, część morąskiego

i iławskiego), toruńskiego (część nowomiejskiego), ciechanowskiego (działdowski), suwalskiego (węgorzewski, giżycki, część mrągowskiego, piski) i ostrołęckiego (skraj szczycieńskiego).

Zreformowany w 1975 r. podział terytorialny kraju stał się podstawą do określenia nowych obszarów współpracy z zagranicą. Zagadnienie to dotyczyło w szczególności powiązań ze Związkiem Radzieckim. Na mocy ustaleń pomiędzy władzami centralnymi każde polskie województwo zostało zobowiązane do współpracy z jednostką administracyjną ZSRR, którą był obwód lub republika (tab. 2.1). Kryterium przydziału partnera w wypadku województw przygranicznych stanowiło położenie przy granicy.

Tab. 2.1. Jednostki podziału administracyjnego Polski i ZSRR zatwierdzone do współpracy od 1976 r.

Województwo	Obwód lub republika	Województwo	Obwód lub republika
Białkopodlaskie	Brzeski	Opolskie	Bielgorodzki
Białostockie	Grodzieński, Litewska SRR ^a	Ostrołęckie	Chmielnicki
Bielskie	Riazański	Piłskie	Czerkaski
Bydgoskie	Czerkaski	Piotrkowskie	Kostromski
Chelmskie	Wołyński	Płockie	Miński
Ciechanowskie	Chmielnicki	Poznańskie	Charkowski
Częstochowskie	Smoleński	Przemyskie	Lwowski
Elbląskie	Kaliningradzki	Radomskie	Winnicki
Gdańskie	Leningradzki	Rzeszowskie	Lwowski
Gorzowskie	Mordowska ASRR ^b	Siedleckie	Miński
Jeleniogórskie	Homelski	Sieradzkie	Mordowska ASRR
Kaliskie	Charkowski	Skierniewickie	Iwanowski
Katowickie	Doniecki	Słupskie	Połtawski
Kieleckie	Winnicki	Suwalskie	Litewska SRR
Konińskie	Charkowski	Szczecińskie	Łotewska SRR
Koszalińskie	Połtawski	Tarnobrzесkie	Winnicki
Krakowskie	Kijów	Tarnowskie	Żytomierski
Krośnieńskie	Lwowski	Toruńskie	Mohylewski
Legnickie	Zaporoski	Wałbrzyskie	Zaporoski
Leszczyńskie	Żytomierski	Warszawskie	Moskwa
Lubelskie	Brzeski	Włocławskie	Mohylewski
Łomżyńskie	Litewska SRR	Wrocławskie	Zaporoski
Łódzkie	Iwanowski	Zamojskie	Wołyński
Nowosądeckie	Uljanowski	Zielonogórskie	Witebski
Olsztyńskie	Kaliningradzki	–	–

^a Socjalistyczna Republika Radziecka. ^b Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka.

Źródło: materiały niepublikowane Wydziału Zagranicznego KC PZPR.

Obszar powiązań z Obwodem Kaliningradzkim objął graniczące z nim nowopowstałe województwa olsztyńskie i elbląskie. Dawne powiaty wschodnie, które weszły w skład województwa suwalskiego – giżycki,

piski, częściowo mągowski oraz leżący bezpośrednio przy granicy z obwodem powiat węgorzewski, zgodnie z ogólnymi ustaleniami znalazły się w zasięgu współpracy z Litewską SRR. Za pomocą decyzji administracyjnych przerwano więc proces tworzenia się więzi transgranicznych, zapoczątkowany na tym terenie wcześniej. Zanik współpracy objął także części Olsztyńskiego włączone do województw toruńskiego (szczególnie Nowe Miasto Lubawskie), ciechanowskiego i ostrołęckiego.

Zakres przestrzenny powiązań transgranicznych, określony dla całej Polski w połowie lat 70., obowiązywał do końca następnego dziesięciolecia. Okresowo w skali kraju wprowadzano pewne korekty, jednak nie wpłynęły one na zmianę polskiego obszaru współpracy z Obwodem Kaliningradzkim. W 1987 r. powiększył się natomiast zasięg powiązań województwa elbląskiego (tab. 2.2), które podpisało umowę o współpracy z obwodem nowogrodzkim (G. Dudziak, 1987).

Tab. 2.2. Jednostki podziału administracyjnego Polski i ZSRR zatwierdzone do współpracy w latach 1988-1989.

Województwo	Obwód lub republika	Województwo	Obwód lub republika
Białkopodlaskie	Brzeski	Opolskie	Bielgorodzki
Białostockie	Grodzieński, Litewska SRR	Ostrołęckie	Kałuski
Bielskie	Riazański	Piłskie	Irkucki
Bydgoskie	Czerkaski	Piotrkowskie	Kostromski
Chelmskie	Wołyński	Płockie	Miński
Ciechanowskie	Chmielnicki	Poznańskie	Charkowski
Częstochowskie	Smoleński	Przemyskie	Lwowski
Elbląskie	Kaliningradzki, Nowogrodzki	Radomskie	Jarosławski
Gdańskie	Leningradzki	Rzeszowskie	Lwowski
Gorzowskie	Woroneski	Siedleckie	Kirowski
Jeleniogórskie	Homelski	Sieradzkie	Kurski
Kaliskie	Stawropolski Kraj	Skierniewickie	Mordwińska ASRR
Katowickie	Doniecki	Słupskie	Archangielski
Kieleckie	Winnicki	Suwalskie	Litewska SRR
Konińskie	Briański	Szczecińskie	Łotewska SRR
Koszalińskie	Połtawski	Tamobrzeskie	Kabardyjsko-Bałkarska ASRR
Krakowskie	Kijów	Tarnowskie	Żytomierski
Krośnieńskie	Saratowski	Toruńskie	Nowosybirski
Legnickie	Orenburski	Wałbrzyskie	Tulski
Leszczyńskie	Tiumeński	Warszawskie	Moskwa
Lubelskie	Brzeski	Włocławskie	Mohylewski
Łomżyńskie	Tatarska ASRR	Wrocławskie	Zaporoski
Łódzkie	Iwanowski	Zamojskie	Wołyński
Nowosądeckie	Uljanowski	Zielonogórskie	Witebski
Olsztyńskie	Kaliningradzki	-	-

Źródło: materiały niepublikowane Wydziału Zagranicznego KC PZPR.

Ścisłe uzależnienie zasięgu współpracy transgranicznej od podziału administracyjnego Polski, w połączeniu z jego reformą w 1975 r. wpłynęło na zmiany przestrzeni powiązań z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. (ryc. 2.3). Włączenie do współpracy województwa elbląskiego i pomniejszonego – szczególnie o powiaty wschodnie – województwa olsztyńskiego spowodowało jej przesunięcie na zachód.

Ryc. 2.3. Zasięg polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

Zmianie uległa także wielkość obszaru kształtowania powiązań. Pod względem powierzchni zmniejszył się on z 20 945 km² (dawne Olsztyńskie) do 18 432 km² (nowe Olsztyńskie i Elbląskie). Objął jednak nieco większą liczbę mieszkańców. Według danych z 1974 r., na terytorium

byłego województwa olsztyńskiego zamieszkiwało 1012 tys. osób, zaś w granicach dwóch nowych województw - 1073,5 tys. osób (*Rocznik Statystyczny 1975, 1975*).

Zgodnie z nowym podziałem województwo elbląskie graniczyło z Obwodem Kaliningradzkim na długości 43,5 km (*Rocznik Statystyczny Woj. Elbląskiego 1977, 1977*), olsztyńskie - 83 km (*Rocznik Statystyczny Woj. Olsztyńskiego 1979, 1979*), zaś suwalskie - 83,5 km (*Rocznik Statystyczny Woj. Suwalskiego 1994, 1994*).

Polityczne sterowanie polsko-kaliningradzkimi kontaktami transgranicznymi przed 1990 r. wpłynęło na niewielką intensywność współpracy, wyraźnie uzależnioną od bieżącej sytuacji politycznej, a także na preferowanie wybranych grup społecznych biorących w niej udział (głównie osób związanych z rządzącymi partiami) oraz duży udział form o charakterze propagandowym, mających egzemplifikować zadekretowaną oficjalnie przyjaźń polsko-radziecką. Stało się tym samym istotną barierą do pogłębiania i rozszerzania więzi mieszkańców sąsiadujących regionów.

2.4. Uwarunkowania gospodarcze

Podział terytorium byłych Prus Wschodnich pomiędzy dwa nowe państwa przyczynił się do zasadniczej zmiany profilu gospodarki na tym terenie. Do 1945 r. był to region rolniczy z niewielkim przemysłem opartym głównie na przetwórstwie lokalnych surowców. Po wejściu północnej części w skład ZSRR i utworzeniu Obwodu Kaliningradzkiego rozpoczął się proces jej uprzemysławiania, ukierunkowany na zmianę charakteru gospodarki na przemysłowo-rolniczą (B. Бильчак, И. Самсон, Г. Федоров, 2000). Podobne tendencje zainicjowano w polskiej części badanego obszaru, jednak ich intensyfikacja nastąpiła dopiero w latach 60. (K. Przybylski, R. Rzeczkowski, 1971). Zasadnicze zmiany zaszły także w strukturze własnościowej gospodarki, która na terenie należącym do obydwu krajów w znacznym stopniu została znacjonalizowana, a jej funkcjonowanie uzależnione od centralnego planowania.

Podstawą do nawiązania gospodarczych kontaktów transgranicznych między Polską a Obwodem Kaliningradzkim stał się istotny udział rolnictwa i przemysłu w ekonomice obydwu regionów. Ważne znaczenie miała porównywalna struktura gospodarki (np. takie same gałęzie przemysłu) oraz podobne problemy wynikające z jej funkcjonowania w zbliżonych realiach ekonomicznych.

Jedną z pierwszych płaszczyzn, na których nawiązano współpracę z Obwodem Kaliningradzkim, było dominujące w latach 50. na Warmii i Mazurach rolnictwo. Podobna sytuacja wyjściowa w obydwu częściach pogranicza (np. formy własności, kierunki produkcji rolniczej, wyposażenie techniczne obszarów wiejskich) po II wojnie światowej uległa zasad-

niczym przekształceniom, przy czym procesy zmian przebiegały nieco inaczej w Polsce i Obwodzie Kaliningradzkim.

Do 1945 r. trzon struktury agrarnej Prus Wschodnich stanowiły wielkie majątki ziemskie (A. Maryański, 1993). W obwodzie rolnictwo zostało w pełni znacjonalizowane i oparte na sieci kolchozów i sowchozów, nastawionych głównie na ekstensywną produkcję zwierzęcą (W. Galcow, 1996). Inaczej ukształtowała się struktura I sektora gospodarki na Warmii i Mazurach. Ponad 70% areалу użytków rolnych otrzymali tutaj rolnicy indywidualni, na pozostałej powierzchni utworzono państwowe gospodarstwa rolne (PGR) oraz znacznie mniej liczne rolnicze spółdzielnie produkcyjne (RSP). Mimo dużego udziału rolnictwa indywidualnego, województwo olsztyńskie charakteryzowało się bardzo wysokim w skali Polski wskaźnikiem uspołecznienia gruntów. W 1957 r., czyli w okresie nawiązywania kontaktów transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim, odsetek ziemi użytkowanej rolniczo w gospodarstwach państwowych i spółdzielczych wynosił 27,8, co dawało mu trzecią pozycję w kraju po województwach szczecińskim (42,4) i koszalińskim (38,6) (*Rocznik Statystyczny 1958*, 1958). W późniejszym czasie, wraz ze starzeniem się rolników indywidualnych i odpływem ludności do zawodów pozarolniczych, sektor państwowy umacniał się (J. Jaworowski, 1978). W 1974 r. obejmował już 40,4% areалу użytków rolnych województwa olsztyńskiego (*Rocznik Statystyczny 1975*, 1975). Równie ważną pozycję zajmował w objętych współpracą transgraniczną po 1975 r. nowopowstałych województwach olsztyńskim i elbląskim. W 1975 r. we władaniu gospodarstw państwowych i spółdzielczych znajdowało się 58,2% użytków rolnych województwa elbląskiego i 55,9% – olsztyńskiego (*Rocznik Statystyczny 1976*, 1976). Tendencje spadkowe ich udziału w strukturze własności pojawiły się dopiero w latach 80.

Niezależnie od zachodzących zmian sektor uspołeczniony w całym badanym okresie odgrywał istotną rolę w rolnictwie polskiej części pogranicza. Jego obecność oraz podobne problemy funkcjonowania gospodarstw państwowych, znajdujących się po obydwu stronach granicy, stały się ważnym uwarunkowaniem tworzenia powiązań transgranicznych w tej dziedzinie przed 1990 r. (por. rozdz. 4.1).

Drugą płaszczyzną polsko-kaliningradzkiej współpracy gospodarczej przed 1990 r. stanowił przemysł. Do nawiązania kontaktów w tej dziedzinie przyczyniła się jego podobna struktura gałęziowa w obu częściach pogranicza.

Do 1945 r. przemysł nie odgrywał większej roli w gospodarce Prus Wschodnich (z wyjątkiem Królewca i Elbląga). Działalność produkcyjna opierała się na drobnych zakładach, głównie przetwórstwa rolno-spożywczego i drzewnego, których duża część uległa zniszczeniom w czasie i po zakończeniu II wojny światowej. Już w 1945 r. na całym obszarze nowo-

powstałego pogranicza rozpoczęto uruchamianie istniejących wcześniej obiektów. W późniejszym czasie proces inwestycyjny – w polskiej części nasilony dopiero w latach 60. – objął ich rozbudowę i modernizację, a także budowę nowych fabryk. Podobnie jak przed 1945 r. dominowały tu gałęzie przemysłu przetwarzające miejscowe surowce – spożywczy, drzewno-papierniczy, materiałów budowlanych. Pojawiły się także zakłady o lokalizacji swobodnej, np. chemiczne (produkcja opon), maszynowe, elektrotechniczne, włókiennicze i odzieżowe.

Do ważniejszych obiektów przemysłowych uruchomionych po II wojnie światowej w dawnych pruskie fabrykach znajdujących się w polskiej części badanego obszaru należały m.in. Zakłady Mechaniczne im. gen. K. Świerczewskiego w Elblągu (d. Stocznia Schichaua), Elbląskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego, późniejsze Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Truso” (w budynku d. fabryki cygar i papierosów), Warmińskie Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego w Kwidzynie, Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego (ZNTK) w Ostródzie. Na terenie Obwodu Kaliningradzkiego uruchomiono pruskie kombinaty celulozowo-papiernicze w Kaliningradzie, Sowietku i Niemanie, Kaliningradzką Fabrykę Wagonów (d. zakłady Steinfurta), Nadbałtycką Stocznnię „Jantar” (d. Stocznia Schichaua), kombinat bursztynowy w Jantarnym i in. (W. Galcow, 1996).

Powojenna rozbudowa przemysłu na badanym obszarze objęła w szczególności przetwórstwo spożywcze. W Obwodzie Kaliningradzkim stworzono od podstaw przemysł rybny, który stał się jedną z głównych gałęzi gospodarki regionu (J.M. Zverev, K.K. Gimbricki, 1995). Wielkie kombinaty rybne powstały w Kaliningradzie, Mamonowie, Polessku i Swietłym (W. Galcow, 1996). Wybudowano ponadto inne zakłady przetwórcze, np. mleczarnie w Kaliningradzie i Sowietku. Inwestycje w przemyśle spożywczym pojawiły się także w polskiej części pogranicza. Należały do nich np. zakłady mięsne w Olsztynie, Ostródzie, Iławie, rybne w Giżycku, mleczarskie w Pasłęku, Pieniężnie, Lidzbarku Warmińskim, Korszach i in. W oparciu o miejscową bazę surowcową uruchomiono produkcję wyrobów z drewna w Zakładach im. Wielkiego Proletariatu w Elblągu (początkowo Zakłady Konstrukcji Drzewnych, później „Furnel International”), płyt pilśniowych i wiórowych w Nidzie, sklejek w Morągu, mebli w Olsztynie itp. W Kwidzynie wybudowano duże Zakłady Celulozowo-Papiernicze. Spośród zakładów o lokalizacji swobodnej wymienić należy fabryki odzieżowe i włókiennicze, tworzące miejsca pracy dla kobiet – największe w Bartoszycach (dziewiarskie „Morena”), Kętrzynie (odzieżowe „Warmia”), Szczytnie (lniarskie „Lenpol”) oraz w Kaliningradzie (Kaliningradzkie Zjednoczenie Produkcji Odzieży), Sowietku (odzieżowe), Gusiewie (dziewiarskie „Czajka”).

Ważne miejsce w gospodarce województwa olsztyńskiego zajęła główna inwestycja przemysłowa okresu PRL w regionie – uruchomione w 1967 r. Olsztyńskie Zakłady Opon Samochodowych (OZOS „Stomil”). W obu graniczących regionach rozbudowano też przemysł elektromaszynowy, w obwodzie pracujący przede wszystkim na potrzeby wojska¹² (T. Palmowski, 1999). Reprezentowała go w szczególności branża elektrotechniczna, m.in. zakłady elektroniczne „Kwarc”, Techniki Laserowej i Sprzętu Spawalniczego „Elektroswarka” w Kaliningradzie, Aparatury Oświetleniowej w Gusiewie, Sprzętu Oświetleniowego „Polam-Farel” w Kętrzynie, Urządzeń Technologicznych „Unitra-Unima” w Olsztynie. Do ważnych należały też fabryki maszyn, np. dla przemysłu spożywczego „Spomasz” w Olsztynie oraz Zjednoczenie „Kaliningradtorgmasz” w Kaliningradzie.

Do współpracy transgranicznej włączone zostały przedsiębiorstwa o zbliżonym profilu produkcji, niektóre o priorytetowym znaczeniu dla regionu, np. związane z produkcją i naprawą taboru kolejowego lub celulozowo-papiernicze. Decydujący wpływ na formy i intensywność powiązań bilateralnych wywarły uwarunkowania wynikające z funkcjonowania w obydwu krajach gospodarki centralnie planowanej, znacząco ograniczające możliwości kooperacji (por. rozdz. 4.3).

Podobne potrzeby i problemy stanowić mogły podstawę polsko-kaliningradzkich kontaktów transgranicznych w dziedzinie budownictwa i drogownictwa. W czasie wojny i tuż po jej zakończeniu zabudowa całego terytorium byłych Prus Wschodnich uległa znacznym zniszczeniom. W gruzach legło np. ponad 80% budynków w Kaliningradzie, 90% w Czerniachowsku i 60% w Sowietku (W. Galcow, 1996). W miastach województwa olsztyńskiego zniszczono średnio 50% zabudowań (A. Wójcik, 1971). Późniejszą odbudowę i rozbudowę, której celem było zaspokojenie szybko rosnącego zapotrzebowania ludności i gospodarki w tym zakresie, w obydwu krajach ukierunkowano na rozwój budownictwa wielorodzinnego i obiektów przemysłowych. Roboty budowlane prowadzono przy użyciu zasadniczo podobnych technologii, materiałów i metod organizacji pracy. Zbliżone priorytety i problemy, z jakimi stykała się omawiana dziedzina na pograniczu polsko-kaliningradzkim, przyczyniły się do nawiązania kontaktów transgranicznych pracowników budownictwa. Istotnym ograniczeniem ich rozwoju stały się duże różnice organizacyjne wykonawstwa robót (por. rozdz. 4.4).

Potencjalnie ważną płaszczyznę powiązań z Obwodem Kaliningradzkim stanowić mogły także handel i gastronomia. W całym badanym okresie obydwie kraje charakteryzowały się wysokim stopniem uspołecz-

¹² Obok przedsiębiorstw nowych, powstałych w okresie powojennym, głównym zakładem zbrojeniowym w obwodzie była poniemiecka stocznia „Jantar”, produkująca różnego typu okręty wojenne oraz promy „Sachalin” (M. Chełminiak, 2008).

nienia tych dziedzin gospodarki. Handel i gastronomia obwodu były całkowicie upaństwowione. W polskiej części do przedsiębiorstw państwowych należało od 90% w 1957 r. (*Rocznik Statystyczny 1958, 1958*) do ok. 95% punktów sprzedaży detalicznej w późniejszych latach (*Rocznik Statystyczny 1975, 1975*).

Do nawiązania współpracy przedstawiciele handlu i gastronomii przyczyniły się zbliżona struktura własności i podobne problemy funkcjonowania tych dziedzin gospodarki. Jej rozwój na szerszą skalę stał się jednak niemożliwy ze względu na trudności (głównie rynkowe), z jakimi w warunkach gospodarki centralnie planowanej handel i gastronomia stale się borykały. Niedobory towarów na rynku oraz liczne bariery formalno-prawne istotnie ograniczyły też bezpośrednią wymianę towarową pomiędzy przygranicznymi regionami Polski a Obwodem Kaliningradzkim (por. rozdz. 4.7).

2.5. Uwarunkowania społeczne

Wśród uwarunkowań społecznych determinujących rozwój polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. wyróżnić należy dwie grupy zagadnień. Pierwsza dotyczy cech społeczno-demograficznych ludności zamieszkałej po 1945 r. na terytorium byłych Prus Wschodnich, która stała się podmiotem nawiązywania współpracy pomiędzy nowopowstałymi regionami przygranicznymi. Drugą grupę uwarunkowań utwożyły organizacje i instytucje sfery społecznej powołane do zaspokojenia niematerialnych potrzeb życiowych mieszkańców sąsiadujących regionów.

Według spisu ludności z maja 1939 r., na terenie byłych Prus Wschodnich, objętym pod koniec lat 50. współpracą transgraniczną, przed wybuchem II wojny światowej mieszkało 2096,5 tys. osób, z czego w późniejszym Obwodzie Kaliningradzkim 1157 tys. (A. Maryański, 1993), a w województwie olsztyńskim 939,5 tys. (Z. Grzesiak, 1971).

Przeobrażenia polityczne, jakie miały tutaj miejsce po zakończeniu działań wojennych, doprowadziły do całkowitej wymiany ludności w północnej, kaliningradzkiej części obszaru i znacznych migracji na terytorium przyznane Polsce. W wyniku ucieczek, zorganizowanej ewakuacji oraz późniejszych planowych wysiedleń tereny dawnych Prus Wschodnich opuściła ludność niemiecka. Na jej miejsce do Obwodu Kaliningradzkiego przybyli Rosjanie, głównie z okolic Tweru, Smoleńska i Pskowa, oraz Białorusini. Południową część byłej niemieckiej prowincji zasiedlili imigranci z centralnej i południowej Polski, repatrianci z terenów włączonych do ZSRR oraz ludność ukraińska przesiedlona do północnych powiatów z Bieszczad i Beskidu Niskiego w ramach akcji „Wisła”. Zamieszkali oni obok autochtonów polskiego pochodzenia, tworząc skomplikowaną mozaikę etniczno-społeczną (P. Eberhardt, 1995).

W rezultacie przemieszczeń ludności dokonanych w pierwszych latach po wojnie na obszarze późniejszej współpracy transgranicznej w 1950 r. zamieszkiwało łącznie niecałe 1,2 mln osób (tab. 2.3). W grupie tej mieszkańcy województwa olsztyńskiego stanowili ok. 59%, zaś Obwodu Kaliningradzkiego – ok. 41% (*Rocznik Statystyczny 1975, 1975*; Ю.В. Костяшов, 2002). Takie proporcje udziału ludności polskiej i rosyjskiej zostały zachowane do 1989 r.

Tab. 2.3. Liczba ludności na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1950-1989.

Lata	Ludność w tys.				
	ogółem	pogranicze Polski			Obwód Kaliningradzki
		razem	województwo olsztyńskie	województwo elbląskie	
1950	1181,0	702,0	689,0	-	479,0
1955	1396,3	811,0	811,0	-	585,3
1956		839,0	839,0	-	
1957		847,0	847,0	-	
1958		864,0	864,0	-	
1959	1488,2	878,0	878,0	-	610,2
1960		896,0	896,0	-	
1961		900,5	900,5	-	
1962		910,9	910,9	-	
1963		929,0	929,0	-	
1964		948,7	948,7	-	
1965	1657,5	956,6	956,6	-	700,9
1966		964,4	964,4	-	
1967		973,2	973,2	-	
1968		980,8	980,8	-	
1969		985,4	985,4	-	
1970	1708,4	978,4	978,4	-	730,0
1971		980,9	980,9	-	
1972		992,1	992,1	-	
1973		1001,2	1001,2	-	
1974		1012,0	1012,0	-	
1975	1864,6	1086,0	663,3	422,7	778,6
1976		1096,3	670,7	425,6	
1977		1105,5	675,4	430,1	
1978		1100,8	668,7	432,1	
1979	1920,8	1112,8	675,6	437,2	808,0
1980		1122,9	681,4	441,5	
1981		1136,4	690,0	446,4	
1982		1122,9	681,4	441,5	
1983		1165,0	707,2	457,8	
1984		1179,5	717,0	462,5	
1985	2039,1	1192,4	725,7	466,7	846,7
1986		1202,2	732,6	469,6	
1987		1210,8	738,6	472,2	
1988		1215,2	741,3	473,9	
1989	2096,3	1225,1	748,5	476,6	871,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Roczniki Statystyczne* GUS z lat 1958-1990; Ю.В. Костяшов, 2002; В. Бильчак, И. Самсон, Г. Федоров, 2000.

Liczba ludności całego regionu w kolejnych latach sukcesywnie rosła. W okresie tworzenia pierwszych powiązań (1959 r.) była już o ok. $\frac{1}{4}$ wyższa, a w 1989 r. wzrosła o ponad 75% w stosunku do poziomu z 1950 r. Przesunięcie polskiej części obszaru współpracy transgranicznej w kierunku zachodnim, wynikające ze zmian administracyjnych w kraju w 1975 r., przyczyniło się do niewielkiego (ok. 60 tys. osób) zwiększenia jego potencjału demograficznego. Udział mieszkańców nowego województwa olsztyńskiego ukształtował się na poziomie 61%, zaś elbląskiego - 39% ogółu polskiej ludności pogranicza i utrzymywał do końca badanego okresu.

Polska i kaliningradzka część pogranicza różniły się istotnie pod względem poziomu urbanizacji. O ile w województwie olsztyńskim w pierwszym okresie jego zasiedlania zdecydowanie dominowali mieszkańcy wsi, których np. w 1950 r. było 70,7% (*Rocznik Statystyczny 1975, 1975*), o tyle w obwodzie od początku przeważała ludność miast, skoncentrowana w Kaliningradzie. W końcu lat 40. stanowiła ona 53% ogółu, pod koniec następnego dziesięciolecia 65%, a w 1989 r. 78,8% (W. Galcow, 1996). Odsetek ludności miejskiej w polskiej części obszaru współpracy transgranicznej w badanym okresie wzrastał, jednak do 1975 r. nie przekroczył 50%. Wyodrębnienie nowego województwa olsztyńskiego oraz powstanie nieco bardziej zurbanizowanego województwa elbląskiego zwiększyło udział mieszkańców miast w całej polskiej części pogranicza do 51% w 1975 r. Rezultatem postępujących procesów urbanizacji był dalszy wzrost tego udziału do ok. 60% w 1989 r. Mimo to, poziom urbanizacji polskiej części obszaru badań pozostał niższy od notowanego w Obwodzie Kaliningradzkim.

Duży udział ludności wiejskiej na terenie Warmii i Mazur, wiążący się z dominacją rolnictwa w gospodarce województwa, stanowił istotne uwarunkowanie rozwoju kontaktów transgranicznych na tej płaszczyźnie. Powiązanie kluczowego działu gospodarki regionu z wiejską przestrzenią osadniczą przyczyniło się ponadto do jej względnie częstego (częstszego niż na terenie obwodu) penetrowania przez zagraniczne delegacje i grupy, nie tylko związane z produkcją rolną (por. rozdz. 4.1 i 4.3).

Wiejskie pochodzenie dużej części osadników zarówno w polskiej, jak i rosyjskiej części badanego pogranicza, rzutowało także pośrednio na rozwój niektórych płaszczyzn i form współpracy. Duża część ludności przybyłej na obszary dawnych Prus Wschodnich cechowała się niskim poziomem wykształcenia i kultury technicznej (A.П. Клемешев, 2005; J. Urniaż, 2008b). Szczególnie ostro uwidocznili się to w zniszczeniu nieznanego nowym mieszkańcom systemu melioracyjnego, uniemożliwiającym bez podjęcia wspólnych działań w zakresie jego naprawy, prowadzenia gospodarki rolnej. Stan ten przyczynił się do nawiązania współpracy w dziedzinie melioracji (por. rozdz. 4.2).

Zróznicowanie poziomu urbanizacji odzwierciedlało dysproporcje w sieci osadniczej pomiędzy północną i południową częścią pogranicza. Obwód charakteryzował się układem monocentrycznym z wyraźnie dominującym Kaliningradem. Polską sieć osadniczą cechowała duża policentryczność z przewagą miast średnich (P. Eberhardt, 1994b). Różnice te wpłynęły na rozmieszczenie miejsc pobytu gości zza granicy oraz lokalizację innych form aktywności transgranicznej (np. zawodów sportowych).

Ważnym uwarunkowaniem społecznym sprzyjającym tworzeniu polsko-kaliningradzkich więzów transgranicznych przed 1990 r. była przynależność mieszkańców obydwu części pogranicza do słowiańskiej rodziny językowej. Tereny województwa olsztyńskiego zostały zasiedlone w zdecydowanej większości przez Polaków posługujących się językiem polskim. Większa różnorodność narodowościowa charakteryzowała Obwód Kaliningradzki. Obok Słowian – Rosjan, Białorusinów i Ukraińców stanowiących od 91,8% w 1950 r. do 94,1% ogółu ludności na początku lat 80. – znaleźli się tu Litwini, Mordwini, Maryjczycy, Czuwasze i przedstawiciele innych narodowości (W. Galcow, 1996). Mimo zróżnicowania etnicznego, gros z nich posługiwało się językiem rosyjskim. Pokrewieństwo języków polskiego i rosyjskiego ułatwiało nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów transgranicznych. Dzięki odbiorowi audycji radiowych i telewizyjnych służyło ponadto rozpowszechnianiu biernej znajomości języka sąsiadów, zwłaszcza polskiego w obwodzie.

Umacnianiu powiązań transgranicznych pomiędzy środowiskami biorącymi udział w wymianie przed 1990 r. sprzyjało także podobieństwo kulturowe, przejawiające się szczególnie w typowej dla obydwu narodów gościnności. Wspólne biesiadowanie było ważnym czynnikiem integrującym nie tylko na płaszczyźnie kontaktów służbowych, ale i relacji osobistych uczestników wyjazdów (J. Urniaż, 2008b).

Uwarunkowania społeczne rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych, związane ze sferą zaspokojenia niematerialnych potrzeb ludności objęły organizacje i instytucje świadczące usługi na rzecz mieszkańców w zakresie kultury, sportu, szkolnictwa, nauki, ochrony zdrowia. Zmiana przynależności państwowej dawnych Prus Wschodnich pociągnęła za sobą konieczność ukształtowania od podstaw sieci instytucji związanych z funkcjonowaniem życia społecznego. Adekwatnie do systemów obowiązujących w obydwu krajach różniła się ona organizacyjnie w części północnej – kaliningradzkiej i południowej – polskiej. Cechę wspólną, ułatwiającą podejmowanie współpracy transgranicznej stanowiło upaństwowienie większości instytucji. Potencjalnymi podmiotami powiązań stały się szkoły, uczelnie, placówki ochrony zdrowia, kluby sportowe, teatry, domy kultury, biblioteki, muzea i in. (por. rozdz. 5).

Drugą grupę podmiotów utworzyły różnego rodzaju organizacje społeczne, mające swoje odpowiedniki za granicą. Szczególnie preferowane w kontekście współpracy z Obwodem Kaliningradzkim były organizacje ściśle podporządkowane rządzącym partiom politycznym – związki zawodowe, towarzystwa przyjaźni (TPPR i TPRP), organizacje młodzieżowe i paramilitarne. Mniejsze znaczenie miały związki twórcze (np. artystów plastyków, pisarzy), organizacje inżynierów i techników, hobbystyczne (filateliści).

Istotną rolę odegrały także środki masowego przekazu obecne w obydwu częściach pogranicza, mające niebagatelny wpływ na kształtowanie świadomości społecznej mieszkańców. Ich podporządkowanie rządzącym partiom wykorzystano do propagowania współpracy transgranicznej (por. rozdz. 3.5).

2.6. Infrastruktura graniczna

Ważne znaczenie dla rozwoju powiązań transgranicznych mają możliwości przekraczania granicy, wyrażające się stanem infrastruktury transportowej na obszarach przygranicznych, oraz miejsc jej przekraczania.

Przedzielenie w 1945 r. terytorium dawnych Prus Wschodnich linią graniczną doprowadziło do przerwania ukształtowanych wcześniej szlaków komunikacyjnych. Granica przecięła 10 z 13 istniejących w regionie linii kolejowych, 30 z 32 dróg kołowych, żeglowny szlak Schippenbeil (Sępopol)–Königsberg (Kaliningrad) oraz niedokończony Kanał Mazurski (J. Dudo, 1995). Do znacznego zniszczenia sieci kolejowej przyczynił się przeprowadzony przez Rosjan demontaż wielu odcinków linii kolejowych¹³. Dewastacji uległa też nieremontowana i niemodernizowana sieć drogowa. Dekapitalizacja objęła zwłaszcza elementy infrastruktury położone w słabo zaludnionym obszarze w pobliżu granicy¹⁴.

¹³ Na terenie Obwodu Kaliningradzkiego Rosjanie zdemontowali ok. 700 km linii kolejowych, uznając istniejącą gęstość sieci (ponad 10 km na 100 km²) za zbyt dużą w stosunku do norm przyjętych w ZSRR (A. Maryański, 1993). W eksploatacji pozostało ok. 580 km linii.

¹⁴ Obszary położone przy granicy były do 1945 r. zasiedlone przez ludność etnicznie niemiecką, w przeciwieństwie do włączonej do Polski, południowej części dawnych Prus Wschodnich, w której duży udział mieli autochtoni pochodzenia polskiego (P. Eberhardt, 1995). Wyludnienie północnych powiatów wynikało z całkowitego wysiedlenia Niemców i niechętnego zajmowania terenów leżących z dala od miast przez przybyszy z dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej (E. Wojnowski, 2006). Bariere osadniczą stanowiła także niestabilność granicy w pierwszych latach po zakończeniu wojny i związane z nią obawy o nieoczekiwane przyłączenie tych terenów do ZSRR. Po przymusowym osiedleniu Ukraińców w strefie przygranicznej w 1947 r. dały o sobie znać obawy o tzw. złe sąsiedztwo, wynikające z wcześniejszych relacji polsko-ukraińskich (A. Wakar, 1992).

Zaniedbania stanu infrastruktury w strefie przygranicznej odzwierciedliły funkcję nieprzepuszczalnej bariery, jaką w nowym układzie politycznym zaczęła pełnić granica. Wdrażając ograniczenia swobody ruchu obywateli, podyktowane względami polityczno-doktrynalnymi, w 1946 r. zainicjowano tworzenie dwustronnych silnych kordonów granicznych pomiędzy państwami tzw. wspólnoty socjalistycznej (H. Dominiczak, 1997). Ich elementem były techniczno-saperskie zabezpieczenia linii granicznej (orany i bronowany codziennie pas kontrolny, wieże obserwacyjne, zapory z drutu kolczastego), także na granicy morskiej od strony łądu. Wprowadzono również, zwłaszcza w okresie zimnej wojny (lata 1949-1955), liczne ograniczenia dla ludności zamieszkałej w strefie nadgranicznej (2-6 km od linii granicy) i w pasie granicznym sięgającym do 30 km w głąb kraju. Ich egzekwowaniem w Polsce zajmowało się Wojsko Ochrony Pogranicza (H. Dominiczak, 1997). Zaostrzony reżim ochrony granicy obowiązywał do 1956 r. Przeobrażenia polityczne z tego okresu umożliwiły złagodzenie restrykcji dla mieszkańców pogranicza. Po stronie polskiej odstąpiono też od niektórych form zabezpieczenia granicy na rzecz rozwoju środków łączności i transportu służących jej ochronie.

Ograniczenia w przekraczaniu granic Polski oraz status Obwodu Kaliningradzkiego jako niedostępnej dla cudzoziemców strefy zamkniętej nie rodziły zapotrzebowania na tworzenie osobowych przejść granicznych w tym obszarze. Możliwość wjazdu do obwodu w ruchu paszportowym istniała teoretycznie po przekroczeniu granicy ze Związkiem Radzieckim na oficjalnych przejściach kolejowych w Kuźnicy Białostockiej, Terespolu i Medyce oraz drogowych w Terespolu, Medyce, a od połowy 1988 r. także w Ogrodnikach (tab. 2.4). Specjalistycznej infrastruktury służącej odprawie środków transportu nie wymagał także ruch pojazdów wojskowych prowadzony przez granicę.

Pierwszymi uznanymi oficjalnie miejscami jej przekraczania na analizowanym obszarze stały się na początku lat 60., przedstawione na ryc. 2.4, kolejowe przejścia towarowe w Braniewie i Skandawie (M.P. z 1962 r. nr 8, poz. 26). Obsługiwały one ruch towarowy pomiędzy Polską i ZSRR, wynikający z umów gospodarczych zawartych pomiędzy obydwojma krajami, nie dotyczący współpracy regionów przygranicznych (por. rozdz. 4.6).

Brak infrastruktury granicznej nie stanowił większego problemu przy nawiązywaniu pierwszych, bardzo ograniczonych liczebnie oficjalnych kontaktów z Obwodem Kaliningradzkim. Do przekraczania granicy wyznaczono punkt w pobliżu miejscowości Bezledy (po stronie polskiej), położony na drodze łączącej Kaliningrad z Olsztynem. W niewielkim budynku zlokalizowanym w jego pobliżu (po stronie rosyjskiej) urządzono miejsce spotkań granicznych przedstawicieli władz (F. Walichnowski, 2009). Analogiczny punkt na granicy pomiędzy obwodem i nowopowsta-

Tab. 2.4. Przejścia graniczne na granicy PRL i ZSRR przed 1990 r.

Przejścia graniczne			
kolejowe		drogowe	
towarowe	osobowe	towarowe	osobowe
<u>Braniewo</u>	Kuźnica Białostocka	Ogrodniki ^g	<u>Gronowo</u> ⁱ
<u>Bartoszyce (Bezledy)</u> ^a	Terespol	Kukuryki ^h	<u>Bartoszyce (Bezledy)</u> ^j
<u>Skandawa</u>	Dorohusk ^f	Terespol	Ogrodniki ^k
Kuźnica Białostocka	Medyka	Medyka ⁱ	Lipszczany ^j
Zubki Białostockie ^b			Terespol
Siemianówka ^c			Dorohusk ^k
Czeremcha			Medyka ^l
Terespol			
Dorohusk			
Hrubieszów ^a			
Werchrata/Boguszów ^d			
Medyka			
Przemysł (Bakończyce) ^e			

^aUruchomione w 1979 r.; charakter przewozów określało Ministerstwo Komunikacji. ^bUruchomione w 1968 r. ^cUruchomione w 1970 r. ^dUruchomione w 1975 r.; zmiana nazwy w 1978 r. ^eUruchomione w 1978 r. ^fZamknięte w 1964 r. ^gUruchomione w 1988 r. ^hUruchomione w 1984 r. ⁱUruchomione w 1964 r. ^jUruchomione w 1979 r. dla wymiany delegacji polityczno-społecznych, kulturalnych, sportowych i in. z województw przygranicznych. ^kUruchomione w 1979 r. dla wymiany delegacji polityczno-społecznych, kulturalnych, sportowych i in. z województw przygranicznych; od 1988 r. ogólnodostępne dla obywateli PRL i ZSRR.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Monitor Polski*: z 1962 r. nr 8, poz. 26; z 1964 r. nr 68, poz. 317; z 1968 r. nr 34, poz. 237; z 1970 r. nr 1, poz. 6; z 1975 r. nr 26, poz. 161; z 1978 r. nr 3, poz. 14; z 1979 r. nr 7, poz. 52; z 1984 r. nr 22, poz. 150; z 1988 r. nr 19, poz. 167.

łym województwem elbląskim uruchomiono w 1976 r. w Gronowie w pobliżu Braniewa (ryc. 2.4). Obydwa miejsca przekraczania granicy funkcjonowały jako Graniczne Punkty Kontrolne (GPK), nie posiadające statusu przejść granicznych ani wyspecjalizowanej infrastruktury. Wyjazd do sąsiedniego kraju awizowano każdorazowo w placówce służb granicznych (po stronie polskiej Wojsk Ochrony Pogranicza) oraz w wypadku grup – w urzędzie celnym, co umożliwiało dokonanie odprawy w trybie uproszczonym.

Do formalnego powołania przejść w Gronowie i Bartoszycach (Bezledach) doszło w 1979 r., jednak z zastrzeżeniem, iż są one udostępnione jedynie dla oficjalnych „delegacji polityczno-społecznych, kulturalnych, sportowych i innych z województw przygranicznych” (M.P. z 1979 r. nr 7, poz. 52). Poza przejściem osobowym utworzono wówczas także towarowe przejście kolejowe w Bartoszycach (Bezledach), przy czym charakter pro-

Ryc. 2.4. Miejsca przekraczania granicy z Obwodem Kaliningradzkim w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

wadzonych przez nie przewozów pozostawał w dyspozycji Ministerstwa Komunikacji.

Zmiana statusu miejsc przekraczania granicy z 1979 r., przy stosunkowo niewielkim ruchu osobowym, nie wpłynęła na rozwój infrastruktury granicznej przed 1990 r. Zachowała ona prowizoryczny charakter (brak zabudowań, wody, prąd pobierany od strony rosyjskiej), którego uciążliwość stała się odczuwalna dopiero w czasie intensyfikacji kontaktów pod koniec lat 80. (E. Burzyńska, 1990). Powołano wówczas jeszcze dwa punkty uproszczonego przekroczenia granicy – w Barcianach i Gołdapi

w województwie suwalskim (M.P. z 1988 r. nr 22, poz. 207), jednak ich wykorzystanie było znikome¹⁵.

O ile dla funkcjonowania limitowanego, uproszczonego ruchu osobowego brak standardowej infrastruktury przejść granicznych nie stanowił znaczącej przeszkody, o tyle w wypadku polsko-kaliningradzkiej współpracy gospodarczej stał się jedną z barier jej rozwoju (por. rozdz. 4.7). Przed 1990 r. na granicy z Obwodem Kaliningradzkim nie powstało oficjalnie żadne drogowe przejście towarowe. Niewielką wymianę handlową pomiędzy sąsiadującymi województwami a Obwodem Kaliningradzkim prowadzono okresowo na istniejących osobowych przejściach w Bezledach i Gronowie. Zły stan infrastruktury drogowej oraz bardzo ograniczone możliwości odprawy celnej skutecznie utrudniły jej większy rozwój.

¹⁵ Według niepublikowanych danych Wojsk Ochrony Pogranicza, w 1988 r. przejście w Barcianach w obie strony przekroczyły 193, zaś rok później 433 osoby. Stanowiło to odpowiednio 0,4% i 0,5% całego ruchu granicznego z Obwodem Kaliningradzkim. Brak jest informacji o ruchu w Gołdapi.

3. Płaszczyzny i formy polsko-kaliningradzkich powiązań politycznych

3.1. Partie polityczne

Inicjatorami, organizatorami oraz koordynatorami całokształtu polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. były rządzące w Polsce i ZSRR partie polityczne. Kontakty organizacji partyjnych stały się jedną z głównych płaszczyzn współpracy pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim. Funkcje partnerów wymiany pełniły Komitet Obwodowy Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KO KPZR) w Kaliningradzie oraz komitety wojewódzkie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KW PZPR) w Olsztynie (od 1956 r.) i w Elblągu (od 1976 r.).

Do pierwszego spotkania oficjalnej delegacji województwa olsztyńskiego z władzami Komitetu Obwodowego KPZR doszło w Kaliningradzie w lipcu 1956 r. (B. Banaszczyk, 1986). Omówiono wówczas wstępne zasady wymiany transgranicznej. W wyniku przeprowadzonych rozmów podpisano pierwszą w kraju umowę o współpracy regionów przygranicznych w różnych dziedzinach życia społecznego. Przewidywała ona „pogłębianie przyjaznych stosunków mieszkańców województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego, poznanie osiągnięć obu regionów w zakresie techniki, rolnictwa, kultury, oświaty, sportu oraz przenoszenie na swój teren doświadczeń sąsiadów”¹⁶.

Spontaniczne początkowo kontakty regionalnych komitetów partyjnych w niedługim czasie ujęte zostały w ramy organizacyjne, ściśle określone przez komitety centralne obydwu partii. W gestii komitetów wojewódzkiego PZPR i obwodowego KPZR znalazło się szczegółowe przygotowywanie planów wymiany transgranicznej (skład personalny i liczebność grup, terminy wyjazdów za granicę) według wytycznych opracowanych przez władze centralne (por. rozdz. 2.2). Celowi temu podporządkowanych było rocznie kilka spotkań organizacyjnych działaczy partyjnych, do których dochodziło w Kaliningradzie, Olsztynie, Elblągu (od 1976 r.) oraz na granicy w pobliżu Bezled lub Gronowa.

¹⁶ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2200, *X lat współpracy Olsztyna z Kaliningradem*, s. 83.

Drugą grupę transgranicznych kontaktów aktywistów partyjnych stanowiły wizyty okolicznościowe związane z obchodami świąt państwowych lub ważnych z propagandowego punktu widzenia rocznic. Kalendarz najczęstszych spotkań, których celem było uczestnictwo w ich wspólnym celebrowaniu, w latach 1957-1988 obejmował cztery terminy: 21 kwietnia, 1 maja, 22 lipca, 7 listopada (tab. 3.1).

Największa regularność i ciągłość cechowała przyjazdy Rosjan do Polski na obchody Święta Odrodzenia¹⁷ (22 lipca) oraz wyjazdy Polaków do obwodu z okazji rocznicy rewolucji październikowej (7 listopada). W całym badanym okresie kilkusobowe delegacje praktycznie co roku przebywały w tych terminach w sąsiednim kraju. Okresowo, zwłaszcza od drugiej połowy lat 70., w ramach świętowania 22 Lipca i rocznicy rewolucji październikowej dokonywano obustronnej wymiany oficjeli partyjnych.

Mniejszą częstotliwością charakteryzowały się wizyty aktywu partii związane z obchodami Święta Pracy. Regularne wymiany delegacji partyjnych Obwodu Kaliningradzkiego i województwa olsztyńskiego miały miejsce na przełomie lat 50. i 60. (tab. 3.1), po czym aż do połowy lat 70. nie odnotowano wyjazdów z tej okazji. Do 1-majowych kontaktów organizacji partyjnych powrócono w 1975 r., włączając w nie także KW PZPR w Elblągu. Nie były one jednak tak regularne, jak we wcześniejszym okresie.

Ważną z propagandowego punktu widzenia datę w kalendarzu polsko-rosyjskich kontaktów transgranicznych stanowiła rocznica podpisania w 1945 r. w Moskwie *Układu o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współpracy powojennej polsko-radzieckiej*, przypadająca 21 kwietnia. Zbiegając się z kolejną rocznicą urodzin W. Lenina (22 kwietnia), stanowiła – zwłaszcza w początkowym okresie tworzenia powiązań transgranicznych – podwójną okazję do nawiązywania kontaktów i świętowania. Jej celebrowane głównie w Polsce obchody, określane do 1967 r. mianem Dni Lenińskich, składały się oprócz oficjalnych akademii z imprez kulturalnych i sportowych.

W obchodach rocznicy podpisania *Układu o przyjaźni* uczestniczyli corocznie delegaci kaliningradzkiej KPZR, którzy przybywali do województwa olsztyńskiego i od 1978 r. do elbląskiego. Znacznie rzadziej wizytowali w tym terminie Obwód Kaliningradzki członkowie PZPR z przygranicznych województw (tab. 3.1). Niższa – prawdopodobnie – ranga omawianej rocznicy, niestanowiącej święta państwowego, decydowała o delegowaniu do sąsiedniego kraju najczęściej jedynie partyjnych lektorów, sporadycznie zaś działaczy wyższego szczebla.

¹⁷ Obchodzone w latach 1945-1989, w rocznicę ogłoszenia manifestu PKWN, Narodowe Święto Odrodzenia Polski, zwane 22 Lipca, było głównym świętem państwowym w okresie PRL.

Tab. 3.1. Członkowie delegacji partyjnych północno-wschodniej Polski i Obwodu Kaliningradzkiego uczestniczący w obchodach rocznic i świąt państwowych w latach 1957-1988.

Lata	21 kwietnia Dni Leninowskie/rocznica Układu o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współ- pracy				1 maja Święto Pracy				22 lipca Narodowe Święto Odrodzenia Polski				7 listopada rocznica rewolucji październikowej			
	do Kaliningradu		z Kaliningradu		do Kaliningradu		z Kaliningradu		do Kaliningradu		z Kaliningradu		do Kaliningradu		z Kaliningradu	
	z Olsztynskiego	z Elbląskiego	do Olsztynskiego	do Elbląskiego	z Olsztynskiego	z Elbląskiego	do Olsztynskiego	do Elbląskiego	z Olsztynskiego	z Elbląskiego	do Olsztynskiego	do Elbląskiego	z Olsztynskiego	z Elbląskiego	do Olsztynskiego	do Elbląskiego
1957														15		15
1958	15		4		6		3			4			7		8	
1959					6		10		8		9		7		7	
1960	4		4		7		7						7		5	
1961			2L		7		6		5		4		6		6	
1962			2L		3		3		4		4		5			
1963			2L								4		4			
1964			2L								5		3			
1965	5		5								5		7			
1966	2		2L								4		.			
1967			2								5		6		3	
1968									2L		4				5	
1969			.								6		10			
1970			2						2L		3		3			
1971			2L								.		4			
1972			3								3		4			
1973			2L						3+2L		5		3		2	
1974			2						4L				5		2	
1975	2L		5+2L		7				4+2L		4		4		2	
1976			2L		.		3		3+2L	2L	4	.	5			
1977			3L		6	6	6	6	8+2L	2L	4	.	7	3	2L	5
1978	2	2L	2+2L	2	3		5	5			4	3	4	4	5	
1979	2L	5	2L		5		5		2L	3	4+2L	4	3			
1980	2	3	2		1	5			2+2L	3+2L	3	.+2L	4	4		
1981			2L		4	3		3			3		4		.	
1982			2		4	4			2L	2	4	.	3	3		2
1983			2L	2L	3		3	.	2L	4	4	4	4			3
1984	3		3+2L	2	3	4	3	4	2L	1L	4	4	4	4		
1985		4		4+2L		3		3	2L	2L		3				
1986			2L	.+2L				.	4+3L	2L	3	3		3		
1987			2L					3				3	3	3	3	3
1988								.								

L- lektorzy

Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych materiałów KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Rola lektorów (na ogół etatowych pracowników KO KPZR lub KW PZPR) sprowadzała się do wygłaszania odczytów ideologicznych dla działaczy partyjnych, a także załóg wizytowanych zakładów. Lektorzy kaliningradzcy przebywali w Polsce najczęściej z okazji rocznicy *Układu o przyjaźni*, zaś polscy wyjeżdżali do obwodu głównie w ramach świętowania 22 Lipca. Za granicę udawały się zazwyczaj dwie osoby, które osobno kierowano do miejscowości i zakładów pracy rozmieszczonych na całym badanym terytorium. Wizyty lektorów miały miejsce także poza wymienionymi terminami.

Znacznie mniejsza regularność cechowała wyjazdy związane z obchodami innych rocznic. Najczęściej dotyczyły one zdobycia Elbląga (obchodzone wspólnie szczególnie w latach 80.) i Olsztyna, zaś okolicznościowo innych wydarzeń (np. 550-lecie bitwy pod Grunwaldem w 1960 r., Dożynki Centralne w Olsztynie w 1978 r., 750-lecie Elbląga w 1987 r.).

Trzecią formę powiązań działaczy partii na pograniczu polsko-kaliningradzkim tworzyły wyjazdy kiluosobowych delegacji roboczych, analogiczne do spotkań branżowych na innych płaszczyznach współpracy, mające na celu wymianę doświadczeń w pracy partyjnej. Za granicę kierowano przedstawicieli różnych pionów organizacyjnych komitetów PZPR i KPZR. Relatywnie najczęściej byli to pracownicy wydziałów propagandy, co mogło wynikać z ich bezpośredniego zaangażowania w organizowanie współpracy transgranicznej. Brak szczegółowych danych odnośnie do celu części wyjazdów aktywistów partyjnych utrudnia określenie częstotliwości kontaktów ściśle związanych z wymianą doświadczeń. Należy przypuszczać, że wizyty takie odbywały się corocznie, jednak, podobnie jak w innych grupach branżowych, nie częściej niż 1-2 razy do roku. Obejmowały one spotkania środowiskowe w rozmaitych zakładach i instytucjach państwowych, zlokalizowanych na całym badanym obszarze. Zwiedzanie różnych podmiotów działalności społeczno-gospodarczej stanowiło także jeden z punktów programu wizyt za granicą omówionych wcześniej delegacji okolicznościowych.

Wyrazem zacieśniania więzi pomiędzy prominentnymi działaczami partii stały się wyjazdy okolicznościowe o charakterze przynajmniej częściowo prywatnym, o czym świadczy udział współmałżonków, terminy oraz miejsca pobytu. Dotyczyły one szczególnie Rosjan, którym podczas wizyt w Polsce umożliwiano zwiedzanie nie tylko województwa olsztyńskiego lub elbląskiego, ale również innych części kraju (Gdańsk, Warszawa i in.). Na przykład w lipcu 1969 r. z okazji obchodów 25-lecia PRL gościła na Warmii i Mazurach grupa trzech sekretarzy partyjnych z żonami. Podczas ośmiodniowego pobytu za granicą uczestniczyli oni w oficjalnych olsztyńskich obchodach tej rocznicy oraz przebywali w województwie gdańskim i warszawskim (*Serdeczni goście...*, 1969). Z kolei w sierpniu

1972 r. odwiedziło Olsztyn dwóch działaczy, w tym jeden z żoną, którzy po wizytach w wybranych zakładach udali się do Sopotu na Międzynarodowy Festiwal Piosenki (*Goście z Kaliningradu...*, 1972).

Oprócz wyjazdów oficjalnych dochodziło także do nieoficjalnych kontaktów dygnitarzy partyjnych. Ich przykładem był przyjazd I sekretarza KO KPZR do województwa olsztyńskiego na polowanie w połowie 1982 r.¹⁸. Relatywnie częste spotkania tej grupy uczestników współpracy transgranicznej skutkowały powstawaniem więzi pomiędzy poszczególnymi osobami, również w sferze prywatnej. Sporadycznie przekładało się to na wzajemną pomoc w różnych sytuacjach życiowych. Świadczy o tym przykład umożliwienia leczenia dziecka jednego z kaliningradzkich sekretarzy KPZR w Rabce¹⁹.

Omówione formy kontaktów obejmowały w większości wyjazdy kilkuosobowych delegacji. Sporadycznie dotyczyły pobytów za granicą grup kilkunastoosobowych (np. w 1957 r.). W lipcu 1967 r., w ramach rozpoczętej rok wcześniej ograniczonej wymiany turystycznej, zorganizowano dwa 40-osobowe tzw. autobusy przyjaźni – po jednym do Olsztyna i Kaliningradu, w których uczestniczyli działacze partyjni (*Autokary przyjaźni*, 1967).

Formy grupowe o charakterze turystycznym pojawiły się we współpracy partii politycznych ponownie pod koniec lat 80. Brak jest jednak szczegółowych danych charakteryzujących to zjawisko. Informacja o trzydniowym wycieczniku 40 pracowników kaliningradzkiego Komitetu Obwodowego KPZR w Krynicy Morskiej w czerwcu 1988 r. (*Kalendarium*, 1988), w kontekście rosnącego w tym czasie ruchu turystycznego, pozwala przypuszczać, że zorganizowano wówczas więcej tego typu wyjazdów dla działaczy partyjnych.

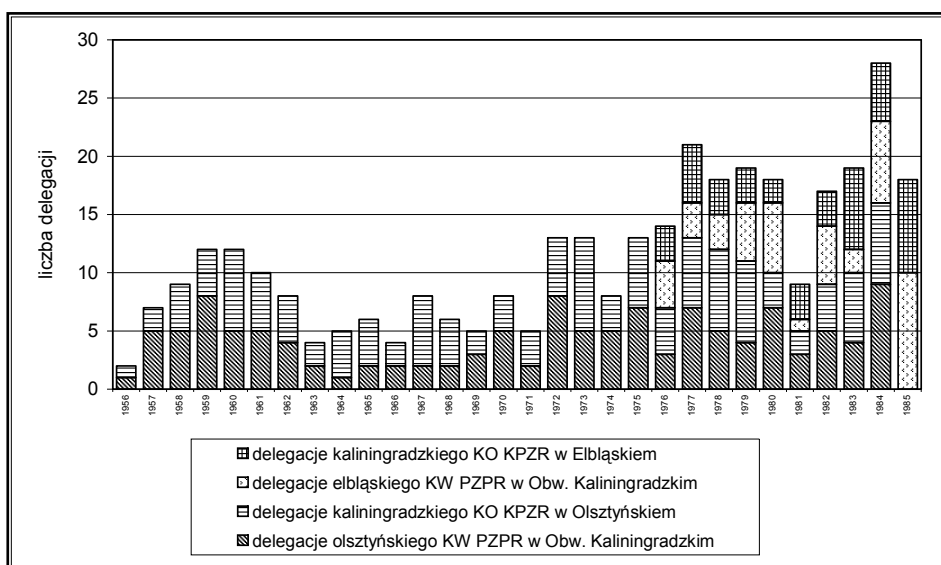
Powiązania partyjne stanowiły podstawową płaszczyznę polsko-kaliningradzkich kontaktów transgranicznych przed 1990 r. Kluczowe znaczenie dla ich rozwoju miała funkcja animatorów i organizatorów współpracy, jaką partie polityczne pełniły przez cały badany okres. Odzwierciedleniem roli organizacji partyjnych w kształtowaniu powiązań na pograniczu polsko-kaliningradzkim była największa liczba utrzymywanych przez nie kontaktów transgranicznych w porównaniu do innych dziedzin współdziałania.

Działacze partyjni spotykali się kilka razy w ciągu roku, regularnie do końca lat 80. Częstotliwość spotkań delegacji w skali całego pogranicza, oszacowana na podstawie dostępnych materiałów źródłowych (względnie kompletnych i wiarygodnych do 1984 r.), wzrosła w badanym okresie od dwóch w 1956 r. (ryc. 3.1) do ponad 30 rocznie w drugiej połowie lat 80.

¹⁸ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2213.

¹⁹ Wywiad z dr. Feliksem Walichnowskim, przeprowadzony 17 grudnia 2009 r.

W pierwszych latach po nawiązaniu współpracy liczba kontaktów – początkowo spontanicznych, nie objętych odgórną reglamentacją – oscylowała wokół 8-10 w obydwie strony ogółem w ciągu roku (R. Anisiewicz, 2011). Wprowadzenie zasad wymiany transgranicznej limitujących wyjazdy zagraniczne skutkowało zmniejszeniem liczby spotkań do 4-8 rocznie w latach 60. Stopniowy rozwój powiązań polsko-kaliningradzkich na początku lat 70. odzwierciedlił się we wzroście liczby kontaktów delegacji partyjnych w tym okresie do ok. 13-14 rocznie. Dalsze zwiększenie tej wielkości zaobserwowano po 1975 r., kiedy obszar współpracy objął terytoria nowoutworzonych województw olsztyńskiego i elbląskiego. Od połowy lat 70. do połowy lat 80. kształtowała się ona poziomie ok. 20 spotkań rocznie. Wyjątek stanowił rok 1981, w którym ze względu na trudną sytuację polityczną ograniczeniu uległy wszystkie kontakty transgraniczne. Pod koniec lat 80. wraz z intensyfikacją całokształtu powiązań polsko-kaliningradzkich częstotliwość spotkań działaczy partyjnych uległa dalszemu zwiększeniu. Dokładne jej określenie jest niemożliwe z powodu niedostępności znacznej części materiałów źródłowych z tego okresu. Na podstawie niepełnych danych z 1985 r., mówiących o ok. 30 kontaktach w ciągu roku (R. Anisiewicz, 2011), można jedynie wnioskować, że w późniejszym okresie ich liczba wynosiła kilkadziesiąt rocznie w skali całego pogranicza.

Ryc. 3.1. Wyjazdy zagraniczne delegacji partyjnych na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1956-1985.

Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych materiałów KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1985; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1985.

Niekompletna dokumentacja wyjazdów zagranicznych nie pozwala także na szczegółową analizę powiązań partyjnych w kontekście liczby osób biorących udział w wymianie transgranicznej. Na podstawie dostępnych danych można ją tylko oszacować na kilkadziesiąt ogółem z obydwu stron granicy rocznie – rosnącą od kilkunastu na początku współpracy do blisko stu w połowie lat 80. lub malejącą adekwatnie do liczby kontaktów i rodzaju zaistniałych form powiązań.

Podana liczebność osób dotyczy delegacji i grup *stricte* partyjnych. Działacze partii uczestniczyli także lub towarzyszyli jako przedstawiciele władz w większości wyjazdów innych grup branżowych, artystycznych i sportowych. W rzeczywistości więc liczba aktywistów partyjnych przekraczających granicę polsko-kaliningradzką była znacznie wyższa.

Powiązania transgraniczne działaczy partyjnych objęły całe badane terytorium. Dotyczyły różnych miejscowości zamieszkania członków partii uczestniczących w wyjazdach oraz rozmaitych miejsc wizytowanych podczas pobytów za granicą. Poza najczęściej odwiedzanymi Kaliningradem, Olsztynem i Elblągiem oraz ośrodkami subregionalnymi znalazły się wśród nich m.in. cieszące się szczególną frekwencją Rosjan Gierłoż koło Kętrzyna (dawna kwatera Hitlera), Grunwald (pole zwycięskiej bitwy z 1410 r.) i Braniewo (cmentarz żołnierzy Armii Radzieckiej) w polskiej części pogranicza, a także nadbałtycki kurort Swietłogorsk w obwodzie.

Zasięg przestrzenny wizyt niektórych delegacji przybywających do Polski wykroczył poza granice województw olsztyńskiego oraz elbląskiego i obejmował dalej położone miasta i regiony (np. Warszawa, Gdańsk), co w zasadzie nie miało miejsca w odniesieniu do wyjazdów do Obwodu Kaliningradzkiego.

3.2. Terenowe organy władzy i administracji

Polsko-rosyjskie powiązania transgraniczne organów władzy, poza partiami politycznymi, objęły także kontakty władz wojewódzkich, powiatowych (do 1975 r.), miejskich i gromadzkich/gminnych²⁰ z województw olsztyńskiego i elbląskiego oraz obwodowych, rejonowych i miejskich z Obwodu Kaliningradzkiego. Znacznie mniejszy zakres ich bezpośredniego współdziałania wynikał z podrzędnej – w stosunku do rządzących partii – pozycji władz regionalnych i lokalnych w zakresie kształtowania relacji polsko-kaliningradzkich.

²⁰ Gminy stanowiły podstawową jednostkę podziału administracyjnego Polski do 24 września 1954 r. i od 1 stycznia 1973 r. Pomiędzy 25 września 1954 r. a 31 grudnia 1972 r. w miejscu gmin funkcjonowały gromady (Dz.U. z 1954 r. nr 43, poz. 191; Dz.U. z 1972 r. nr 49, poz. 312).

Podmiotami powiązań w omawianej dziedzinie były formalnie wybieralne organy władzy terenowej, a w rzeczywistości fasadowe instytucje realizujące politykę rządzących partii - w Polsce wojewódzkie (WRN), powiatowe (PRN), miejskie (MRN) i gromadzkie/gminne (GRN) rady narodowe, zaś w Obwodzie Kaliningradzkim rady delegatów ludowych. Oprócz radnych w wymianie uczestniczyli też pracownicy administracji terenowej (w Polsce do 1973 r. zatrudnieni w prezydiach rad narodowych, a następnie w urzędach wojewódzkich, powiatowych, miejskich i gminnych).

Jedyną formę bezpośrednich kontaktów transgranicznych władz i administracji terenowej stanowiła wymiana delegacji roboczych (najwyżej dwie w roku), których celem było zapoznanie z funkcjonowaniem analogicznych organów w sąsiednim kraju. Sporadycznie uczestniczyły one w oficjalnych uroczystościach, np. w 1985 r. z okazji 40. rocznicy zdobycia Elbląga²¹. Wizyty te miały miejsce od 1960 r. do końca lat 80. Odbywały się jednak stosunkowo rzadko i z dużą nieregularnością, szczególnie w latach 60. Czynnikiem rzutującym na niewielką intensywność bezpośredniej współpracy władz regionalnych i lokalnych mógł być - wynikający z podporządkowania rządzącym partiom - znacznie liczniejszy udział ich przedstawicieli (np. przewodniczących WRN) w składach oficjalnych delegacji partyjnych udających się za granicę.

W wyjazdach zagranicznych uczestniczyli radni rad narodowych oraz pracownicy administracji terenowej poszczególnych szczebli, zamieszkali w różnych miejscowościach badanego obszaru. Na przykład w 1963 r. delegowano do Kaliningradu przedstawicieli organów władzy lokalnej z Olsztyna, Bartoszyca, Żabiego Rogu (pow. morąski) i Rucianego (*Delegacja działaczy...*, 1963), zaś w 1986 r. - radnych WRN pochodzących z Olsztyna, Lidzbarka Warmińskiego, Nidzicy i Mrągowa (*Olsztyniacy w Kaliningradzie*, 1986). Analogicznie do Polski przyjeżdżali mieszkańcy różnych miejscowości obwodu. Na przykład w 1971 r. w województwie olsztyńskim gościła delegacja Rad Delegatów Ludowych z Kaliningradu, Niemana, Oziarska i Swiętego (*Delegaci rad...*, 1971). W 1976 r. zainicjowano kontakty na tej płaszczyźnie pomiędzy obwodem a województwem elbląskim.

Wizyty radnych i pracowników administracji terenowej w sąsiednim kraju wiązały się każdorazowo z pobytem w kilku miejscowościach, co wynikało z roboczego celu wyjazdów. Na przykład w 1969 r. delegaci z Obwodu Kaliningradzkiego odwiedzili miejskie rady narodowe w Lidzbarku Warmińskim, Olsztynku i Nidzicy, rady powiatowe w Szczytnie, Mrągowie, Giżycku i Węgorzewie, GRN w Rozogach (pow. szczycieński) i WRN w Olsztynie (*Wizyta delegacji rad...*, 1969). Z kolei w 1971 r. radni

²¹ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/513.

z Olsztyńskiego przebywali w Kaliningradzie, Swietłym, Swietłogorsku, Sowietku i Niemanie²².

Pobyty przedstawicieli władz lokalnych i regionalnych za granicą cechowały się nieco większym rozproszeniem przestrzennym niż powiązania w wielu innych dziedzinach kooperacji. Jednocześnie sporadyczność kontaktów oraz udział w nich pojedynczych osób z różnych miejscowości uniemożliwiały nawiązywanie trwalszych więzi transgranicznych (w tym bilateralnych) pomiędzy organami władzy oraz ograniczały efektywność współpracy.

Rzeczywiste upodmiotowienie władzy regionalnej w zakresie kontaktów z Obwodem Kaliningradzkim nastąpiło dopiero po 1989 r. wraz z rozpoczęciem przemian politycznych w Polsce. Skutkowały one przejęciem całokształtu zagadnień związanych z wymianą transgraniczną, znajdujących się wcześniej w gestii komitetów wojewódzkich PZPR, przez urzędy wojewódzkie, a następnie nowoukonstytuowane władze samorządowe.

3.3. Towarzystwa przyjaźni

Szczególną rolę, zwłaszcza organizacyjną, w tworzeniu polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych pełniły towarzystwa przyjaźni polsko-radzieckiej (TPPR) i radziecko-polskiej (TPRP). Były to masowe, ogólnokrajowe, upolitycznione organizacje społeczne, mające na celu propagowanie idei współpracy i przyjaźni pomiędzy Polską i Związkiem Radzieckim²³.

²² APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2203.

²³ Powołane w 1944 r. Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej zajmowało się przygotowywaniem imprez propagandowych (obchody rocznic rewolucji październikowej, dni radzieckiej kultury, techniki, książki), wymianą grup turystycznych (pociągi i autobusy przyjaźni), działalnością kulturalno-oświatową (kursy języka rosyjskiego, festiwale piosenki radzieckiej, wystawy). Do lat 80. skupiało ok. 3 mln członków, głównie zbiorowych – w szkołach, instytucjach publicznych i innych zakładach pracy (*Wielka Encyklopedia*, 2005, t. 27). W 1991 r. TPPR zostało przekształcone w Stowarzyszenie Współpracy Polska-Związek Radziecki. Po rozpadzie ZSRR jego nazwę zmieniono na Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód. Jednocześnie powstały oddzielne organizacje współpracy z byłymi republikami (np. Polska-Rosja), dla których stowarzyszenie to pełni funkcję matki.

Analogiczną rolę w odniesieniu do relacji z Polską pełniło utworzone w 1957 r. w ZSRR Towarzystwo Przyjaźni Radziecko-Polskiej. Jego działalność obejmowała organizowanie kontaktów pomiędzy obwodami ZSRR i polskimi województwami oraz poszczególnymi współpracującymi instytucjami. Na terenie kraju TPRP przygotowywało imprezy popularyzujące kulturę polską, np. dni polskiej książki, filmu, konkursy piosenki, wieczory przyjaźni itp. (E.K. Kostrzewa, 1986). W latach 80. TPRP liczyło 5,5 tys. członków zbiorowych, obejmujących zakłady pracy lub inne instytucje uczestniczące we współpracy z polskimi partnerami. Łącznie do TPRP należało wówczas ok. 6 mln obywateli ZSRR (E.K. Kostrzewa, 1986).

Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej jako organizacja ogólnopolska posiadało rozbudowaną strukturę, składającą się z oddziałów wojewódzkich, kół terenowych, szkolnych i zakładowych. Podmiotami powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim były oddziały olsztyński i elbląski (od 1976 r.) TPPR. Organizacja olsztyńska, istniejąca od 1946 r., liczyła pod koniec lat 80. ok. 29,5 tys. członków indywidualnych i 508 zbiorowych w 720 kołach (*Olsztyn: coraz bliżej...*, 1988). Podobna liczebność charakteryzowała oddział elbląski, który w 1987 r., w 733 kołach skupiał 28,2 tys. członków indywidualnych i 341 zbiorowych (*III Wojewódzka Konferencja...*, 1988).

Zadania TPPR w kontekście powiązań z Obwodem Kaliningradzkim zostały określone na początku 1957 r. Olsztyński oddział stowarzyszenia przejął wówczas techniczną stronę organizacji większości kontaktów z kaliningradczykami (*TPPR na nowej...*, 1957). Funkcja organizatora współpracy z Rosjanami zdecydowała także o zainicjowaniu powiązań transgranicznych TPPR w Elblągu już w lipcu 1976 r., tuż po włączeniu do kooperacji obszaru województwa elbląskiego²⁴.

Nawiązanie współpracy pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim dało asumpt do powołania w listopadzie 1959 r. kaliningradzkiego oddziału Towarzystwa Przyjaźni Radziecko-Polskiej (*W Kaliningradzie powstał...*, 1959). W latach 80. w ramach członkostwa zbiorowego należało do niego ok. 140 tys. osób (B. Banaszczyk, 1986). Członkami TPRP było wiele zakładów produkcyjnych (np. kombinaty celulozowo-papiernicze w Kaliningradzie i Sowiecku, Kaliningradzka Fabryka Wagonów), kołchozy, sowchozy, uniwersytet, szkoły (B. Богданчиков, 1972).

Rolę TPPR i TPRP w tworzeniu polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych należy rozpatrywać w dwóch aspektach. Po pierwsze - stowarzyszenia te zapewniały stronę organizacyjną całokształtu współpracy, po drugie - same stanowiły partnerów powiązań bilateralnych, co przejawiało się we wzajemnych kontaktach obu stron. Ponadto, zgodnie z założeniami statutowymi, organizacje te prowadziły, podobnie jak inne oddziały na terenie obydwu krajów, formy działalności niegenerujące ruchu granicznego.

W gestii TPPR i TPRP pozostawały sprawy formalne związane z wyjazdami oraz aprowizacją gości. Załatwiały je jednostki różnych szczebli - od zarządów wojewódzkich po koła zakładowe i szkolne, działające w instytucjach biorących udział w wymianie. Dotyczyły one pobytów w sąsiednim kraju i przyjazdów delegacji, grup, hufców pracy, obozów i innych form współpracy (*Więzi coraz serdeczniejsze*, 1974). Należała do nich również organizacja masowych imprez odbywających się na granicy (por. rozdz. 5.3).

²⁴ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/506.

Mimo znaczącego udziału TPPR i TPRP w tworzeniu powiązań na pograniczu polsko-rosyjskim, ich kontakty bilateralne podlegały podobnej reglamentacji, jak w wypadku innych grup branżowych. Rozpoczęte w 1959 r. wizytą Polaków na zebraniu założycielskim TPRP w Kaliningradzie (*W Kaliningradzie powstał...*, 1959), utrzymywane były z dużą regularnością do końca lat 80. Mimo to, rocznie najczęściej dochodziło tylko do jednej obustronnej wymiany delegacji. Zwiększenie liczby kontaktów zaczęto odnotowywać dopiero od połowy lat 70., m.in. w związku z włączeniem do współpracy województwa elbląskiego.

Na wyjazdy członków TPPR i TPRP składały się wizyty kilkusobowych delegacji oraz – od połowy lat 80. – grup liczących ok. 30-40 osób w autobusach przyjaźni.

Delegacje w zależności od celu pobytu za granicą można podzielić na: okolicznościowe – związane z obchodami rocznic (np. podpisania *Układu o przyjaźni*) – oraz robocze, których dużą część stanowiły spotkania środowiskowe (np. w zakładach pracy, szkołach), a pozostałą kontakty aktywistów zarządów współpracujących towarzystw, poświęcone m.in. kwestiom organizowania technicznej strony współpracy transgranicznej. Niektóre wyjazdy łączyły kilka celów²⁵.

W latach 60. i 70. działacze TPPR i TPRP praktycznie co roku uczestniczyli w delegacjach roboczych, wizytujących różne miejsca i środowiska społeczne na terenie obwodu i przygranicznych województw Polski. Odwiedzali zakłady produkcyjne, gospodarstwa rolne, szkoły, placówki kultury. Na przykład w lipcu 1964 r. Rosjanie gościli w roszarni lnu w Szczytnie, fabryce kalafonii w Spychowie i na obozie młodzieżowym nad jeziorem Košno (*Do Olsztyna...*, 1964). Z kolei w sierpniu 1971 r. olsztyńska delegacja TPPR zapoznała się z funkcjonowaniem domów kultury w Czerniachowsku i w kołchozie „Zona komunizmu”, Domu Rybaka w Liesnoje, żłobka i przedszkola w Zielenogradsku (*Działacze TPPR...*, 1971). W 1967 r. delegaci TPRP z Kaliningradu uczestniczyli w zakończeniu roku szkolnego w Szkole Podstawowej nr 9 w Olsztynie, inicjując kontakty transgraniczne tej placówki (*Spotkanie z kaliningradzkimi...*, 1967). Szesnaście lat później, podczas wizyty w grudniu 1983 r., przekazali uczniom tej szkoły paczki ze słodyczami (*Noworoczne upominki...*, 1983).

Od połowy lat 70. obok roboczych wyjazdów środowiskowych pojawiło się nieznacznie więcej wzajemnych wizyt delegacji aktywistów zarządów wojewódzkich TPPR i obwodowego TPRP (R. Anisiewicz, 2011). Brali oni udział w spotkaniach organizacyjnych mających na celu ustalenie zasad współpracy transgranicznej w danym roku lub udział w zjazdach, seminariach, konferencjach sprawozdawczo-wyborczych itp. formach

²⁵ Wywiad z Anną Szczepańską – prezesem Warmińsko-Mazurskiego Oddziału Stowarzyszenia Polska-Rosja, d. TPPR w Elblągu, przeprowadzony 18 listopada 2009 r.

aktywności organizacyjnej. Częstsze niż w poprzednich latach były też wizyty delegacji okolicznościowych, związanych z obchodami rocznic, np. powstania TPPR. W wypadku osób z województw olsztyńskiego i elbląskiego czasami organizowano wspólny wyjazd.

W latach 80. liczebność roboczych kontaktów środowiskowych kilkuosobowych delegacji uległa znacznemu zmniejszeniu. Być może przyczyniło się do tego zwiększenie od 1985 r. częstotliwości wyjazdów turystycznych autobusami przyjaźni, w ramach których uczestniczący w nich członkowie TPPR lub TPRP – reprezentanci różnych grup zawodowych – zwiedzali m.in. wybrane zakłady produkcyjne i instytucje.

Przewaga wizyt kilkuosobowych delegacji w kontaktach bilateralnych TPPR i TPRP zadecydowała o ich niewielkim ilościowym udziale w całości kształcie polskich powiązań z Obwodem Kaliningradzkim. Rocznie przekraczało granicę od kilku do kilkunastu osób związanych z tą dziedziną współpracy, jednak pamiętać należy, że członkowie tych organizacji często wchodziłi w skład innych grup branżowych i środowiskowych biorących udział w wymianie transgranicznej. Wprowadzenie autobusów przyjaźni zwiększyło te liczby do kilkudziesięciu rocznie ogółem w obydwu kierunkach.

Pierwsze wycieczki autobusowe członków TPPR i TPRP odwiedziły sąsiedni region już w latach 60., kolejne w 1977 i 1980 r. (R. Anisiewicz, 2011). W latach 80. liczba autobusów przyjaźni, podobnie jak pozostałych form powiązań transgranicznych, podlegała reglamentacji. Była ograniczona do najwyżej kilku rocznie. Każdorazowo w 1-2-dniowym wyjeździe uczestniczyło ok. 30-40 osób, dla których pobyt za granicą stanowił rodzaj nagrody za pracę na rzecz organizacji. Tę formę wzajemnej wymiany z Kaliningradem województwo olsztyńskie i elbląskie prowadziły osobno.

Trasy autobusów przyjaźni obejmowały ciekawe miejsca na terenie województw przygranicznych oraz obwołu, również takie, w których zlokalizowane były instytucje prowadzące współpracę transgraniczną. Na przykład w maju 1985 r. kaliningradzcy uczestnicy autobusu przyjaźni, reprezentujący członków TPRP – pracowników oświaty, kultury, piekarnictwa oraz radia i telewizji, zwiedzili kętrzyńskie zakłady odzieżowe „Warmia” (jeden z podmiotów współpracy polsko-rosyjskiej), kwaterę Hitlera w Gierłozy, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Uzbrojenia i Elektroniki (COSSUiE) oraz planetarium w Olsztynie (*Olsztyniaków spotkania...*, 1985).

W wyjazdach autobusami przyjaźni brali udział wytypowani członkowie omawianych stowarzyszeń z terenu całego województwa lub obwołu. Na przykład w październiku 1985 r. pojechali do Kaliningradu działacze TPPR pracujący w służbie zdrowia, kulturze, oświacie i wojsku z Olsztyna, Kętrzyna, Szczytna, Lidzbarka Warmińskiego, Bartoszczyca i Ostródy (*Z wizytą u przyjaciół*, 1985).

Na przełomie lat 80. i 90. organizowaniem wycieczek do Kaliningradu zajęło się Biuro Turystyki TPPR „Kalinka”, utworzone w 1985 r. przez Zarząd Główny tej organizacji w Warszawie. Bez pośrednictwa innych biur podróży obsługiwało ono ruch turystyczny do wybranych regionów ZSRR. Wyjazdy te stały się formą działalności komercyjnej TPPR. Miały także swój udział we wzroście wielkości ruchu granicznego pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim, obserwowanym od 1988 r. Na przykład w 1988 r. przekroczyło granicę 1000 turystów wyjeżdżających z „Kalinką” z województwa elbląskiego (M. Maciejak, 1988). Analogiczne grupy mieszkańców obwodu przyjeżdżały do przygranicznych województw Polski. Wycieczki do Kaliningradu dostępne były tylko dla członków omawianej organizacji (M. Siwicki, 1990).

W latach 1983-1985 młodzież należąca do szkolnych kół TPPR, wyróżniająca się w nauce oraz laureaci konkursów i olimpiady języka rosyjskiego uczestniczyli wraz z harcerzami w trzytygodniowych letnich obozach wypoczynkowych w Swietłogorsku (por. rozdz. 5.3). Z formy tej skorzystało co najmniej 250 osób pochodzących z obydwu przygranicznych województw (R. Anisiewicz, 2011).

Charakter transgraniczny posiadały także niektóre inne formy działalności statutowej prowadzonej przez TPPR w województwach olsztyńskim i elbląskim oraz TPRP w Obwodzie Kaliningradzkim. Wyrażał się on obecnością osób przybyłych zza granicy – niekoniecznie członków stowarzyszeń – na organizowanych przez nie akademiach, spotkaniach, wystawach, koncertach, konkursach, najczęściej uświetniających propagandowe imprezy związane z obchodami kolejnych rocznic. Oprócz najliczniej reprezentowanych artystów znajdowali się wśród nich m.in. jurorzy konkursów piosenek, recytatorskich, olimpiad języka rosyjskiego²⁶.

Czasami w ramach tych przedsięwzięć dokonywano transgranicznej wymiany osiągnięć kultury profesjonalnej i amatorskiej. Na przykład w 1962 r. w kaliningradzkim Domu Rybaka zaprezentowano rysunki wykonane przez dzieci na konkurs zorganizowany przez TPPR w Olsztynie (*W Kaliningradzie wystawa...*, 1962). Natomiast w lipcu 1969 r. wymieniono wystawy książek. W olsztyńskim klubie TPPR pokazano dorobek Kaliningradzkiego Wydawnictwa Książkowego, zaś w Kaliningradzie odbyła się prezentacja publikacji Wydawnictwa „Pojezierze” z Olsztyna (*Kaliningradzcy miłośnicy...*, 1969). W tym samym czasie miał tam miejsce festiwal polskich filmów fabularnych (K. Miłowska, 1969).

Wśród form działalności nie generujących ruchu granicznego warto wymienić kursy językowe prowadzone przez omawiane stowarzyszenia. O ile jednak TPPR stale prowadziło kursy języka rosyjskiego w wojewódz-

²⁶ Jurorzy z Kaliningradu byli obecni np. podczas konkursu „Przedszkole śpiewa piosenki radzieckie”, zorganizowanego pod patronatem TPPR w czasie olsztyńskich Dni Przyjaźni w 1978 r. (*Dni Przyjaźni w Olsztynie...*, 1978).

twie olsztyńskim, a później również w elbląskim, o tyle w Obwodzie Kaliningradzkim po raz pierwszy zostały one zorganizowane dopiero w 1988 r. Było to wspólne przedsięwzięcie TPRP i polsko-kaliningradzkiej spółki „Sowpol” (*Лемонучь...*, 2005b).

Podsumowując przestrzenny aspekt rozwoju powiązań bilateralnych towarzystw przyjaźni, należy stwierdzić, że objęły one cały obszar województw olsztyńskiego i elbląskiego oraz Obwodu Kaliningradzkiego. Na trasach pobytu różnych delegacji oraz wycieczek autobusami przyjaźni znalazły się rozmaite miejscowości położone w sąsiednich regionach przygranicznych. Z różnych miejsc badanego obszaru pochodzili też uczestniczący w wyjazdach członkowie TPPR i TPRP.

3.4. Związki zawodowe

Ważna rola w tworzeniu polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. przypadła ściśle podporządkowanym rządzącym partiom związkom zawodowym. W badanym okresie były one (w Polsce do 1980 r.) powszechnymi organizacjami pracowniczymi o rozbudowanej strukturze, zbiurokratyzowanym aparacie i znacznych uprawnieniach. Dysponowały bazą wypoczynkowo-sanatoryjną, różnego rodzaju wyspecjalizowanymi instytucjami, wydawnictwami, nadzorowały inspekcję pracy, kasy zapomogowo-pożyczkowe, ogrody pracownicze itp. Posiadały ponadto prawo inicjatywy ustawodawczej w zakresie prawa pracy (L. Gilejko, A. Tudek, 1988).

Partnerami powiązań transgranicznych stali się przedstawiciele szczebli regionalnych ogólnokrajowych central związkowych. Istotne zmiany organizacyjne w tej dziedzinie wystąpiły w Polsce na początku lat 80. Do momentu likwidacji w grudniu 1980 r. organizowaniem współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim zajmowało się Zrzeszenie Związków Zawodowych, kierowane na poziomie województw przez Wojewódzkie Rady Związków Zawodowych (WRZZ). Od 1984 r. jego rolę przejęło Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych (OPZZ), reprezentowane na szczeblu województw przez Wojewódzkie Porozumienia Związków Zawodowych (WPZZ). Powstały w 1980 r. Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” (zdelegalizowany w 1982 r.) jako organizacja niezależna od partii rządzącej nie uczestniczył w wymianie transgranicznej.

Istotna rola, jaką w życiu społecznym i politycznym pełniły związki zawodowe, miała wpływ na włączenie ich do wymiany transgranicznej już w 1956 r. i udział w niej do końca lat 80. (*Dziś gościmy...*, 1956). Działacze związkowi wyjeżdżali za granicę jako członkowie delegacji *stricte* związkowych (uwzględnionych w niniejszym podrozdziale) lub współ-

uczestnicy wyjazdów innych grup, najczęściej branżowych lub partyjnych (wliczeni do charakterystyki tych grup).

Podstawową formę kontaktów transgranicznych związkowców (reglamentowanych tak samo jak na innych płaszczyznach współpracy) w całym badanym okresie stanowiły wizyty kilkusobowych delegacji roboczych, związane z wymianą doświadczeń w pracy związkowej, oraz wyjazdy okolicznościowe mające na celu uczestnictwo w obchodach świąt państwowych, głównie 1 Maja.

W czasie delegacji roboczych omawiano także kwestie organizacyjne innych form powiązań transgranicznych, w których związki zawodowe miały swój udział. Dotyczyły one np. wyjazdów studentów w ramach hufców pracy, wymiany wart produkcyjnych i tym podobnych grup zawodowych oraz kolonii i wczasów pracowniczych (*Współpraca związkowców...*, 1984).

Podczas roboczych pobytów za granicą aktywiści związkowi, reprezentujący jednorazowo różne dziedziny gospodarki, przebywali w kilku miejscowościach sąsiedniego kraju. Wizytowali tam zakłady produkcyjne, gospodarstwa rolne i in. instytucje. Na przykład w czerwcu 1963 r. delegaci olsztyńskiej WRZZ zwiedzali zakłady przeróbki bursztynu w Jantarnym, kombinat rybny w Swietłym, fabrykę materiałów budowlanych w Kaliningradzie oraz Swietłogorsk (*W Kaliningradzie była...*, 1963). Z kolei we wrześniu 1969 r. Rosjanie z Kaliningradu i Sowietka podczas pobytu w Polsce odwiedzili Olsztyńskie Zakłady Opon Samochodowych, bartoszyckie zakłady dziewiarskie „Morena”, Państwowe Gospodarstwo Rybne w Mikołajkach, Szpital Wojewódzki w Olsztynie, Okręgowy Zarząd Handlu oraz ośrodki wypoczynkowe w powiecie nidzickim (*Wymiana doświadczeń...*, 1969).

Związkowcy byli ponadto uczestnikami tzw. autobusów przyjaźni, których wyjazdy pod koniec lat 60. inicjowały ograniczoną wymianę turystyczną pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim. Wśród udokumentowanych znajduje się wycieczka z 1969 r., składająca się z działaczy związkowych, reprezentujących różne grupy zawodowe z województwa olsztyńskiego (*Autokar Przyjaźni...*, 1969). Organizowano również wyjazdy turystyczne związkowców konkretnej branży, np. w czerwcu 1967 r. do Kaliningradu udali się pracownicy oświaty zrzeszeni w ZNP, zaś w lipcu tego roku – przedstawiciele służby zdrowia i PKS w Mrągowie²⁷.

Autobusy przyjaźni, liczące jednorazowo ok. 35 osób, stanowiły grupową formę powiązań transgranicznych związków zawodowych. Brak wiarygodnych danych nie pozwala na oszacowanie liczebności ich członków, którzy dzięki tego rodzaju wyjazdom przekroczyli granicę z Obwo-

²⁷ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

dem Kaliningradzkim, szczególnie na przełomie lat 60. i 70. Wydaje się jednak, że organizacje związkowe z obydwu krajów miały istotny udział wśród uczestników wycieczek autobusami przyjacieli.

W drugiej połowie lat 80. formy współpracy działaczy związkowych rozszerzono o kilkudniowe wyjazdy o charakterze szkoleniowo-wypoczynkowym, w których raz do roku brały udział grupy liczące od 25 do 50 osób (R. Anisiewicz, 2011). Przyjmowano je w miejscowościach wypoczynkowych, np. w Swietłogorsku. Stronę polską reprezentowali wspólnie związkowcy z obydwu województw.

Częstotliwość spotkań przedstawicieli związków zawodowych w całym badanym okresie ich współpracy była niewielka, co po części wynikało z udziału związkowców w wyjazdach innych grup branżowych. Odbywały się one nieregularnie, nawet z kilkuletnimi przerwami, głównie w latach 60. Wyjątek stanowił zanik powiązań na początku lat 80., odzwierciedlający wydarzenia polityczne tego okresu (powstanie NSZZ „Solidarność”, likwidacja prorządowej centrali związkowej, wprowadzenie stanu wojennego i zawieszenie działalności wszystkich związków w Polsce).

Do połowy lat 70. w ciągu roku za granicą przebywały najwyżej dwie grupy działaczy. Ich liczba nieznacznie wzrosła pod koniec lat 70. wraz z wprowadzeniem nowego podziału administracyjnego w Polsce. W drugiej połowie lat 80. poza kontaktami bilateralnymi Olsztyn–Kaliningrad i Elbląg–Kaliningrad praktykowane były wspólne wyjazdy związkowców olsztyńskich i elbląskich.

Aktywiści związkowi, zapraszani najczęściej do wiodących zakładów produkcyjnych i uspołecznionych gospodarstw rolnych, przebywali w różnych miejscach wizytowanego województwa oraz obwodu. Były to zarówno miasta, jak i tereny wiejskie. Reprezentowali także rozmaite jednostki osadnicze z badanego obszaru współpracy.

3.5. Środki masowego przekazu

Szczególne miejsce w polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej przed 1990 r. zajmowały media – prasa, radio, a w późniejszym czasie także telewizja. Podporządkowane rządzącym partiom komunistycznym środki masowego przekazu pełniły kluczową rolę w propagowaniu kontaktów pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim. Z drugiej strony współdziałanie redakcji prasy, rozgłośni radiowych i ośrodków telewizyjnych stanowiło jedną z branżowych płaszczyzn powiązań transgranicznych.

Głównymi nośnikami informacji na pograniczu polsko-rosyjskim – szczególnie w pierwszych dekadach tworzenia więzi transgranicznych – były prasa codzienna i radio. Wśród tytułów wydawanych na terenie

województwa olsztyńskiego podstawowe znaczenie miał dziennik „Głos Olsztyński”, organ prasowy PZPR, istniejący od 1951 r. Z dniem 6 kwietnia 1970 r. jego nazwę zmieniono na „Gazetę Olsztyńską”, nawiązując tym samym do tytułu pisma wydawanego na Warmii i Mazurach w latach 1886-1939 (B. Łukaszewicz, 1991). W przeciwieństwie do innych lokalnych periodyków (np. tygodniki, prasa zakładowa, powiatowa) omawiany dziennik ukazywał się regularnie w całym badanym okresie w nakładzie wynoszącym od 37,5 tys. egzemplarzy w styczniu 1957 r. do ponad 100 tys. w późniejszym czasie. W utworzonym w 1975 r. województwie elbląskim publikowano miejscowe edycje gdańskiego „Dziennika Bałtyckiego” oraz „Głosu Wybrzeża”, słabo jednak obfitujące w lokalne informacje, w tym dotyczące relacji polsko-kaliningradzkich. Pełniejsze ich źródło stanowił tygodnik „Wiadomości Elbląskie” (organ prasowy PZPR), wydawany od 13 listopada 1979 r. do 31 stycznia 1990 r. Podstawowym pismem codziennym Obwodu Kaliningradzkiego od 1946 r. była „Kaliningradzka Prawda” (*Летоничь...*, 2005a).

Redakcje „Głosu/Gazety Olsztyńskiej”, „Wiadomości Elbląskich” oraz „Kaliningradzkiej Prawdy” pełniły funkcję głównych podmiotów prasowych polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej przed 1990 r.

Rozgłoszenie Polskiego Radia w Olsztynie utworzono w 1952 r. (w latach 1952-1958 działała jako Ekspozytura Polskiego Radia). Jej partnerem w wymianie transgranicznej była rozgłośnia radia kaliningradzkiego, powołana w 1947 r. (*Летоничь...*, 2005a).

Mniejszą rolę w kontaktach z Obwodem Kaliningradzkim odgrywała telewizja. Przyczynił się do tego brak przez długi czas po polskiej stronie granicy regionalnego ośrodka telewizyjnego, podczas gdy analogiczny funkcjonował w Kaliningradzie już od lipca 1958 r. (*Летоничь...*, 2005a). Pierwszy nadajnik telewizji uruchomiono w Olsztynie w 1960 r., jednak Redakcję Telewizyjną, stanowiącą komórkę rozgłośni Polskiego Radia, a następnie niesamodzielną filię ośrodka w Gdańsku, powołano dopiero w 1972 r. (B. Łukaszewicz, 2006).

Główne zadanie mediów w odniesieniu do współpracy transgranicznej polegało na tworzeniu korzystnego propagandowo obrazu sąsiadujących regionów przygranicznych oraz na akcentowaniu roli wymiany transgranicznej w budowaniu więzi pomiędzy obydwoma krajami poprzez szczególne informowanie o różnych jej przejawach. Kontakty dziennikarzy, podobnie jak inne rodzaje powiązań, podlegały ścisłej kontroli partii. Przez nie były też inicjowane.

Podstawową formę współpracy dziennikarzy stanowiła dokonywana na granicy wymiana przygotowanych wcześniej materiałów prasowych lub audycji radiowych, dostosowanych pod względem treści do życzeń partnera. Do roboczych spotkań granicznych dochodziło ze zróżnicowaną częstotliwością, zwłaszcza na początkowym etapie współpracy.

Systematyczne (co dwa tygodnie) kontakty z kaliningradczykami zainicjowano w sierpniu 1961 r.²⁸. Z czasem ich regularność ulegała zmianom, w zależności od aktualnej sytuacji politycznej (R. Anisiewicz, 2011).

Poza wymianą gotowych materiałów na granicy źródło informacji dla dziennikarzy stanowiły wyjazdy do sąsiedniego kraju. Najczęściej towarzyszyli oni innym delegacjom, grupom sportowym lub artystycznym. Powiązania redakcji prasy olsztyńskiej i elbląskiej z „Kaliningradzką Prawdą” oraz miejscowych rozgłośni radiowych i telewizyjnych przybrały także formę wymiany bilateralnej przedstawicieli tylko tej profesji. Ich wyjazdy studyjne oraz rewizyty partnerów, przewidziane w rocznych planach ogólnej wymiany transgranicznej, traktowano jako formę współpracy jednej z grup branżowych. Kilkundniowe pobyty za granicą, zainicjowane na początku lat 60., mające na celu zapoznanie z problematyką społeczno-polityczno-gospodarczą sąsiedniego regionu, odbywały się 1-2 razy w roku (R. Anisiewicz, 2011). Dziennikarze zwiedzali wybrane miejscowości, zakłady pracy, szkoły i inne placówki, a opracowane na podstawie zebranych materiałów reportaże oraz przeprowadzone wywiady publikowano w lokalnych mediach.

Publikacje, stanowiące pokłosie różnych form współpracy dziennikarzy polskich i rosyjskich, które ukazały się w lokalnej prasie, radiu i telewizji, dotyczyły dwóch grup zagadnień. Pierwszą z nich tworzyły informacje na temat sytuacji społeczno-gospodarczej sąsiedniego kraju, drugą – materiały o współpracy transgranicznej.

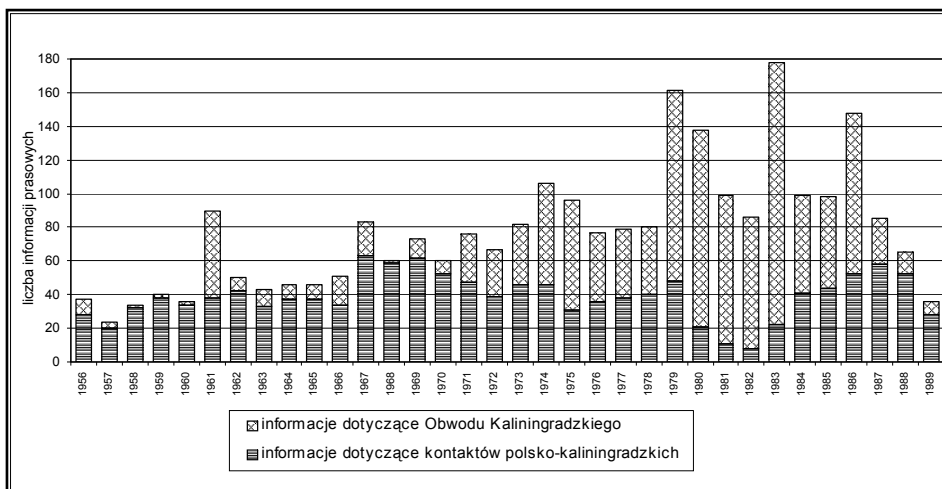
Na podstawie kwerendy „Głosu Olsztyńskiego” i „Gazety Olsztyńskiej” z lat 1956-1989 oraz „Wiadomości Elbląskich” z lat 1979-1990 ustalono, że w badanym okresie w pismach tych ukazało się łącznie 2797 notatek i artykułów dotyczących szeroko rozumianej tematyki kaliningradzkiej, z tego w analizowanej prasie olsztyńskiej 2654, zaś w elbląskiej – 143. Z podanej liczby ogółem 1340 traktowało o sytuacji w obwodzie, zaś 1457 o różnego rodzaju powiązaniach polsko-kaliningradzkich.

Liczebność informacji związanych z problematyką kaliningradzką w olsztyńskim dzienniku do połowy lat 60. oscylowała wokół 40 rocznie (ryc. 3.2). Przyjmując, że w ciągu roku ukazywało się ok. 300 wydań „Głosu Olsztyńskiego”, można założyć, że przeciętnie w co siódmym numerze znajdowały się wówczas wiadomości dotyczącego omawianych zagadnień. Od drugiej połowy lat 60. ich liczba wzrosła do ok. 80-100 rocznie, maksymalnie zaś wyniosła 178 w 1983 r.

Jednocześnie zmianie ulegać zaczęła struktura treści zamieszczanych materiałów. O ile w latach 50. i 60. gros z nich propagowało kontakty transgraniczne, szczególnie wizyty delegacji oficjalnych i ekip sportowych, o tyle po 1970 r. zwiększyła się liczba informacji dotyczących różnych

²⁸ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2196.

aspektów sytuacji społeczno-gospodarczej Obwodu Kaliningradzkiego (głównie krótkich notek prasowych). W przełomowym dla historii Polski okresie początku lat 80. i związanym z tym wstrzymaniem większości kontaktów transgranicznych wiadomości na temat życia obwodu stanowiły ponad 85% całej problematyki kaliningradzkiej.

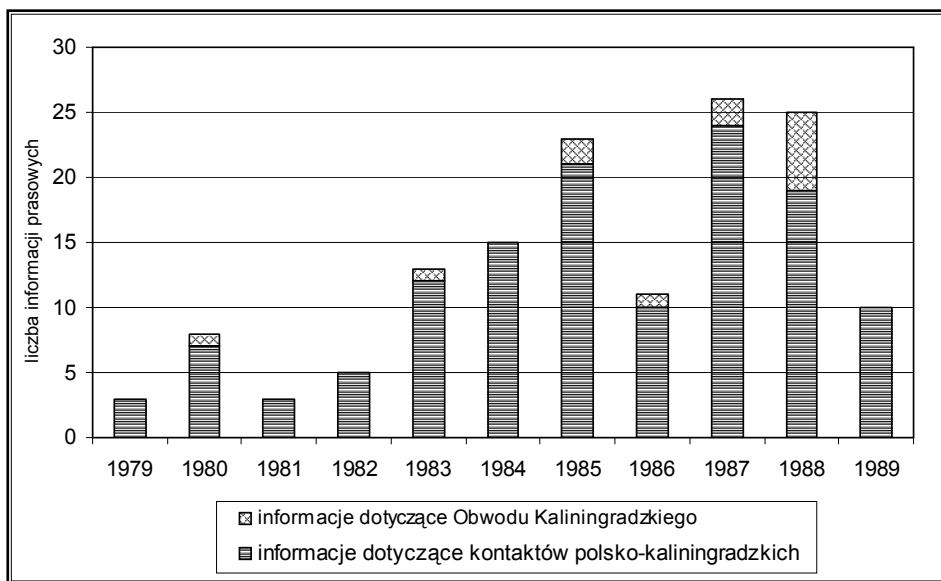
Ryc. 3.2. Informacje dotyczące Obwodu Kaliningradzkiego oraz powiązań polsko-kaliningradzkich zamieszczone w prasie codziennej województwa olsztyńskiego w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Głos Olsztyński* z lat 1956-1970; *Gazeta Olsztyńska* z lat 1970-1989.

Znacznie mniej informacji dotyczących zagadnień związanych z graniczącym regionem zamieszczono w „Wiadomościach Elbląskich” (ryc. 3.3). Ich liczebność w latach 1979-1988 wykazywała tendencję rosnącą – od kilku do ok. 25 rocznie pod koniec dekady. Istotne różnice w porównaniu z prasą olsztyńską w tym zakresie wynikają z mniejszej częstotliwości ukazywania się analizowanej gazety elbląskiej, która była tygodnikiem. Związany z tym inny charakter „Wiadomości Elbląskich” zdecydował także o odmiennej strukturze publikowanych w nim informacji odnoszących się do Obwodu Kaliningradzkiego. Ponad 90% z nich dotyczyło różnych przejawów współpracy transgranicznej (ryc. 3.3), natomiast problematyce społeczno-gospodarczej sąsiedniego regionu poświęcono w latach 1979-1990 łącznie jedynie 13 artykułów.

W prasie olsztyńskiej kaliningradzka tematyka społeczno-gospodarcza była okresowo prezentowana w stałych rubrykach grupujących jednorazowo kilka notatek oraz obszerniejszy artykuł lub fotoreportaż. W 1956 i 1960 r. taka stała rubryka nosiła tytuł „U naszych przyjaciół”, w latach

1973-1975 - „Ze szpalt Kaliningradzkiej Prawdy”, pomiędzy 1975 a 1980 r. - „Na łamach Kaliningradzkiej Prawdy” (ryc. 3.4), zaś w latach 1984-1986 - „Wieści z Obwodu Kaliningradzkiego”. Analogicznie w „Kaliningradzkiej Prawdzie” wiadomości z przygranicznych województw Polski ukazywały się w rubryce „U naszych polskich przyjaciół” (H.W. Penger, 1974).

Ryc. 3.3. Informacje dotyczące Obwodu Kaliningradzkiego oraz powiązań polsko-kaliningradzkich zamieszczone w „Wiadomościach Elbląskich” w latach 1979-1989.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Okolicznościowo obwodowi poświęcano całą jedną lub dwie strony gazety. Okazją do tego były rocznice jego utworzenia (np. 25. w 1961 r.), a także rewolucji październikowej oraz podpisania *Układu o przyjaźni*. Podobne, związane z rocznicami zestawy informacji o sąsiadujących województwach Polski publikowano w „Kaliningradzkiej Prawdzie”.

Rozpowszechnianiu wiedzy o sąsiadujących regionach w prasie służyły również konkursy wiedzy o nich, zamieszczone w latach 1973, 1974, 1976, 1978 i 1979 na łamach „Gazety Olsztyńskiej” oraz „Kaliningradzkiej Prawdy”. Poprzedzały one w Polsce rocznicę rewolucji październikowej, a w Kaliningradzie Święto Odrodzenia (22 Lipca). Oferowano w nich dość atrakcyjne nagrody, fundowane przez współpracującą redakcję, nigdy jednak nie był to wyjazd za granicę. W województwie olsztyńskim konkursy spotykały się z zainteresowaniem ok. 500 osób przesyłających odpowiedzi (W. Białkowski, 1978).

Ryc. 3.4. Przykład stałej rubryki na temat Obwodu Kaliningradzkiego w „Gazecie Olsztyńskiej” z 1979 r.

Źródło: *Gazeta Olsztyńska*, 1979, nr 241, s. 5.

Informacje na temat Obwodu Kaliningradzkiego pojawiały się także w innych periodykach publikowanych na terenie badanego pogranicza. Należały do nich np. miesięcznik „Warmia i Mazury”, tygodnik „Panorama Północy”, gazety codzienne „Dziennik Pojezierza” (od 1983 r. w Olsztyńskim) oraz „Dziennik Bałtycki” i „Głos Wybrzeża” (w Elbląskim). W obwodzie były to np. „Kaliningradzki Komsomolec” i „Majak”. Większość z nich nie ukazywała się jednak regularnie w całym badanym okresie powojenno-transgranicznym.

Prezentowane w polskiej prasie odpowiednio dobrane materiały ukazywały różne dziedziny życia mieszkańców z za pobliskiej granicy, tworząc w świadomości czytelników korzystny propagandowo, aczkolwiek niepełny obraz Obwodu Kaliningradzkiego. Dopiero pod koniec 1987 r., wraz z rozpoczęciem w ZSRR pierestrojki, pojawiły się pierwsze teksty wskazujące na negatywne aspekty istniejącej sytuacji społeczno-gospodarczej²⁹.

²⁹ Pierwszym artykułem, w którym realistycznie ukazano sytuację w jednym z zakładów przemysłu rybnego w Kaliningradzie był tekst autorstwa E. Burzyńskiej-Miszczak, pt. *Robota parszywa a płacą niedużo*, opublikowany w „Gazecie Olsztyńskiej” 22 grudnia 1987 r.

Mimo wybiórczego charakteru, publikacje prasowe mogły stanowić dla mieszkańców Warmii i Mazur źródło dyfuzji informacji o sąsiadującym z nimi, niedostępnym powszechnie regionie. Podobnie przedstawiała się sytuacja po północnej stronie granicy. O ile jednak w polskich gazetach tematykę kaliningradzką prezentowano na ogół na najbardziej eksponowanych miejscach, a samemu obwodowi przeznaczano nawet całe ich szpalty, o tyle w „Kaliningradzkiej Prawdzie” nierzadko trudno było doszukać się wiadomości o sąsiadującym regionie³⁰.

Istotną rolę w dyfuzji informacji o sąsiadach przed 1990 r. pełniły również rozgłośnie radiowe (zwłaszcza do czasu rozwoju telewizji). Już sam odbiór programów radiowych sprzyjał rozpowszechnianiu biernej znajomości języka ludności zamieszkałej za granicą. Dotyczyło to zwłaszcza Rosjan, których wielu, szczególnie pochodzących z terenów przygranicznych, deklarowało znajomość języka polskiego dzięki słuchaniu Polskiego Radia (L. Turkowski, 1974).

Pierwsze kontakty olsztyńskich i kaliningradzkich radiowców – telefoniczne – miały miejsce już w 1955 r. (H.W. Penger, 1974). W późniejszym czasie w programie radiowym olsztyńskiej i kaliningradzkiej rozgłośni znalazły się audycje przygotowywane przez redakcje z drugiej strony granicy. Pierwsze takie programy oba radia wyemitowały 31 grudnia 1956 r.³¹. W latach 1957-1960 prowadzono wzajemną wymianę 1-2 audycji w ciągu kwartału, w których mówiono o wizytach delegacji zza granicy. Łącznie rozgłośnia olsztyńska Polskiego Radia nadała wówczas 225 minut programu. Podobną ilość materiału przygotowano dla Kaliningradu³².

Od maja 1961 r. podjęto stałą comiesięczną wymianę programów na granicy, przy czym strona polska dostarczała gotowe do wyemitowania audycje w języku rosyjskim, zaś strona kaliningradzka – materiały w tym samym języku, które trzeba było tłumaczyć na język polski. W olsztyńskim radiu pojawił się wówczas, nadawany później przez wiele lat, comiesięczny 15-minutowy program „Mówi Kaliningrad”. Analogicznie w Kaliningradzie emitowano audycję „Mówi Olsztyn”. Obejmowały one każdorazowo serwis informacyjny, komentarz społeczno-polityczno-gospodarczy oraz nagrania muzyczne (H.W. Penger, 1974).

Wraz z rozwojem telewizji mieszkańcy pogranicza polsko-rosyjskiego zaczęli odbierać programy telewizyjne z ościennego kraju. O ile jednak po stronie polskiej ułatwiano, a wręcz propagowano odbiór audycji sąsiadów (np. poprzez zamieszczanie programu telewizyjnego w olsztyńskiej prasie lokalnej już od 1968 r.), o tyle po stronie kaliningradzkiej odbywało się to

³⁰ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2196.

³¹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

³² Ibidem.

nieoficjalnie, przy użyciu anten wykonanych domowym sposobem. Dopiero w 1990 r. „Kaliningradzka Prawda” po raz pierwszy wydrukowała program Telewizji Polskiej (*Oblicza pieriestrojki*, 1990). Polskie audycje oglądali przede wszystkim mieszkańcy nadbałtyckich części Obwodu Kaliningradzkiego, korzystający z sygnału gdańskiego ośrodka telewizyjnego (L. Turkowski, 1974). Ich odbiór, podobnie jak w wypadku programów radiowych, przyczyniał się do rozpowszechniania biernej znajomości języka polskiego (W. Białkowski, 1978; R. Wachowiec, 1989a).

Pomimo braku samodzielnego partnera współpracy na Warmii i Mazurach, telewizja kaliningradzka miała również swój udział w tworzeniu więzi transgranicznych pomiędzy sąsiadującymi regionami. Wyrażał się on w relacjonowaniu pobytów polskich delegacji na terenie obwodu oraz przygotowywaniu programów z udziałem zapraszanych do studia telewizyjnego wybranych gości, najczęściej przedstawicieli delegacji władz wojewódzkich i grup artystycznych (F. Walichnowski, 2009).

Inny aspekt udziału w kontaktach transgranicznych stanowiły wizyty ekip filmowych z Kaliningradu na terenie województwa olsztyńskiego. Ich pokłosem były filmy dokumentalne na temat Warmii i Mazur oraz kontaktów polsko-kaliningradzkich, prezentowane następnie w obwodzie. Pierwszy taki film nakręcono w 1960 r. Dotyczył on obchodów 550. rocznicy bitwy pod Grunwaldem, w których uczestniczyła także 43-osobowa grupa kaliningradczyków³³. W 1965 r. powstały dokumenty: „Witajcie przyjaciele” traktujący o kontaktach transgranicznych oraz „Odrodzony kraj” prezentujący Olsztyńskie. Sześć lat później nakręcono relację z obchodów 400-lecia Węgorzewa oraz kolejny film na temat życia mieszkańców województwa olsztyńskiego (H.W. Penger, 1974). Przedstawiciele telewizji kaliningradzkiej przebywali w Polsce również sporadycznie w latach 70. i 80. Olsztyńscy filmowcy udali się do Kaliningradu po raz pierwszy w listopadzie 1972 r.³⁴. Do 1990 r. gościli za granicą jeszcze kilkakrotnie.

Względnie częste i utrzymywane przez wiele lat kontakty przedstawicieli prasy, radia i telewizji sprzyjały tworzeniu więzi przechodzących z czasem od oficjalnych, zawodowych do prywatnych, osobistych (*Owocna współpraca*, 1986). Przez większą część badanego okresu obejmowały jednak stosunkowo niewielką grupę osób, która mogła przebywać za granicą. Wyrazem pogłębiania powiązań pod koniec lat 80. stały się wymiany liczniejszych grup pracowników mediów, związane z obchodami świąt lokalnej prasy (R. Anisiewicz, 2011).

³³ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2194.

³⁴ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2204.

Zasięg przestrzennego oddziaływania środków masowego przekazu na pograniczu polsko-rosyjskim w kontekście tworzenia powiązań transgranicznych należy rozpatrywać w dwóch kategoriach. Po pierwsze wiązał się on z obszarem dyfuzji informacji o sąsiednim kraju publikowanych w mediach. Granice tego terenu dotyczą całego badanego terytorium, co pokrywa się z obszarem dystrybucji lokalnej prasy i odbioru lokalnych rozgłośni radiowych. W pobliżu granicy oraz w strefie nadbałtyckiej Obwodu Kaliningradzkiego istotne znaczenie miał także nieformalny odbiór programów radiowych i telewizyjnych, sprzyjający nabywaniu biernej znajomości języka polskiego lub rosyjskiego oraz stanowiący źródło oficjalnych informacji o sąsiadach.

Drugi aspekt zasięgu przestrzennego powiązań w dziedzinie mass mediów związany był z pobytami za granicą dziennikarzy i ekip filmowych. Obejmowały one różne miejsca na terenie Warmii i Mazur oraz Obwodu Kaliningradzkiego, zarówno większe miasta, jak i małe miejscowości, w których wizytowano zakłady pracy, gospodarstwa rolne, obiekty szkolne, kultury i inne, np. ważne z punktu widzenia turystyki.

3.6. Przedstawiciele wojska i weterani wojenni

Do grup ściśle uzależnionych politycznie od organów władzy, uczestniczących przed 1990 r. w polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej, należeli przedstawiciele Wojska Polskiego i Armii Radzieckiej oraz weterani wojenni. Ich kontakty zdominowane zostały przez wyjazdy okolicznościowe połączone z obchodami rocznic. Analizując powiązania wojskowych na pograniczu, nie uwzględniono kontaktów, jakie musiały istnieć pomiędzy nimi w związku z przynależnością armii obydwu państw do Układu Warszawskiego, a także wynikających ze stacjonowania radzieckich sił zbrojnych w Polsce i NRD, i wiążącego się z tym tranzytu wojskowego z ZSRR przez terytorium badanych województw do dalej położonych baz³⁵.

Oficjalne, udokumentowane wizyty przedstawicieli wojska, wchodzące w zakres współpracy transgranicznej, odbywały się głównie w latach 60. i 70. Uczestniczyli w nich oficerowie jednostek wojskowych stacjonujących na terenie województwa olsztyńskiego, w tym Wojsk Ochrony Pogranicza, oraz wyżsi rangą żołnierze Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej, której naczelne dowództwo mieściło się w Kaliningradzie. W późniejszym okresie, wraz z upływem czasu od zakończenia II wojny światowej, punkt ciężkości powiązań w tej dziedzinie przesunął się na wyjazdy weteranów wojennych (R. Anisiewicz, 2011).

³⁵ Wojska Armii Radzieckiej stacjonowały w Polsce do września 1993 r.

Kontakty wojskowych miały miejsce najczęściej z okazji obchodów kolejnej rocznicy powstania Armii Radzieckiej, przypadającej 28 stycznia³⁶, rzadziej Wojska Polskiego (12 października), a także zdobycia przez Rosjan w 1945 r. Olsztyna (22 stycznia) i Elbląga (10 lutego). Upamiętnianie tych rocznic stanowiło okazję do odwiedzenia – zwłaszcza przez kaliningradczyków w Polsce – miejsc pamięci związanych ze zdobywaniem terytorium Prus Wschodnich podczas II wojny światowej. Szczególne znaczenie miał wśród nich, utworzony w latach 50. w Braniewie, największy w kraju cmentarz żołnierzy radzieckich. Pochowano na nim łącznie 31 371 żołnierzy poległych podczas walk w pobliżu Zalewu Wiślanego oraz eks-humowanych z innych części województwa olsztyńskiego (Z. Dudzińska, 1973). Cmentarz ten wizytowany był także wielokrotnie przez oficjalne cywilne delegacje przybywające z Obwodu Kaliningradzkiego.

Istnienie na terytorium Polski miejsc związanych z udziałem Armii Radzieckiej w II wojnie światowej przyczyniło się do relatywnie częstszych wizyt jej przedstawicieli na Warmii i Mazurach niż wyjazdów polskich wojskowych i kombatantów do Kaliningradu (R. Anisiewicz, 2011). Ogólnie jednak całokształt powiązań w tej dziedzinie charakteryzował się niewielką częstotliwością, kilkuletnimi przerwami pomiędzy wizytami delegacji poszczególnych krajów oraz uczestnictwem w wyjazdach na ogół małych, liczących od dwóch do sześciu osób grup. W 1977 r. dokonano wymiany liczniejszych, 25-osobowych grup weteranów w ramach autobusów przyjaźni (*Kombatanci z Kaliningradu...*, 1977). W 1988 r. dwudziestu byłych uczestników wojny z Bagrationowska przybyło do Bartoszczyca na obchody Dnia Zwycięstwa (*Podpisano umowę...*, 1988). Przedstawiciele weteranów wojennych z Polski współuczestniczyli też w wiecach i spotkaniach młodzieży zorganizowanych w 1980 r. w Kaliningradzie i w 1984 r. na granicy w Bezledach. Z kolei Rosjanie towarzyszyli grupie młodzieży kaliningradzkiej, która gościła na wiecu z okazji Dnia Zwycięstwa w Braniewie w 1984 r. (*Przyjaźń polsko-radziecka...*, 1984). Niewykluczony jest także udział kombatantów i wojskowych w składzie innych delegacji przekraczających granicę.

Wizyty żołnierzy i weteranów wojennych obejmowały, poza udziałem w oficjalnych uroczystościach odbywających się na ogół w Olsztynie, Elblągu lub Kaliningradzie, także pobyty w wybranych zakładach pracy, szkołach i podobnych instytucjach w innych miejscowościach. Na przykład w lutym 1967 r. Rosjanie odwiedzili Olsztyn, Biskupiec, Reszel (Technikum Rolnicze), Jeziorany, Kętrzyn i Gierłoż (*Serdeczne spotkanie...*,

³⁶ Rozwiązana w 1991 r. Armia Radziecka została powołana 28 stycznia 1918 r. jako Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona. Potocznej nazwy Armia Czerwona używano do 1946 r., kiedy wprowadzono określenie Armia Radziecka (*Wielka Encyklopedia PWN*, 2001, t. 2).

1967). Kaliningradzcy wojskowi lub kombataneci gościli też kilkakrotnie (np. w 1968, 1977 r.) w olsztyńskiej Szkole Podstawowej nr 9, noszącej w latach 1967-1992 imię radzieckiego żołnierza Piotra Diernowa (*Kronika Szkoły Podstawowej...*).

Obecność miejsc pochówku żołnierzy Armii Radzieckiej, poległych w czasie II wojny światowej na terytorium Warmii i Mazur, mogła być także powodem do przekraczania granicy polsko-kaliningradzkiej w trybie nieoficjalnym przez ich rodziny i bliskich. Sytuacje takie miały miejsce prawdopodobnie rzadko, nie były związane ze współpracą transgraniczną, stąd poza jednym faktem odnotowanym w dostępnych sprawozdaniach WOP z 1960 r.³⁷ brak dokładniejszych danych na ten temat.

3.7. Organy ścigania

Aparat państwa we współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. reprezentowany był także przez organy ścigania i wymiaru sprawiedliwości. Do udziału w wymianie włączono pracowników sądownictwa, prokuratury, milicji i służb bezpieczeństwa obszarów przygranicznych. Kontakty nawiązano dość późno (koniec lat 60.) i w badanym okresie utrzymywano rzadko i na niewielką skalę. Jediną ich formą była wymiana delegacji roboczych, w których według dostępnych danych łącznie (po stronie polskiej i rosyjskiej) uczestniczyło ok. 40 osób (R. Anisiewicz, 2011).

Pierwsze spotkania przedstawicieli tej dziedziny miały miejsce w 1967 r. Dokonano wówczas wymiany trzyosobowych delegacji, reprezentujących różne organy sprawiedliwości Kaliningradu i Olsztyna³⁸. Nawiązane przez nie kontakty nie przerodziły się w trwałe i regularne więzi. Do następnych wizyt doszło w 1973, 1981 i 1987 r. W 1985 r. w Kaliningradzie gościli przedstawiciele prokuratury, milicji i straży pożarnej z województwa elbląskiego³⁹. Podczas pobytów za granicą zapoznawano się z organizacją i metodami pracy analogicznych instytucji, a także wizytowano siedziby sądów i prokuratury.

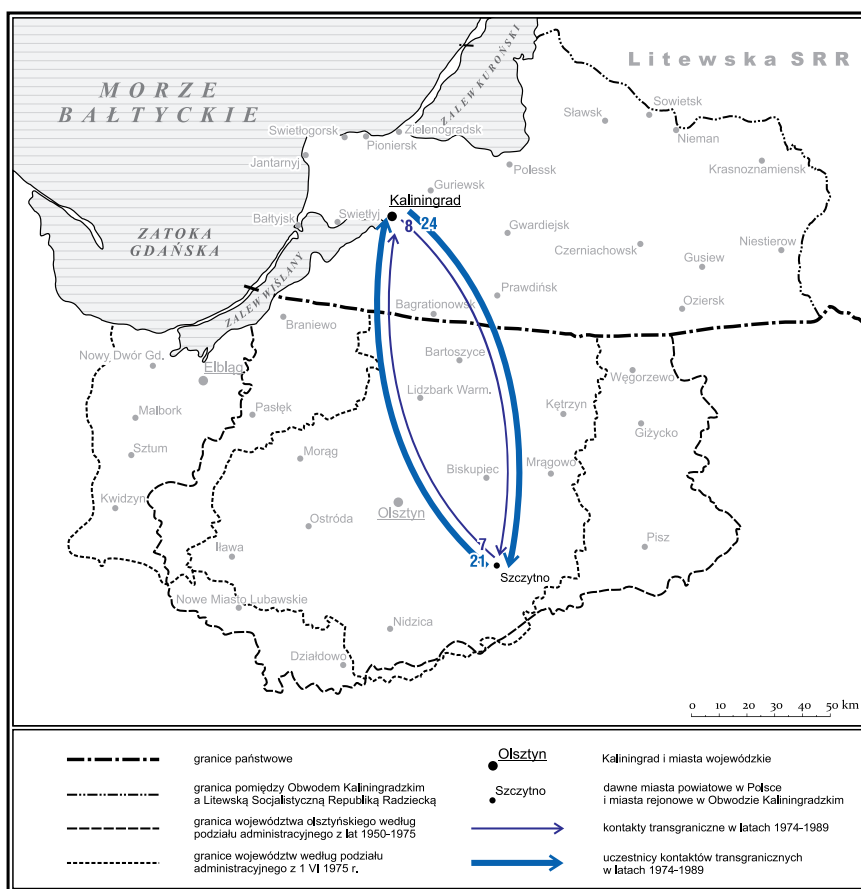
Większą regularnością cechowały się powiązania bilateralne pracowników Wyższej Szkoły Oficerskiej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (WSO MSW) w Szczytnie ze Specjalną Średnią Szkołą Milicji w Kaliningradzie. Szczycieńska placówka powstała z przekształcenia w 1972 r., funkcjonującej wcześniej w tym mieście Szkoły Oficerskiej Milicji Obywatelskiej. Dwa lata później jej przedstawiciele po raz pierwszy wyjechali do obwodu na spotkanie z kaliningradczykami oraz gościli przybyłych z rewizytą Rosjan.

³⁷ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2194.

³⁸ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

³⁹ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/513.

Do końca lat 80. kontakty między szkołami odbywały się regularnie w odstępach 1-3 lat i każdorazowo przyjmowały formę wizyt 3-4-osobowych delegacji pracowników, mających na celu wymianę doświadczeń zawodowych⁴⁰. W latach 80. tradycją stała się czerwcowo obecność gości zza granicy na promocjach oficerskich w WSO w Szczytnie. Delegaci placówki w Kaliningradzie (w tym na ogół jej komendant i jego zastępca) uczestniczyli w nich pięciokrotnie (M. Goettel, A. Misiuk, 2004). Łącznie w okresie od 1974 do 1989 r. zidentyfikowano 15 kontaktów transgranicznych, podczas których za granicą przebywało 45 osób (ryc. 3.5).

Ryc. 3.5. Powiązania transgraniczne Wyższej Szkoły Oficerskiej MSW w Szczytnie i Specjalnej Średniej Szkoły Milicji w Kaliningradzie w latach 1974-1989.

Źródło: opracowanie własne.

⁴⁰ W latach 70. i 80. WSO MSW w Szczytnie sporadycznie utrzymywała kontakty z podobnymi placówkami, głównie z krajów socjalistycznych (np. Bułgaria, Węgry, NRD, Kuba). Na ich tle współpraca ze Specjalną Średnią Szkołą Milicji w Kaliningradzie charakteryzowała się regularnością i największą częstotliwością.

Przemiany polityczne, rozpoczęte w Polsce pod koniec lat 80., skutkowały przekształceniami w organach ścigania, w tym również zmianami organizacyjnymi w szczycieńskiej Wyższej Szkole Oficerskiej MSW. W 1989 r. przemianowano ją na Wydział Porządku Publicznego Akademii Spraw Wewnętrznych, a rok później przekształcono w Wyższą Szkołę Policji (M. Goettel, A. Misiuk, 2004).

Już w 1989 r. kaliningradzcy wyrazili zainteresowanie kontynuowaniem powiązań ze szkołą w Szczytnie. Podczas wizyty w listopadzie tego roku podpisano porozumienie o współdziałaniu pomiędzy średnią szkołą milicji a Wydziałem Porządku Publicznego, jednak w latach 90. nie podjęto szerszej współpracy (M. Goettel, A. Misiuk, 2004). Dopiero pod koniec pierwszej dekady XXI w. reaktywowano dawne powiązania, których partnerami po przekształceniach organizacyjnych zostały Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie i Kaliningradzki Instytut Prawa MSW⁴¹.

Przestrzeń większości powiązań transgranicznych w omawianej dziedzinie dotyczyła w zasadzie kilku miast - Kaliningradu, Olsztyna i Szczytna. Sporadycznie zdarzały się jednak wizyty w innych miejscach, np. w Polsce w Kętrzynie lub Ostródzie, zaś w obwodzie w Swietłym, a także - niedostępnym bez specjalnych przepustek - Bałtyjsku.

3.8. Symboliczny aspekt powiązań

Polsko-rosyjskie powiązania transgraniczne przed 1990 r. miały w znacznym stopniu charakter propagandowy. Podkreśleniu symboliki współpracy służyły działania podjęte w drugiej połowie lat 70., zainspirowane 20. rocznicą nawiązania kontaktów z Obwodem Kaliningradzkim (1976 r.) oraz przypadającym w 1979 r. 35-leciem PRL. Należało do nich nadanie nowych nazw ulicom w miastach partnerskich oraz powstanie pomnika przyjaźni radziecko-polskiej i wspólna budowa polskiej restauracji i kawiarni w stolicy obwodu.

W ramach pierwszej inicjatywy 15 października 1976 r. dokonano zmiany nazw ulic w Kaliningradzie: Dimitriewskiej w rejonie moskiewskim miasta na Olsztyńską (ryc. 3.6) oraz Mlecznej i Składowskiej w rejonie bałtyjskim na Elbląską (*Лемонусь...*, 2005a). Analogicznie w Elblągu i Olsztynie pojawiły się ulice Kaliningradzkie. Decyzją Miejskiej Rady Narodowej w Elblągu z dn. 3 marca 1977 r. nazwano tak odcinek łączący ulice Gen. Bema i 12 Lutego w Śródmieściu. Z kolei w Olsztynie nową nazwę nadano przebiegającej przez największe osiedla mieszkaniowe, jednej z ważniejszych dróg w mieście - ulicy Dworcowej (decyzja MRN z dn. 16.04.1977 r.).

⁴¹ Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie - www.wspol.edu.pl

Ryc. 3.6. Ulica Olsztyńska w Kaliningradzie. Stan z kwietnia 2010 r.

Autor: R. Anisiewicz.

Nazwy ulic wprowadzone pod koniec lat 70. utrzymały się w Olsztynie i Elblągu do czasu rozpoczęcia przemian polityczno-gospodarczych w Polsce. Kojarzone z kończącym się ustrojem, na początku lat 90. zostały ponownie zmienione. Alei Kaliningradzkiej w Olsztynie przywrócono nazwę ulicy Dworcowej (uchwała Rady Miejskiej z dn. 20.03.1991 r.), zaś jej elbląską odpowiedniczkę przemianowano na Gen. Grot-Roweckiego (uchwała Rady Miejskiej z dn. 17.06.1993 r.). Bez zmian pozostały natomiast ulice Olsztyńska i Elbląska w Kaliningradzie.

Nadanie w 1976 r. ulicom nazw Olsztyńskiej i Elbląskiej stanowiło jeden z kaliningradzkich elementów upamiętniania powiązań łączących obwód i północno-wschodnią Polskę. Trwałym ich symbolem miał być Pomnik Przyjaźni Radziecko-Polskiej, wzniesiony z inicjatywy TPRP i TPPR w tym samym roku, na placu łączącym ulicę Olsztyńską z prospektem Kalinina (ryc. 3.7). Miejsce to stało się ważnym punktem wizyt oficjalnych delegacji i spotkań innych polskich grup z Rosjanami. Monument przedstawiający dwie flagi zachował się do czasów współczesnych, jednak nie jest w żaden sposób opisany. Bardzo słabo jako „pomnik przyjaźni” funkcjonuje również w świadomości obecnych mieszkańców Kaliningradu, spośród których tylko nieliczni potrafią określić jego symbolikę⁴².

⁴² Własne obserwacje terenowe autorki przeprowadzone 24 kwietnia 2010 r.

Ryc. 3.7. Pomnik Przyjaźni Radziecko-Polskiej w Kaliningradzie. Stan z kwietnia 2010 r.

Autor: R. Anisiewicz.

Innym trwałym przejawem upamiętnienia współpracy polsko-kaliningradzkiej była budowa restauracji i kawiarni „Olsztyn” w Kaliningradzie, oddanej do użytku 13 lipca 1979 r. (w przededniu 35-lecia PRL). Obiekt, zlokalizowany u zbiegu ulicy Olsztyńskiej i prospektu Lenina, powstał w kooperacji kaliningradzkich budowlanych, którzy wykonali stan surowy, oraz olsztyńskich architektów, plastyków i rzemieślników – twórców projektu wnętrza i ich wyposażenia.

Prestżowy charakter inwestycji, promującej Warmię i Mazury w Kaliningradzie, zdecydował o zaangażowaniu do współpracy wybitnych artystów zatrudnionych w Pracowni Sztuk Plastycznych w Olsztynie. Znaleźli się wśród nich: rzeźbiarz Bolesław Marschall – autor płaskorzeźby na frontonie budynku (ryc. 3.8) oraz dwunastu innych rzeźb o tematyce przyrodniczej, umieszczonych we wnętrzach, malarze Maria Szymańska i Henryk Oszczakiewicz – twórcy panoramy Olsztyna oraz obrazów przedstawiających architekturę i przyrodę regionu, Izabella Podlasiecka – autorka gobelinu w sali bankietowej. Głównym projektantem całego wnętrza, w tym mebli, wykładzin, boazerii, opraw oświetleniowych, był Bolesław Wolski (K. Kruś, 1979). Olsztyńscy plastycy zaprojektowali również ceramikę dekoracyjną i stołową, stroje warmińskie dla obsługi oraz inne drobne elementy (np. okładki do jadłospisów). Wyposażenie wnętrza wykonane zostało przez producentów w Polsce (np. Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej) i dostarczone do Kaliningradu.

Ryc. 3.8. Restauracja „Olsztyn” w Kaliningradzie. Stan z kwietnia 2010 r.

Autor: R. Anisiewicz.

Całość prac wykonanych przez Polaków oszacowano na 6 543 952 zł, czyli 298 764 rubli według ówczesnego kursu⁴³. Około 26% tej kwoty spłacono stronie polskiej w gotówce, pozostałą część zamieniono na dostawy towarów (47% – konserwy rybne, 15,5% – sprzęt gospodarstwa domowego, 7% – wódka, 1,5% – papierosy i zapalki, 3% – soki pitne i owoce)⁴⁴. Ich wyborem i dystrybucją zajmował się WZGS w Olsztynie.

Wykończenie oraz wyposażenie restauracji i kawiarni „Olsztyn”, a następnie przewozy towarów stanowiących rozliczenie za te prace, nieznacznie zwiększyły ruch graniczny, głównie w pierwszej połowie 1979 r. Nabral on charakteru migracji wahadłowych, obejmujących na ogół jednodniowe dojazdy olsztynian do Kaliningradu. Ogółem odnotowano co najmniej 276 (tam i powrót) przekroczeń granicy związanych z budową polskiej restauracji i 126 – z rozliczeniem za jej powstanie (R. Anisiewicz, 2011).

Restauracja i kawiarnia „Olsztyn” przez wiele lat stanowiły najbardziej ekskluzywny lokal gastronomiczny w Kaliningradzie. Obiekt ten pod niezmienną nazwą istnieje w dalszym ciągu, jednak obecnie pełni funkcję dyskoteki i klubu nocnego.

⁴³ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2211, s. 73.

⁴⁴ Ibidem.

4. Płaszczyzny i formy polsko-kaliningradzkich powiązań gospodarczych

4.1. Rolnictwo, rybołówstwo i leśnictwo

Na zainicjowanie i rozwój polsko-rosyjskich powiązań transgranicznych w rolnictwie wpłynął jego istotny udział w ekonomice obszarów graniczących z Obwodem Kaliningradzkim. Ważne znaczenie miało też uspołecznienie I sektora gospodarki – całkowite w części rosyjskiej oraz relatywnie wysokie po polskiej stronie granicy – i wynikające z tego podobne problemy jego funkcjonowania na całym pograniczu.

Podmiotami współpracy stały się państwowe i spółdzielcze gospodarstwa rolne (w obwodzie sowchozy i kołchozy) oraz instytucje obsługi rolnictwa – stacje hodowli roślin, przedsiębiorstwa hodowli zarodowej, ośrodki maszynowe, szkoły rolnicze i in.

Do nawiązania kontaktów pracowników rolnictwa doszło już w 1956 r., kiedy dokonano pierwszej wymiany delegacji reprezentujących olsztyńskie PGR-y oraz kaliningradzkie kołchozy. Dość duże 15-osobowe grupy odbyły wówczas wizyty w gospodarstwach rolnych, spółdzielniach produkcyjnych i ośrodkach maszynowych po obydwu stronach granicy (*Delegacja rolników...*, 1956).

Wymiana delegacji roboczych wizytujących różne instytucje związane z rolnictwem zdominowała formy powiązań transgranicznych, jakie ukształtowały się w tej dziedzinie pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim. Od 1956 r. do końca lat 80. delegacje rolnicze przebywały w sąsiednim kraju praktycznie co roku, obejmując różne grupy zawodowe powiązane z tą dziedziną gospodarki. Ich skład decydował o tematyce wyjazdów. Przedmiot zainteresowań stanowiły np.: struktura organizacyjna gospodarstw rolnych, budownictwo rolnicze, metody gospodarowania, mechanizacja upraw i chowu zwierząt gospodarskich, działalność służb weterynaryjnych, zarządzanie zasobami ludzkimi i in. zagadnienia (П. Волков, 1972). Poza możliwością obserwacji działalności rolniczej nawiązywano kontakty, które owocowały korespondencyjną wymianą doświadczeń, np. publikacji dotyczących mechanizacji prac rolnych (W. Penger, 1978). Elementem wizyt były też odczyty związane z tematyką

rolnictwa, wygłaszane przez przybyłych zza granicy lektorów (П. Волков, 1972).

Pobyty w sąsiednim kraju dawały członkom delegacji możliwość wymiany doświadczeń zawodowych. Ukazywały także znaczne różnice poziomu technologicznego rolnictwa polskiej i kaliningradzkiej części pogranicza. Zachowały się relacje uczestników wyjazdów⁴⁵ wskazujące np. na zdumienie Rosjan stanem wyposażenia technicznego gospodarstw rolnych w Polsce (np. niespotykane w kolchozach wodociągi w oborach, bardziej nowoczesny sprzęt), lepszym stanem upraw (wyższe plony, mniej-
sze zachwaszczenie), wyższą wydajnością chowu zwierząt (większa mleczność krów) itp. Niewykluczone, że niektóre obserwacje poczynione podczas pobytów za granicą mogły wpłynąć na wprowadzanie przynajmniej niewielkich innowacji w macierzystych instytucjach.

Delegacje rolnicze kierowano w różne miejsca, w których zlokalizowana była działalność tej gałęzi gospodarki. Do najczęściej wizytowanych po stronie polskiej należały znajdujące się niedaleko granicy z obwodem PGR-y w Garbnie i Bezledach (ryc. 4.1). Gospodarstwa rolne i inne instytucje rolnicze położone na tym obszarze charakteryzowały się relatywnie wyższą frekwencją gości zagranicznych niż umiejscowione w pewnym oddaleniu od granicy. Decydował o tym fakt większego zaangażowania terenów przygranicznych we współpracę ze stroną rosyjską, w ramach której dochodziło do wymiany delegacji powiatów oraz rejonów: kętrzyńskiego i prawdińskiego, bartoszyckiego i bagrationowskiego, a także braniewskiego i niestierowskiego (por. rozdz. 6.4).

Poza obszarem bezpośrednio graniczącym z obwodem kaliningradzki dość często zapraszani byli do leżących na południu województwa olsztyńskiego PGR-ów Kozłowo i Grunwald, Stacji Hodowli Roślin (SHR) w Szyldaku, a także znajdujących się w jego centralnej części: RSP Kieźliny, PGR-u Szestno, Wojewódzkiego Ośrodka Postępu Rolniczego (WOPR, do 1975 r. Rolniczy Rejonowy Zakład Doświadczalny) w Bęsi, Kombinat Ogrodniczego Łęgajno, SHR Woźnice koło Mikołajek oraz zespołów szkół rolniczych w Karolewie koło Kętrzyna i Dobrocinie koło Morąga. Po włączeniu do współpracy obszaru województwa elbląskiego do najczęściej wizytowanych instytucji dołączyły WOPR w Starym Polu, Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna „Zwycięstwo” w Lichnowach oraz Kombinat Rolny „Powiśle” w Czerninie (ryc. 4.1).

Wymienione miejsca, niezależnie od pobytów branżowych grup rolnych, wielokrotnie znajdowały się na trasie wizyt oficjalnych delegacji partyjnych, dziennikarzy, przedstawicieli organizacji młodzieżowych i innych grup zawodowych, interesujących się swoją dziedziną w kontek-

⁴⁵ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2205, s. 64-67.

ście jej funkcjonowania na terenach wiejskich (np. kultura, ochrona zdrowia). Podobnie kształtowała się sytuacja po stronie rosyjskiej, gdzie polskich partnerów reprezentujących różne grupy branżowe zapraszano do przodujących kolchozów, np. „Kalinowka” w rejonie bagrationowskim i „Droga Lenina” w rejonie gusiewskim lub sowchozów, np. „Timiriazewskiego” w rejonie sławskim i „Niestierowskiego” (В. Богданчиков, 1972).

Ryc. 4.1. Polsko-kaliningradzkie powiązania transgraniczne na płaszczyźnie rolnictwa w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

Organizowane w początkowym okresie tworzenia powiązań wyjazdy delegacji składających się z reprezentantów jednostek organizacyjnych rolnictwa rozproszonych na całym obszarze badań po nawiązaniu kontaktów, w późniejszych latach przekształciły się we wzajemne wizyty przedstawicieli współpracujących instytucji. Według dostępnych danych, więzi bilateralne połączyły RSP w Bisztynku i kołchoz im. Gorkiego w rejonie prawdińskim, RSP w Kieźlinach i kołchoz Jermakowo w rejonie prawdińskim, PGR w Bezledach i sowchoz „Walka” w Bagrationowsku, WOPR w Bęsi i Obwodową Stację Chemiczno-Rolniczą w Polessku, RSP „Zwycięstwo” w Lichnowach i kołchoz „Droga do Komunizmu” w rejonie zielonogradzkim oraz WOPR w Starym Polu i Stację Doświadczalną w Słowianskoje (ryc. 4.1).

Efektom wcześniejszych wyjazdów delegacji stały się, wprowadzone w drugiej połowie lat 80., wymiany grup pracowniczych, tzw. wart produkcyjnych, obejmujących ok. 10-osobowe zespoły, które na 10 dni wyjeżdżały do zaprzyjaźnionego zakładu rolnego do pracy.

Zacieśnianie powiązań bilateralnych przełożyło się także na wdrożenie niewielkiej wymiany rzeczowej, w ramach której przekazywano kooperującej instytucji m.in. materiał siewny. Na przykład w 1987 r. WOPR w Starym Polu dostarczył Stacji Doświadczalnej w Słowianskoje próbki nasion rzepaku i pszenicy wraz ze środkami ochrony roślin i instrukcją uprawy (M. Skotnicka, 1988a).

W ostatnich latach 80. wymiana rzeczowa w rolnictwie została nieznacznie rozszerzona. Jej przykładem może być umowa z 1988 r. podpisana przez dziesięć PGR-ów znajdujących się w województwie elbląskim z podobnymi gospodarstwami w Obwodzie Kaliningradzkim, opiewająca na dostarczenie przez Polaków śruty rzepakowej oraz zboża w zamian za ciężkie ciągniki rolnicze, części zamienne do maszyn i ogumienie (M. Skotnicka, 1988a). Podobną formę wymiany w dziedzinie rolnictwa odnotowano we wcześniejszym okresie tylko jeden raz – w 1974 r. Kaliningradczycy przekazali wówczas stronie polskiej (PGR w Bartoszytach) po dwa kombajny zbożowe „Sybirak” i „Niwa”, zaś Polacy darowali w zamian ścinacze do zielonek typu „Orkan” (*Nowy przejaw...*, 1974). Przekazanie kombajnów zostało poprzedzone kilkudniowym szkoleniem, na które przyszli użytkownicy z Bartoszyca zostali zaproszeni do obwodu.

Wspólny dostęp polskiej i rosyjskiej części badanego obszaru do Zalewu Wiślanego skłaniał do podjęcia współpracy w zakresie rybołówstwa. Powiązania w tej dziedzinie zainicjowano w 1961 r.⁴⁶ Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych wydaje się jednak, iż niezbyt liczne kontakty nawiązane w tym okresie przez fromborską Spółdzielnię Rybacką

⁴⁶ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2195.

im. Kopernika i kołchoz rybacki „Za Ojczyznę” w Swietłym polegały jedynie na wyjazdach delegacji roboczych pracowników (głównie w latach 60.). Efektem wymiany doświadczeń było np. zastosowanie przez kalininogradczyków sieci trałowej opracowanej według projektu rybaków z Fromborka oraz wdrożenie metody łowienia węgorzy, zwiększającej ilość połowów z 2 do 45 ton (H.W. Penger, 1974).

Na przełomie lat 60. i 70. odnotowano także pojedyncze przejawy współpracy polskich i kalininogradzkich leśników. W rezultacie kilku spotkań przedstawicieli służb leśnych z obydwu krajów podjęto wspólne działania zapobiegające szerezeniu się w lasach rejonów przygranicznych chorób i szkodników, np. w 1973 r. korników (*Współpraca Olsztyna...*, 1975). Kontakty nawiązane w tej dziedzinie nie były kontynuowane aż do schyłku lat 80., kiedy doszło do spotkania leśników z Bagrationowska i Górowa Haweckiego (*Лемонусь...*, 2005b; Ф.А. Федоров, 1990). Brak jest jednak informacji o ich dalszej współpracy.

Powiązania transgraniczne pracowników rolnictwa, rybołówstwa oraz leśnictwa dotyczyły rocznie kilku niewielkich, najwyżej kilkunastoosobowych grup osób. Brak było tu wyjazdów obejmujących liczniejsze grono uczestników. Nie miały więc znaczącego udziału ilościowego w całokształcie współpracy prowadzonej przed 1990 r.

O ile przestrzeń powiązań w zakresie rolnictwa objęła miejsca rozproszone na całym badanym terytorium, o tyle kontakty rybaków i leśników skupiły się w obszarach przygranicznych, położonych odpowiednio nad Zalewem Wiślany oraz w graniczących bezpośrednio ze sobą polskich powiatach i kalininogradzkich rejonach.

4.2. Melioracje

Prowadzenie gospodarki rolnej na obszarze Prus Wschodnich ze względu na stosunki wodno-glebowe uzależnione było od funkcjonowania systemu melioracyjnego. Tworzony kilkaset lat system działał na tym terenie do końca II wojny światowej. Do powojennych zaniedbań, które objęły pruskie urządzenia melioracyjne, przyczyniło się powstanie odłogów na zagospodarowanych wcześniej użytkach rolnych, stanowiące rezultat wyludnienia terenów położonych przy granicy. Mimo preferencji i działań administracyjnych, pas przygraniczny po wysiedleniu ludności niemieckiej był zasiedlany niechętnie (E. Wojnowski, 2006). Brak konserwacji systemu melioracyjnego skutkowało zamulaniem odbieralników, studzienek kontrolnych i zbieraczy oraz rozprzestrzenianiem roślinności typu bagiennego i chwastów (*Województwo olsztyńskie...*, 1974).

Wiele szkód wywołała także niska kultura techniczna przybyłych na te tereny osadników. Rosjanie nie znali w ogóle stosowanego w Prusach systemu ceramicznych drenów podziemnych (А.П. Клемешев, 2005).

Nieumiejętność jego wykorzystania przejawiała się również po stronie polskiej, gdzie na pola stanowiące własność gospodarstw uspołecznionych wprowadzano ciężki sprzęt rolniczy, który niszczył urządzenia drenarskie. Skutkowało to wyłączeniem z uprawy dużego areалу gruntów ornych i użytków zielonych.

Pogarszająca się sytuacja skłoniła władze do podjęcia pod koniec lat 50. działań mających na celu odbudowę i renowację urządzeń melioracyjnych, a na terenach przygranicznych niejako wymusiła współpracę w tej dziedzinie z krajem ościennym. Kluczowego znaczenia nabral stan cieków przecinających granicę oddzielającą Obwód Kaliningradzki i województwo olsztyńskie, których łączna liczba wynosiła 74⁴⁷.

Pierwszym krokiem w kierunku nawiązania kontaktów w dziedzinie melioracji było przekazanie przez Komitet Obwodowy KPZR stronie polskiej w październiku 1956 r. odnalezionych w archiwach na terenie obwodu map geologicznych, planów systemu melioracyjnego i projektów regulacji rzek dawnych Prus Wschodnich (B.M. Кузьмин, 1991).

Spotkanie inicjujące powiązania olsztyńskich i kaliningradzkich meliorantów odbyło się w lutym 1957 r. Ustalono wówczas komisyjnie potrzeby w zakresie zachowania prawidłowego układu stosunków wodnych w sąsiadujących rejonach i powiatach. W pierwszej kolejności przewidziano konserwację najbardziej zaniedbanych urządzeń wodno-melioracyjnych, znajdujących się na terenie powiatów: braniewskiego, bartoszyckiego i węgorzewskiego (*Regulacja rzek...*, 1957).

Regularna współpraca specjalistów melioracji rozpoczęła się w czerwcu 1959 r. Za najpilniejsze uznano wówczas prace mające na celu umożliwienie spływu wód cieków przecinających granicę. Podjęto także decyzję o dwukrotnych w ciągu roku (wiosną i jesienią) spotkaniach meliorantów⁴⁸.

Systematyczne, coroczne kontakty pracowników służb melioracyjnych (raz lub dwa razy do roku) miały miejsce w latach 1959-1965⁴⁹. Polegały one każdorazowo na wizji lokalnej prowadzonej po polskiej i rosyjskiej stronie granicy, w trakcie której określano zakres niezbędnych do wykonania robót oraz analizowano stan realizacji planów sformułowanych podczas wcześniejszych wizyt.

Spotkania meliorantów służyły ponadto przekazywaniu danych technicznych do opracowania dokumentacji projektowanych inwestycji, a także – jak w wypadku innych delegacji branżowych – wymianie doświadczeń zawodowych. Na przykład w 1962 r. strona rosyjska zapoznała Polaków z metodą odszukiwania urządzeń drenarskich systemem foto-

⁴⁷ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2198, s. 42.

⁴⁸ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2194, s. 115.

⁴⁹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2198, s. 42-53.

grafowania „z lotu ptaka”⁵⁰, zaś strona polska zaprezentowała holenderskie maszyny używane do oczyszczania ciągów drenarskich⁵¹.

Rezultatem stałej współpracy meliorantów w tym okresie było uregulowanie stosunków wodnych na powierzchni co najmniej 3270 ha po stronie polskiej oraz 300 ha w Obwodzie Kaliningradzkim⁵².

Od połowy lat 60. intensywność powiązań służb melioracyjnych uległa znacznemu zmniejszeniu, a nieliczne zaistniałe kontakty wynikały przede wszystkim z doraźnych potrzeb w zakresie melioracji. Na przełomie lat 60. i 70. miały one miejsce co kilka lat (w 1965, 1969, 1972 i 1973 r.), a do kolejnych spotkań doszło dopiero w 1979 (woj. elbląskie) i 1980 r. (woj. olsztyńskie). Podobnie jak we wcześniejszym okresie, podczas pobytów za granicą określano zapotrzebowanie na niezbędne prace, uzgadniano ewidencję urządzeń melioracyjnych, a także zapoznawano się ze sprzętem i metodami wykonawstwa robót (R. Anisiewicz, 2011).

Pod koniec lat 80. współpraca meliorantów nabrała charakteru wymiany bilateralnej, prowadzonej w oparciu o porozumienia pomiędzy konkretnymi przedsiębiorstwami (podobnie jak w wypadku PGR-ów i in. podmiotów). Umowy zawarły Wojewódzki Zarząd Inwestycji Rolniczych w Olsztynie i zrzeszenie „Kaliningradmelioracja” oraz Przedsiębiorstwo Konserwacji Urządzeń Wodnych i Melioracyjnych w Elblągu z przedsiębiorstwem robót melioracyjnych w Gwardiejsku. Postanowienia umów przewidywały wymianę doświadczeń podczas wart produkcyjnych, staży zawodowych (przeszkolenie w wykonywaniu wybranych robót), wizyt delegacji okolicznościowych, a także wymianę dokumentacji i wzorców technicznych (K. Sułek, 1988).

Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych należy przypuszczać, że współpraca bilateralna wymienionych podmiotów nie rozwinęła się znacząco. Odnotowano kilka wyjazdów roboczych mających na celu zapoznanie z metodami prowadzenia prac, np. okoszeń kanałów (K. Sułek, 1988), a także wart produkcyjnych. Rezultaty wymiany wart, ze względu na sposób ich przygotowania, były jednak dalekie od oczekiwań obu stron (E. Burzyńska-Miszczak, 1987). Wymierne korzyści przyniosła natomiast pomoc meliorantów z Gwardiejska przy oczyszczaniu drenów na terenie PGR Młotecznko koło Braniewa w 1988 r. (K. Sułek, 1988).

Dominująca forma powiązań meliorantów, jaką były wizyty kiluosobowych delegacji o ściśle roboczym charakterze, ze śladowym udziałem innych form powiązań (warty produkcyjne pod koniec lat 80.), zadecydowała o niewielkim ilościowym wymiarze polsko-kaliningradzkiej współpracy w tej dziedzinie. W badanym okresie w obie strony rocznie przekraczało granicę od 8 do 20 osób (warty produkcyjne w 1988 r.). Na pod-

⁵⁰ Ibidem, s. 43.

⁵¹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2196, s. 78.

⁵² APO, zesp. KW PZRP, sygn. 1141/2198, s. 44-45.

stawie dostępnych materiałów pozwala to oszacować wielkość całej wymiany w latach 1956-1989 na ok. 150 osób.

Mimo nieznacznego udziału meliorantów w polsko-rosyjskim ruchu granicznym i raczej doraźnego charakteru współpracy, powiązania transgraniczne na tej płaszczyźnie należały do przynoszących wymierne korzyści dla gospodarki sąsiadujących regionów (przywrócenie do użytkowania rolniczego części odłogów).

Cel powiązań meliorantów, jakim było uregulowanie stosunków wodnych na obszarach przygranicznych, zdeterminował ich zasięg przestrzenny. Ograniczały się one do terenów położonych w pobliżu granicy. Tylko sporadycznie delegacje specjalistów tej dziedziny miały możliwość pobytu w innych częściach regionu (np. w powiecie szczycieńskim w 1973 r.).

4.3. Przemysł

Płaszczyznę transgranicznych powiązań gospodarczych, łączących przed 1990 r. północno-wschodnią Polskę i Obwód Kaliningradzki, zdominowaną przez kontakty bilateralne uczestników współpracy, stanowił przemysł. Podmiotami wymiany były zakłady produkcyjne reprezentujące jego gałęzie występujące po obydwu stronach granicy (por. rozdz. 2.4).

Od momentu nawiązania pierwszych kontaktów transgranicznych w 1956 r. aż do schyłku lat 80. zakłady przemysłowe funkcjonujące na przygranicznych terenach Polski i Obwodu Kaliningradzkiego były – obok gospodarstw rolnych – głównymi miejscami odwiedzanymi przez różne delegacje robocze (partyjne, administracyjne, związkowe, młodzieżowe i in.) przybywające do sąsiedniego kraju. W całym badanym okresie na trasach ich wizyt co najmniej raz znalazła się większość zlokalizowanych tu przedsiębiorstw produkcyjnych. Część z nich wielokrotnie stanowiła jeden z celów pobytu za granicą.

Do najliczniej odwiedzanych należały obiekty nowe, wybudowane już po zakończeniu II wojny światowej, a także rozbudowane i zmodernizowane fabryki poniemieckie. Po stronie polskiej były to np. zakłady: Płyt Pilśniowych i Wiórowych w Nidzie, rybne w Giżycku, dziewiarskie „Morena” w Bartoszycach, mięsne w Olsztynie, Przemysłu Odzieżowego „Warmia” w Kętrzynie i „Truso” w Elblągu, Warmińska Fabryka Maszyn Rolniczych „Agromet-Warfama” w Dobrym Mieście oraz lider frekwencji, sztandarowa inwestycja PRL-u w regionie – Olsztyńskie Zakłady Opon Samochodowych (OZOS „Stomil”). Ważne miejsce na szlaku wizyt Rosjan miały też Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego (ZNTK) w Ostródzie – dawne poniemieckie warsztaty kolejowe. W obwodzie najczęściej goszczono Polaków w kaliningradzkich fabrykach: celulozy i papieru, wagonów, części samochodowych, beczek dla rybołówstwa dalekomorskiego, zakładach mięsnych, rybnych, a ponadto w kombinatach – bursztynowym w Jantarnym, paszowym w Polessku, zakładach odzieżowych w Sowietsku i in.

Wizyty delegacji przedstawicieli władz i in. organizacji miały na ogół charakter kurtuazyjny. Mimo dość dużej ich częstotliwości i różnorodności odwiedzanych przedsiębiorstw, nie wpłynęły na powstanie równie licznych, obejmujących wiele zakładów polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w zakresie przemysłu. Dały jedynie asumpt do nawiązywania pojedynczych kontaktów bilateralnych.

Więzi transgraniczne w dziedzinie przemysłu – słabo wówczas rozwiniętego w regionie – zaczęły się kształtować na początku lat 60., kiedy doszło do pierwszych wzajemnych wizyt delegacji zakładów przetwórstwa spożywczego (m.in. rybnego), a także pracowników Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Ostródzie i Kaliningradzkiej Fabryki Wagonów. Nieliczne wcześniejsze wyjazdy pracujących w przemyśle (w tym Polaków na wypoczynek kuracyjny do Swietłogorska w 1957⁵³ i 1958 r.⁵⁴) dotyczyły grup przedstawicieli drobnych przedsiębiorstw różnych jego gałęzi. W późniejszym czasie kontynuowano powiązania dwustronne pomiędzy konkretnymi współpracującymi zakładami albo reprezentantami wybranych branż przemysłu spożywczego.

Bilateralne kontakty transgraniczne najdłużej utrzymywały ZNTK w Ostródzie i Kaliningradzka Fabryka Wagonów (pierwszą umowę o współpracy podpisano w maju 1961 r.). Współpraca tych właśnie zakładów podyktowana była ich istotnym znaczeniem dla ówczesnej gospodarki, wynikającym z priorytetowej roli transportu kolejowego, dla którego produkowały wyroby i świadczyły usługi.

Dominującą formę powiązań omawianych podmiotów stanowiły wizyty kilkusobowych delegacji roboczych kierownictwa oraz specjalistów, mające na celu zapoznanie się z różnymi aspektami ich działalności, np. pracą partyjną i związkową, nowościami technicznymi, warunkami zatrudnienia, sytuacją bytową pracowników (*Trasy przyjaźni*, 1985). Niektóre zaobserwowane u partnerów rozwiązania, głównie techniczne, próbowano wprowadzać w życie u siebie. Na przykład w latach 60. w ZNTK zastosowano, podobnie jak w fabryce kaliningradzkiej, ultradźwięki do przyspieszania metody galwanizacji, metodę chemiczną do regeneracji nakrętek i tulei brązowych oraz noże wielostrzałowe z węglików spiekanych, posiadające po sześć ostrzy (J. Szymański, 1965). Z kolei Rosjanie wdrożyli u siebie, stosowane w Ostródzie, spawanie automatyczne i półautomatyczne, pneumatyczne obrotnice do spawania stojaków podnośników, noże gilotynowe i in. (В.М. Кузьмин, 1991).

Kontakty ZNTK i Kaliningradzkiej Fabryki Wagonów utrzymyвано z różną częstotliwością – początkowo corocznie, w latach 70. nieco rzadziej, jednak na ogół nie częściej niż kilka razy do roku. Ponowne zintensyfiko-

⁵³ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2191.

⁵⁴ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2192.

wanie powiązań zakładów w Ostródzie z partnerem w Kaliningradzie nastąpiło po 1983 r. Ich podstawową formą stały się wówczas wymiany wart produkcyjnych, zwanych niekiedy wachtami przyjaźni, polegające na delegowaniu do kilkudniowej pracy w zaprzyjaźnionym zakładzie ok. 6-osobowych zespołów robotników wykwalifikowanych. Uczestniczyli oni w procesie produkcyjnym, poznając jego technologię, a także w organizowanych w czasie ich pobytu konkursach na mistrzostwo w zawodzie (A. Bartnikowski, 1986b). Wyjazdy te miały miejsce nie częściej niż kilka razy do roku.

W drugiej połowie lat 80. pojawiły się bardziej masowe formy wymiany. Należały do nich wyjazdy kolonijne dzieci pracowników, które w grupach ok. 30-osobowych wypoczywały latem w ośrodkach zakładowych partnera – w Swietłogorsku w obwodzie i w Kaczorach koło Ostródy⁵⁵. Pracownicy mogli natomiast uczestniczyć w jednodniowych wyjazdach do sąsiedniego kraju tzw. autobusami przyjaźni.

Lata 60. charakteryzowały się słabym rozwojem powiązań zakładów produkcyjnych na badanym obszarze (tab. 4.3). Poza regularną współpracą ZNTK i Kaliningradzkiej Fabryki Wagonów odnotowano pojedyncze wizyty przedstawicieli przemysłu spożywczego oraz od 1966 r. – Iławskiej Wytwórni Części Samochodowych (IWCS) i kaliningradzkiej Fabryki Budowy Maszyn „Awtozapczast”. Skupiały się one jednak na zapoznaniu z działalnością socjalno-bytową, organizacji młodzieżowych lub rad zakładowych, a nie na wymianie produkcyjnej. Dla IWCS i „Awtozapczasti” barierą rozwoju współpracy stanowił inny profil działalności zakładów (H.W. Penger, 1974).

Kolejne próby nawiązywania kontaktów pomiędzy podmiotami reprezentującymi przemysł podjęto w latach 70., jednak tylko w nielicznych wypadkach przerodziły się one w trwalsze więzi transgraniczne. Wymian delegacji w tej dekadzie sporadycznie dokonywały:

- Olsztyńskie Fabryki Mebli i Kaliningradzkie Zjednoczenie Przemysłu Meblowego,
- zakłady graficzne w Olsztynie i Kaliningradzie,
- Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Warmia” w Kętrzynie i Zakłady Odzieżowe w Sowietsku,
- Wojewódzka Usługowa Spółdzielnia Pracy w Olsztynie i Przedsiębiorstwo Usług Krawieckich w Kaliningradzie,
- Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Truso” w Elblągu i Kaliningradzkie Zjednoczenie Produkcji Odzieży (tab. 4.3).

⁵⁵ Wywiad z Marią Rafińską – pracownikiem ZNTK, organizatorem wyjazdów do Obwodu Kaliningradzkiego, przeprowadzony 18 czerwca 2010 r.

Tab. 4.3. Powiązania bilateralne zakładów przemysłowych na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1961-1989.

Partnerzy powiązań transgranicznych	Lata																															
	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989			
ZNTK Ostróda-Kaliningradzka Fabryka Wagonów	••	••	••	•	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••	••		
Ilawska Wytwórnia Części Samochodowych-Awtoczapasz Kaliningrad						•						••	••																			
Oliszynskie Fabryki Mebli-Kaliningradzkie Zjednoczenie Przemysłu Meblowego														•																		
ZPO „Warmia” Kętrzyn-Zakłady Odrzeczowe Sowieck																•																
Wojewódzka Usługowa Spółdzielnia Pracy Oliszyn-Przedsiębiorstwo Usług Krawieckich Kaliningrad																																
ZPO „Truso” Elbląg-Kaliningradzkie Zjednoczenie Produkcji Odrzeży																																
Oliszynskie Zakłady Graficzne-Kaliningradzkie Zakłady Graficzne																																
Zakłady im. Wielkiego Proletariatu „Fumel” Elbląg-Kombinat Drzewny Czerniachowski																																
Zakłady Celulozowo-Papiernicze Kwidzyn-Kombinat Celulozowo-Papierniczy Nleman																																
WZPOW Kwidzyn-Sowchoz „Primorskij”																																
Zakł. Urz. Technol. „Unitra-Unima” Oliszyn-Zakł. Tech. Laser. i Sprz. Spawal. „Elektrowarła” Kaliningrad																																
Zakł. Wytw. Masz. i Urząd. Przem. Spoż. „Spomasz” Oliszyn-Zjednoczenie „Kaliningradorgmasz”																																
Włoknienna Spółdz. Inwalidów im. Gen. Wajlera Oliszyn-Zakłady Dziewiarskie „Czajka” Gusiew																																
Zakłady Przemysłu Dzwiewarskiego „Morana” Bertoszyce-Kaliningradzka Fabryka Trykotażu																																
Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska Wragowo-Miejski Kombinat Mleczarski Kaliningrad																																
Zakłady Sprzętu Oświetleniowego „Polam-Fareal” Kętrzyn-Zakłady Aparatury Oświetleniowej Gusiew																																
Zakład Mleczarski im. 40-lecia PRL Pasiek-Kombinat Prod. Mleczarskiej „Sowieckij” Sowieck																																

• – wizyta partnera z Polski w Obwodzie Kaliningradzkim. ◆ – wizyta partnera z Obwodu Kaliningradzkiego w Polsce.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olisztynie i Elblągu oraz ZPO „Truso” w Elblągu; Głos/Gazeta Olisztyńska z lat 1956-1989; Wiadomości Elbląskie z lat 1979-1990.

Spośród wymienionych przedsiębiorstw umowy o współpracy zawarły zakłady przemysłu odzieżowego w Kętrzynie i Sowietsku oraz w Elblągu i Kaliningradzie. W wypadku kętrzyńskiej „Warmii” i sowieckich Zakładów Odzieżowych odpowiednie dokumenty podpisano w 1976 r. (*Nowy etap...*, 1987), zaś elbląskie ZPO „Truso” i Kaliningradzkie Zjednoczenie Produkcji Odzieży uczyniły to w 1978 r.⁵⁶

Powiązania pracowników „Warmii” i zakładów w Sowietsku przez pierwsze cztery lata polegały wyłącznie na wizytach nielicznych delegacji roboczych kierownictwa, aktywu partyjnego, związkowego itp. W 1980 r. wprowadzono wymianę wart produkcyjnych, w których uczestniczyły kilkusobowe grupy robotnicze z obydwu fabryk (A. Bartnikowski, 1986a). Po przerwie na początku lat 80. tę formę współpracy kontynuowano od ok. połowy dekady. W tym okresie pojawiła się również wymiana kolonijna kilkudziesięciosobowych grup dzieci pracowników, które przebywały latem w zakładowych ośrodkach wypoczynkowych w Przerwankach nad jeziorem Gołdopiwo w Polsce i w Ładuszkinie w obwodzie (R. Reich, 1989a).

Podobnie kształtowały się kontakty elbląskich zakładów „Truso” i Kaliningradzkiego Zjednoczenia Produkcji Odzieży. W pierwszych latach polegały one na pojedynczych wyjazdach delegacji. Od 1984 r. częstotliwość i różnorodność form powiązań nieznacznie wzrosła. Podobnie jak w innych zakładach, zaczęto dokonywać wymiany wart produkcyjnych. Po 1986 r. zainicjowano także nowe formy współpracy – wymianę dokumentacji technicznej modeli produkowanej odzieży, wyjazdy liczniejszych grup pracowników (np. ok. 40-osobowe z okazji świąt branżowych), wymianę kolonijną dzieci osób zatrudnionych w „Truso” i w fabryce w Kaliningradzie.

Wyraźna intensyfikacja natężenia i różnorodności form polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych pomiędzy zakładami przemysłowymi, zaobserwowana pod koniec lat 80., była rezultatem wejścia w życie *Porozumienia między Rządem PRL a Rządem ZSRR o bezpośredniej współpracy produkcyjnej i naukowo-technicznej przedsiębiorstw oraz organizacji PRL i ZSRR z 15 października 1986 r.* (por. rozdz. 2.3).

Opierając się na ustaleniach rządowego porozumienia, współpracujące wcześniej zakłady przemysłowe zawierały nowe umowy, rozszerzające zakres dotychczasowych powiązań pomiędzy nimi. Przykładem może być umowa podpisana w lutym 1987 r. pomiędzy ZPO „Truso” w Elblągu i Kaliningradzkim Zjednoczeniem Produkcji Odzieży, która objęła sferę produkcyjną, naukowo-techniczną i letnie wymiany grup młodzieżowych. Oprócz wizyt delegacji ogólnych (dyrekcja, związki zawodowe, partia,

⁵⁶ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/508.

organizacje młodzieżowe) zakładała wyjazdy szwaczek (warty produkcyjne), a także pracowników przygotowania produkcji, wzorcowni, działu mechaniczno-energetycznego, administracji, sklepów firmowych. Część socjalna porozumienia objęła wymianę kolonijną⁵⁷.

Umowę z 1987 r. zawarto na rok, a następnie przedłużono na lata 1989-1990. Docelowo przewidywano w niej wymianę produkowanych wyrobów, przeznaczonych do sprzedaży w sklepach firmowych w Elblągu i Kaliningradzie, wymianę tkanin i dodatków, a w dalszej perspektywie wspólną sprzedaż na rynkach trzecich. Do czasu uregulowania spraw formalnych, związanych z zakładanymi celami, przyjęto niehandlowy, wzajemny obrót towarowy materiałami, wzorami, urządzeniami do produkcji. Postawiono również na rozwój wspólnych prac badawczych, doświadczalnych i projektowych⁵⁸.

Podpisanie w 1986 r. rządowego porozumienia, oprócz rozszerzenia zakresu współpracy dotychczasowych kooperantów, dało początek nawiązywaniu kontaktów przez zakłady, które wcześniej nie uczestniczyły w wymianie transgranicznej. Zainteresowanie współpracą wyraziły w tym okresie m.in. (tab. 4.3):

- Zakłady Urządzeń Technologicznych „Unitra-Unima” w Olsztynie i Zakłady Techniki Laserowej i Sprzętu Spawalniczego „Elektroswarka” w Kaliningradzie,
- Zakłady Wytwórcze Maszyn i Urządzeń Przemysłu Spożywczego „Spomasz” w Olsztynie i Zjednoczenie „Kaliningradtorgmasz”,
- Włókiennicza Spółdzielnia Inwalidów im. Gen. Waltera w Olsztynie i Zakłady Dziewiarskie „Czajka” w Gusiewie,
- Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego „Morena” w Bartoszycach i Kaliningradzka Fabryka Trykotażu,
- Olsztyńskie Fabryki Mebli w Olsztynie i Kaliningradzkie Zjednoczenie Przemysłu Meblowego,
- Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Mrągowie i Miejski Kombinat Mleczarski w Kaliningradzie,
- Zakłady Przemysłu Drzewnego im. Wielkiego Proletariatu (od 1988 r. „Furnel International”) w Elblągu i Kombinat Drzewny w Czerniachowsku,
- Warmińskie Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego (WZPOW) w Kwidzynie i sowchoz „Primorskij” w rejonie guriewskim,
- Zakłady Celulozowo-Papiernicze w Kwidzynie i Kombinat Celulozowo-Papierniczy w Niemanie,
- Zakład Mleczarski im. 40-lecia PRL w Pasłęku i Kombinat Produkcji Mleczarskiej „Sowietskij” w Sowietsku.

⁵⁷ APE, zesp. ZPO „Truso”, sygn. 56/118.

⁵⁸ APE, zesp. ZPO „Truso”, sygn. 56/117.

Po wstępnych wizytach delegacji, które orientowały się co do możliwości współdziałania, podejmowano kroki w celu pogłębienia współpracy. Jej priorytetów upatrywano w wymianie nadwyżek surowców, dokumentacji technicznej produkowanych wyrobów, dzierżawie maszyn i urządzeń, a także – wzorowanej na istniejącej od wielu lat w innych zakładach – wymianie grup pracowniczych (specjaliści, robotnicy wykwalifikowani, wypoczynek letni pracowników i ich dzieci).

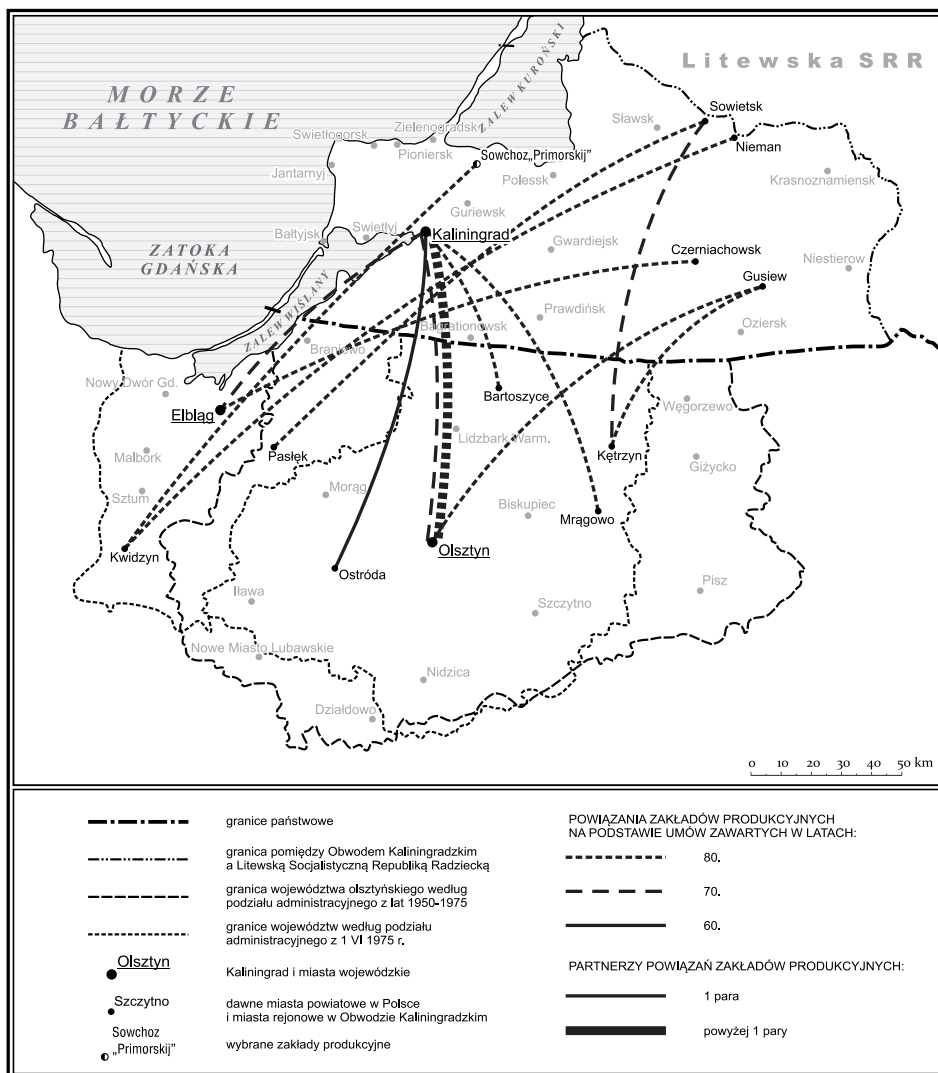
Wstępne kontakty potencjalnych partnerów w wypadku kilkunastu przedsiębiorstw zwieńczone zostały zawarciem umów. Porozumienia o współpracy podpisały w tym czasie m.in. następujące firmy:

- WZPOW w Kwidzynie i sowchoz „Primorskiej”,
- „Unitra-Unima” (Olsztyn) i „Elektroswarka” (Kaliningrad);
- „Spomasz” (Olsztyn) i „Kaliningradtorgmasz”,
- Olsztyńskie Fabryki Mebli i Kaliningradzkie Zjednoczenie Przemysłu Meblowego,
- „Morena” (Bartoszyce) i Kaliningradzka Fabryka Trykotażu,
- spółdzielnia im. Gen. Waltera (Olsztyn) i zakłady „Czajka” (Gusiew),
- Zakłady Celulozowo-Papiernicze w Kwidzynie i Kombinat Celulozowo-Papierniczy w Niemanie,
- „Furnel International” w Elblągu i kombinat drzewny w Czerniachowsku,
- „Polam-Farel” (Kętrzyn) i Zakłady Aparatury Oświetleniowej w Gusiewie,
- zakłady mleczarskie w Mrągowie i Kaliningradzie oraz Pasłęku i Sowietsku (ryc. 4.2).

Sformalizowanie powiązań wymienionych zakładów oraz ożywienie współpracy pomiędzy partnerami, którzy prowadzili ją już we wcześniejszym okresie, wyraziło się wzrostem liczby kontaktów i różnorodności form kooperacji w latach 1987-1988. Pojawiły się wymiany dokumentacji technicznej, nadwyżek surowców, niektórych usług, dzierżawa maszyn. Na przykład w 1987 r. Olsztyńskie Fabryki Mebli przekazały kaliningradczykom dokumentację zestawu mebli wypoczynkowych „Kros” (R. Czerniewski, 1987), zaś Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Mrągowie – dokumentację oczyszczalni ścieków dla mleczarni w Kaliningradzie. Z kolei bartoszycka „Morena” w zamian za farbowanie przędzy dostarczyła Kaliningradzkiej Fabryce Trykotażu kalander⁵⁹ (L. Strycharski, 1988). W 1988 r. „Unitra-Unima” i „Elektroswarka” przekazały sobie wzajemnie do testowania generatory. Polacy otrzymali generator używany do produkcji zgrzewarek, zaś Rosjanie – do myjek ultradźwiękowych. Nadwyżkami surowców wymieniały się np. kętrzyńska „Warmia” i zakłady w Sowietsku

⁵⁹ Kalander – urządzenie do wygładzania i nadawania połysku tkaninom.

(R. Reich, 1989a), fabryki mebli w Olsztynie (okucia, elementy drzwiowe) i Kaliningradzie (frezy, okleiny) (L. Strycharski, 1988) oraz Elblągu (frezy, formy tłoczone) i Czerniachowsku (drewno) (M. Skotnicka, 1988a), a także mleczarnie w Pasłęku (sery, proszek mleczny) i w Sowietku (odżywki mleczarskie) (S.W. Malinowski, 1988).

Ryc. 4.2. Polsko-kaliningradzkie powiązania bilateralne na płaszczyźnie przemysłu w latach 1961-1989.

Źródło: opracowanie własne.

Nie wszystkie kontakty bilateralne zakładów przemysłowych, nawiązane w drugiej połowie lat 80., przekształciły się w szerszą współpracę. Na przeszkodzie stanęły np. różne technologie, skala produkcji oraz gabaryty wytwarzanych wyrobów, jak w wypadku olsztyńskiego „Spomaszu” i „Kaliningradtorgmaszu”, lub wykorzystywanie różnych surowców i niedobory siły roboczej w niektórych zakładach włókienniczych i odzieżowych (L. Strycharski, 1988), a nawet – jak w czerniachowskim kombinacie drzewnym – częste zmiany dyirekcji (S.W. Malinowski, 1988).

Z uwagi na niezachowanie większości dokumentacji powiązań transgranicznych polskich zakładów przemysłowych z partnerami w Obwodzie Kaliningradzkim sprzed 1990 r. (szczególnie z drugiej połowy lat 80.) trudno jest w sposób wiarygodny wskazać obecnie wszystkich jej uczestników, określić wielkość prowadzonej wymiany oraz efekty gospodarcze, jakie przyniosła.

Powiązania formalne zakładów produkcyjnych, zwłaszcza trwające wiele lat (np. ZNTK i Kaliningradzkiej Fabryki Wagonów), przyczyniły się do tworzenia osobistych więzi między zatrudnionymi w nich pracownikami. Wspólna praca, spotkania oficjalne, a szczególnie – nasilone pod koniec lat 80. – mniej formalne wyjazdy liczniejszych grup przełamywały stereotypy, sprzyjały lepszemu poznaniu i nierzadko skutkowały nawiązaniem przyjaźni. Pogłębianie znajomości ograniczała jednak mała częstotliwość spotkań, mimo podtrzymywania kontaktów drogą korespondencyjną (R. Tyrolski, 1981). Trudno określić, na ile trwałe i silne mogły być nawiązane w ten sposób znajomości. Wydaje się jednak, że wiele z nich wygasło wraz z zanikiem oficjalnych powiązań zakładów pracy⁶⁰.

Podsumowując analizę polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w dziedzinie przemysłu przed 1990 r., zauważa się pewne prawidłowości ich kształtowania.

Powiązania transgraniczne ewoluowały w badanym okresie od nielicznych, obejmujących kilka osób wizyt roboczych delegacji zakładów przemysłowych, do zróżnicowanej wymiany rzeczowej: dokumentacji technicznej (wyrobów i urządzeń), maszyn, nadwyżek surowców i półproduktów, a także wyjazdów liczniejszych grup pracowniczych (warty produkcyjne, autobusy przyjaźni, kolonie dzieci pracowników).

Przeważające początkowo (lata 60.) wyjazdy delegacji objęły niewielką liczbę podmiotów z obu krajów, przy czym sformalizowaną, stałą współpracę prowadziły tylko ZNTK w Ostródzie i Kaliningradzka Fabryka Wagonów. Rezultatem nielicznych wyjazdów za granicę małych grup pracowników był udział w wymianie najwyżej kilkunastu osób reprezentujących przemysł rocznie, w skali całego badanego obszaru.

⁶⁰ Wywiad z Marią Rafińską, przeprowadzony 18 czerwca 2010 r.

Próby nawiązywania współpracy, podejmowane w latach 70. przez kolejne podmioty gospodarcze, tylko w kilku wypadkach (zakłady odzieżowe w Kętrzynie i Sowietsku oraz Elblągu i Kaliningradzie) przerodziły się w trwałe więzi transgraniczne. Nieznacznie większa liczba uczestników wymiany oraz jej nowa forma wprowadzona pod koniec lat 70. (wartości produkcyjne) odzwierciedliły się we wzroście wielkości wymiany do kilkudziesięciu osób w ciągu roku (np. ponad 40 w 1980 r.). Po okresie zawieszenia powiązań transgranicznych zakładów przemysłowych na początku lat 80., wynikającym ze zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej w Polsce, pod koniec dekady nastąpił ich znaczny, nieobserwowany wcześniej rozwój. Wyraził się on zwiększeniem liczby partnerów (tab. 4.3) oraz form współpracy.

Większa różnorodność form, a zarazem częstotliwość kontaktów oraz bardziej masowy charakter niektórych z nich (turystyczno-wypoczynkowa wymiana socjalna) wpłynęły na wzrost natężenia powiązań pomiędzy przedsiębiorstwami produkcyjnymi, których maksimum przypadło na lata 1987-1988. Liczba osób biorących udział w wymianie (ze względu na brak kompletnej dokumentacji jedynie szacunkowa) wynosiła wówczas co najmniej 300 rocznie (R. Anisiewicz, 2011). Symptomy transformacji ustrojowej w Polsce, obserwowane od końca 1988 r., przełożyły się na zanikanie nawiązanych wcześniej kontaktów, widoczne już w 1989 r., pogłębione w późniejszym czasie głównie w związku z upadkiem lub restrukturyzacją większości zakładów przemysłowych.

Zmiany charakteru powiązań transgranicznych w dziedzinie przemysłu na pograniczu polsko-rosyjskim w latach 1956-1989 odzwierciedliły się również w ich zasięgu przestrzennym. Początkowo słabo rozwinięta współpraca objęła jedynie kilka ośrodków lokalizacji zakładów produkcyjnych znajdujących się po polskiej i rosyjskiej stronie granicy, przy czym w latach 60. systematycznie utrzymywane więzi bilateralne dotyczyły w zasadzie tylko Kaliningradu i Ostródy (ryc. 4.2).

Kontakty podejmowane w latach 70. objęły inne ośrodki - Olsztyn, Iławę, Kętrzyn, Elbląg, Sowietsk. Największa intensywność powiązań dotyczyła wówczas Kętrzyna i Sowietska oraz Elbląga i Kaliningradu, czyli miast lokalizacji zakładów, które podpisały umowy o współpracy.

Rozwój kooperacji w dziedzinie przemysłu pod koniec lat 80. zainicjował kształtowanie się sieci powiązań obejmującej dalsze ośrodki lokalizacji przemysłu. Sformalizowane więzi połączyły Elbląg i Czerniachowsk, Olsztyn i Kaliningrad, Kwidzyn i Nieman, Kwidzyn i sowchoz „Primorskij” w rejonie guriwskim, Bartoszyce i Kaliningrad, Mrągowo i Kaliningrad, Pasłek i Sowietsk, Olsztyn i Gusiew oraz Kętrzyn i Gusiew. Proces ten został wyhamowany na przełomie lat 80. i 90. wraz z rozpoczęciem przemian ustrojowych w obydwu krajach.

4.4. Budownictwo i drogownictwo

Do dziedzin produkcyjnych, w których przed 1990 r. podjęto nawiązywanie polsko-kaliningradzkich więzi transgranicznych, należało także budownictwo. Kontakty specjalistów tej gałęzi gospodarki, bazujące na wizytach delegacji roboczych, charakteryzowały się niewielką częstotliwością i małą liczebnością uczestników współpracy. Budownictwo było stosunkowo słabo rozwinięte na badanym terenie. Dotyczy to szczególnie Obwodu Kaliningradzkiego, w którym większość przedsiębiorstw budowlanych należała do sektora wojskowego (А.П. Клемешев, 2005). Wiązało się to z ukierunkowaniem jego działalności przede wszystkim na obsługę potrzeb armii.

Pierwsze delegacje przedstawicieli branży budowlanej na pograniczu polsko-rosyjskim wizytowały sąsiedni kraj w 1960 r. Pięciosobowa grupa składająca się z pracowników przedsiębiorstw budowlanych Olsztyna przebywała wówczas na budowach obiektów przemysłowych i komunalnych w Kaliningradzie. Szczególną uwagę zwrócono na mechanizację robót, organizację pracy oraz produkcję elementów prefabrykowanych. Podczas rewizyty w Polsce kaliningradzcy interesowali się stosowaniem mas plastycznych, kolorowej cegły silikatowej oraz stolarką budowlaną⁶¹.

Kolejne kontakty pracowników budownictwa, reprezentujących województwo olsztyńskie, miały miejsce co 2-4 lata i z taką częstotliwością utrzymywane były do 1978 r. Każdorazowo za granicę wyjeżdżały delegacje złożone z przedstawicieli różnych przedsiębiorstw budowlanych, mające na celu wymianę doświadczeń zawodowych. Wizytowano najczęściej tereny budowy różnych obiektów. Interesowano się ponadto zakładami produkującymi materiały budowlane. Na przykład w 1972 r. Rosjanie odwiedzili wytwórnię w Gralewie, Łajsach i Niegocinie (*Budowniczość z Kaliningradu...*, 1972).

W latach 1978-1979 współpracę w dziedzinie budownictwa podjęli także przedstawiciele województwa elbląskiego. Podobnie jak w wypadku Olsztyńskiego ograniczyła się ona do wymiany kilku delegacji roboczych, w tym jednej wspólnej dla obydwu województw (1978 r.). Oprócz pracowników firm budowlanych w wyjazdach uczestniczyli również urbarńscy z Elbląga, interesujący się problemami zagospodarowania przestrzennego⁶².

Ograniczenie polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej na początku lat 80., podobnie jak w wielu innych dziedzinach, w sferze budownictwa odzwierciedliło się całkowitym zanikiem powiązań. Ponowne kontakty

⁶¹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2200, s. 37-38.

⁶² APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/509.

na tej płaszczyźnie pojawiły się pod koniec 1986 r. jako rezultat wcielania w życie międzyrządowego porozumienia o współpracy produkcyjnej i naukowo-technicznej przedsiębiorstw PRL i ZSRR, zawartego 5 października 1986 r. (por. rozdz. 2.3). W odróżnieniu od wcześniejszego okresu, w drugiej połowie lat 80. dążono do rozwoju powiązań bilateralnych konkretnych zakładów, jednak nie rozwinęły się one znacząco ani pod względem liczby zaangażowanych podmiotów, ani form prowadzonej kooperacji. Zadecydowały o tym przede wszystkim zróżnicowane systemy organizacji i funkcjonowania tego działu gospodarki w graniczących regionach⁶³.

Na terenie województwa olsztyńskiego do współpracy transgranicznej wytypowano największe przedsiębiorstwo w regionie - Olsztyński Kombinat Budowlany. Jego partnerem w obwodzie był Kombinat „Kaliningradstroj”. Wstępne kontakty przedstawicieli dyrekcji i pracowników zostały sformalizowane podpisaniem w styczniu 1988 r. umowy o współdziałaniu (*Лемонучь...*, 2005b). Zakładała ona wymianę doświadczeń w zakresie metod organizacji i wykonawstwa różnego rodzaju robót, doskonalenie technologii wielkiej płyty, wymianę sprzętu budowlanego, pracę na budowach prowadzonych przez partnerskie przedsiębiorstwo, a także letnie wyjazdy wypoczynkowe pracowników i ich dzieci (L. Strycharski, 1988).

Kooperacja firm budowlanych w praktyce ograniczyła się do ok. czterech w ciągu roku wizyt delegacji roboczych na budowach i w zakładach produkujących prefabrykaty. Uruchomiono też wymianę socjalną. Obejmowała ona rocznie jeden turnus grup kolonijnych, liczących po ok. 30 dzieci, i wczasowych dla 15 pracowników, które przebywały w zakładowych ośrodkach wypoczynkowych w Swietłogorsku i Mikołajkach. Mimo zabiegów Olsztyńskiego Kombinatu Budowlanego, barierą rozwoju innych planowanych form współpracy stały się ograniczone możliwości samodzielnego podejmowania decyzji przez dyrekcję Kombinatu „Kaliningradstroj”⁶⁴.

Rozpoczęcie przemian ustrojowych w Polsce, skutkujące załamaniem budownictwa, a następnie upadkiem wielu przedsiębiorstw, m.in. Olsztyńskiego Kombinatu Budowlanego, wpłynęło na zanik powiązań transgranicznych tego podmiotu po 1990 r.

Kontakty elbląsko-kaliningradzkie w dziedzinie budownictwa pod koniec lat 80. objęły wyjazdy delegacji roboczych, które nie przerodziły się w więzi bilateralne konkretnych zakładów (*Elbląg-Kaliningrad*, 1987; *Лемонучь...*, 2005b).

⁶³ Wywiad z Janem Wiczorkiem - byłym dyrektorem Olsztyńskiego Kombinatu Budowlanego, organizatorem współpracy transgranicznej w latach 80., przeprowadzony 25 października 2009 r.

⁶⁴ Ibidem.

Przed 1990 r. na pograniczu polsko-rosyjskim doszło także do kilkunastu kontaktów specjalistów budowy dróg. Olsztyńscy drogowcy przebywali po raz pierwszy w Kaliningradzie w 1964 r.⁶⁵. Kolejne udokumentowane wizyty miały miejsce w 1973, 1975 i 1978 r. (R. Anisiewicz, 2011). Poza wymianą doświadczeń w zakresie budowy i utrzymania dróg w grudniu 1975 r. dokonano na granicy wymiany maszyn do robót drogowych. Rejon Eksploatacji Dróg i Mostów w Olsztynie przekazał kaliningradczykowi maszynę do malowania pasów, zaś olsztyńskiemu otrzymali walec wibracyjny „Wibrokat” (*Dar drogowców...*, 1975). Według dostępnych źródeł nie zapoczątkowała ona jednak dalszej współpracy w drogownictwie.

Przestrzeń nielicznych polsko-kaliningradzkich kontaktów transgranicznych w dziedzinie budownictwa i drogownictwa przed 1980 r. była w zasadzie ograniczona do Olsztyna i Kaliningradu. Z miast tych na ogół pochodzili uczestnicy wyjazdów. Stanowiły one również najczęściej cel ich pobytu za granicą. Sporadycznie wizytowano inne miejscowości na terenie województwa lub obwodu. Po 1975 r. podobnie kształtował się zasięg powiązań budowlanych województwa elbląskiego, które zasadniczo objęły Elbląg i Kaliningrad. Rozwój współpracy bilateralnej Olsztyńskiego Kombinatów Budowlanych i Kombinatów „Kaliningradstroj” pod koniec lat 80. zaowocował kilkoma letnimi pobytami Polaków w Swietłogorsku i Rosjan w Mikołajkach (woj. suwalskie).

4.5. Energetyka

Podstawą do nawiązania współpracy transgranicznej w dziedzinie energetyki stały się niedobory energii elektrycznej w województwie olsztyńskim zaistniałe w latach 50. na terenie okręgowego systemu energetycznego „Północ” (część systemu państwowego), obejmującego m.in. Warmię i Mazury. Obszar tego województwa obsługiwany był przez szczególnie deficytową tzw. szynę mazurską⁶⁶.

Sieć energetyczna dawnych Prus Wschodnich uległa znacznej dewastacji w 1945 r. Szacuje się, że na terenie województwa olsztyńskiego całkowicie zniszczonych zostało 45% urządzeń energetycznych, a 95% linii i stacji wymagało naprawy (Z. Pietkiewicz, J. Oryńczak, 1978).

W pierwszych latach powojennych poważną rolę w zaopatrywaniu Warmii i Mazur w energię elektryczną odgrywała elektrownia ciepła w Elblągu oraz w niewielkim stopniu osiem hydroelektrowni, zlokalizowanych głównie na Łynie i Pasłęce (Z. Januszko, M. Kielczewska-Zaleska, 1955), wchodzących w skład regionalnego systemu energetycznego.

⁶⁵ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2198.

⁶⁶ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2194, s. 128.

Wytwarzany przez nie prąd zaspokajał niewielkie początkowo potrzeby województwa w tym zakresie, jednak wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym badanego obszaru zużycie energii szybko rosło, przyczyniając się do znacznych jej niedoborów. Po włączeniu w latach 50. systemu regionalnego do państwowego deficyty mocy, której lokalne elektrownie nie były w stanie wytworzyć, pokrywano z nieznacznych rezerw systemu państwowego.

Pierwsze rozmowy na temat zasilenia części województwa olsztyńskiego w energię elektryczną z Kaliningradzkiego Systemu Energetycznego (KSE) podjęte zostały na szczepku polskiego Ministerstwa Górnictwa i Energetyki oraz Komisji Planowania Gospodarczego Federacji Rosyjskiej i Państwowego Komitetu Rady Ministrów ZSRR do Spraw Współpracy Ekonomicznej z Zagranicą w 1957 r.⁶⁷. Doprowadziły one do zawarcia porozumienia, na mocy którego w kwietniu 1959 r. doszło w Kaliningradzie do spotkania olsztyńskich i kaliningradzkich inżynierów energetyków. Omówiono na nim techniczne warunki współdziałania. Ustalono, że prąd przekazywany będzie z elektrowni wodnej GES 3 w Prawdińsku do stacji transformatorowej Kętrzyn za pomocą linii energetycznej średniego napięcia (60 kV), którą każda ze stron odbuduje na swoim terytorium. Jej połączenie na granicy przewidziano na 29 września 1959 r. Uzgodniono także kwestie łączności, technicznego wyposażenia linii i in. zagadnień związanych z jej eksploatacją, w tym rozliczenia za pobraną energię⁶⁸.

Rezerwowana moc prądu, którego dostawy z KSE rozpoczęto zgodnie z umową 30 września 1959 r., wynosiła 10 MW (łączny pobór w szczycie jesiennym wynosił w województwie olsztyńskim 68 MW, a w zimowym 73 MW). Energia ta zasilala wydzieloną sieć systemu (o napięciu 15 kV), obejmującą miasto Kętrzyn, powiaty kętrzyński i węgorzewski oraz częściowo bartoszycki, biskupiecki i mrągowski (ryc. 4.3).

Dostawy energii prowadzono od września 1959 r. do grudnia 1964 r. (H.W. Penger, 1974). Na podstawie udokumentowanych danych wiadomo, że w 1959 r. województwo olsztyńskie otrzymało z elektrowni w Prawdińsku 12 803 200 kWh, zaś w 1960 r. - 30 mln kWh⁶⁹. Przyczyną wypowiedzenia przez stronę polską umowy o dostarczaniu prądu z obwodu były zmiany w systemie energetycznym Polski, polegające na podwyższeniu napięcia do 110 kV, której to wartości kaliningradzcy nie byli w stanie zapewnić (H.W. Penger, 1974).

Odbudowa i eksploatacja linii energetycznej na granicy z Obwodem Kaliningradzkim stanowiła, obok kilku lokalnych linii elektrycznych zbudowanych w latach 1946-1950 na granicy z Czechosłowacją i NRD

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2194, s. 129.

Ryc. 4.3. Obszar województwa olsztyńskiego zasilany w energię elektryczną z GES 3 w Prawdrińsku w latach 1959-1964.

Źródło: opracowanie własne.

(*Historia elektryki polskiej*, 1977), jeden z pierwszych przykładów polskiej współpracy międzynarodowej w tej dziedzinie. Na granicy z ZSRR miała znaczenie pionierskie⁷⁰.

Polsko-rosyjskie powiązania transgraniczne w dziedzinie energetyki poza rekonstrukcją fragmentu infrastruktury objęły także techniczno-finansową obsługę przesyłu prądu. Wiązała się ona z ruchem granicznym

⁷⁰ Kolejne powstałe na granicy wschodniej linii energetyczne - Białystok-Roś (1962) i Zamość-Dobrotwór (1967), o napięciu 220 kV, włączały Polskę do systemu energetycznego obejmującego ZSRR, Czechosłowację, NRD, Węgry i Rumunię (*Historia elektryki polskiej*, 1977).

energetyków. Były to głównie wyjazdy Polaków – pracowników Zakładu Energetycznego w Olsztynie – do Obwodu Kaliningradzkiego, mające na celu odczyty stanu liczników w elektrowni w Prawdińsku (raz na kwartał).

Systematyczne wyjazdy pracowników energetyki utrzymywano w okresie pobierania prądu przez stronę polską, czyli w ciągu ok. sześciu lat. Uczestniczyło w nich jednorazowo od dwóch do czterech osób, które przebywały za granicą 1-2 dni. Niewykluczone, że regularność kontaktów sprzyjała tworzeniu więzi interpersonalnych pomiędzy olsztyńskimi energetykami i mieszkańcami Prawdińska. Świadczyć o tym może nielegalne wywożenie przez nich z Polski do obwodu spirytusu (od 1 do 2 litrów na osobę) i wwożenie do kraju innych towarów niestanowiących przedmiotów osobistego użytku (np. pończochy damskie, instrumenty muzyczne, fotoaparaty)⁷¹. Dobra te podlegały nieoficjalnej wymianie handlowej, której prowadzenie znacznie ułatwiało wcześniejsze nawiązanie bliższych znajomości.

Wyjazdy energetyków służyły także wymianie doświadczeń zawodowych, aczkolwiek ta forma powiązań nie rozwinęła się znacząco. Odnotowano zaledwie kilka wizyt mających na celu zapoznanie z rozwiązaniami technicznymi stosowanymi przy przesyle prądu, metodami wykonawstwa robót oraz z wykorzystywanym sprzętem (R. Anisiewicz, 2011). Ich rezultatem było np. zastosowanie przez polskich specjalistów – wzorem Rosjan – specjalnych filtrów termosyfonowych do regeneracji olejów transformatorowych, wydłużających czas ich eksploatacji (*Współpraca olsztyńskich...*, 1962). Z kolei kaliningradzcy interesowali się maszynami do prac budowlano-montażowych. Obydwie strony wymieniały także doświadczenia w zakresie eksploatacji znajdujących się w ich posiadaniu takich samych poniemieckich urządzeń sieci energetycznej⁷².

Powiązania transgraniczne w dziedzinie energetyki na tle innych płaszczyzn współpracy polsko-rosyjskiej przed 1990 r. charakteryzowały się krótkim okresem funkcjonowania (1959-1965). Niewielki (do kilkunastu osób rocznie) był też udział liczbowy pracowników zakładów energetycznych w generowaniu ruchu granicznego z Obwodem Kaliningradzkim. W czasie pobierania prądu przez stronę polską kontakty transgraniczne energetyków wyróżniały się jednak regularnością niespotykaną na innych płaszczyznach powiązań.

Dzięki okresowemu pokrywaniu zapotrzebowania na prąd w przygranicznych obszarach Polski energetyka stanowiła także jedną z najbardziej wymiernych ekonomicznie dziedzin współpracy z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r.

⁷¹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2196.

⁷² APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2200.

Zasięg przestrzenny powiązań na omawianej płaszczyźnie został wyznaczony przez trasę przebiegu linii energetycznej, która łączyła Prawdińsk i Kętrzyn. Jej eksploatacja służyła zaspokojeniu potrzeb mieszkańców powiatów położonych przy granicy z obwodem. W zakresie kontaktów interpersonalnych powiązania energetyków ograniczyły się do Kaliningradu i Prawdińska po stronie rosyjskiej oraz Olsztyna i Kętrzyna po stronie polskiej.

4.6. Komunikacja

Polsko-kaliningradzkie powiązania w zakresie komunikacji przed 1990 r. objęły transport i – w znacznie mniejszym stopniu – łączność.

Transport – dziedzina kluczowa pod względem gospodarczym i militarnym – stanowił szczególną płaszczyznę współpracy. O jej specyfice zadecydował dwojaki rodzaj charakter więzi łączących oba państwa. Pierwszą grupę kontaktów utworzyły relacje przedsiębiorstw transportowych, związane z oficjalną współpracą transgraniczną. W nurt ten wpisywały się powiązania lokalnych jednostek organizacyjnych Polskich Kolei Państwowych (PKP) i kaliningradzkiego oddziału Nadbałtyckiej Kolei Żelaznej (NKŻ)⁷³, Żelugi Mazurskiej w Giżycku i Zachodniej Żelugi Rzecznej w Kaliningradzie oraz Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego (WPK) w Elblągu i Zakładów Autobusowych nr 1115 w Kaliningradzie.

Druga grupa powiązań z Obwodem Kaliningradzkim stanowiła rezultat uzależnienia politycznego i ekonomicznego Polski od ZSRR oraz aktualnej sytuacji geopolitycznej w tej części Europy. Wiązała się z tranzytowym położeniem obszaru Warmii i Mazur, sąsiadującego z fragmentem terytorium ZSRR, które było przede wszystkim jego bazą militarną (w tym zapleczem dla wojsk stacjonujących w innych krajach Europy). Składały się na nią przewozy wynikające z zobowiązań gospodarczych w ramach współpracy na poziomie krajowym oraz obsługujące połączenia wojsk radzieckich stacjonujących w Niemieckiej Republice Demokratycznej z terytorium ZSRR. Powiązania te nie miały charakteru współpracy transgranicznej regionów.

Spośród przedsiębiorstw transportowych prowadzących sformalizowaną współpracę transgraniczną najbardziej ożywione kontakty łączyły pracowników Polskich Kolei Państwowych i kaliningradzkiego oddziału Nadbałtyckiej Kolei Żelaznej. Zostały one nawiązane już w 1957 r. i z róż-

⁷³ W 1945 r. sieć kolejową na terenie Obwodu Kaliningradzkiego włączono do Kolei Litewskiej SRR. W 1963 r. powołano kaliningradzki oddział Nadbałtyckiej Kolei Żelaznej (Pribałtyjska Żeleznaja Doroga), przekształcony w 1992 r. w Kolej Kaliningradzką (Kaliningradskaja Żeleznaja Doroga), stanowiącą część Kolei Rosyjskich (R. Anisiewicz, 2007).

ną intensywnością były utrzymywane do końca lat 80. (*Kolejarze obwodu...*, 1957). Istotne miejsce kolei w oficjalnej wymianie transgranicznej wynikało ze strategicznego znaczenia tej instytucji dla gospodarki obydwu państw. Współdziałanie kolejarzy miało ważny wydźwięk propagandowy dla całokształtu powiązań polsko-kaliningradzkich.

W początkowym okresie współpracy (przełom lat 50. i 60.) jedyną jej formą były wizyty delegacji, które wyjeżdżały za granicę z okazji Dnia Kolejarza. Oprócz udziału w obchodach święta cel wyjazdów stanowiła także wymiana doświadczeń zawodowych.

W 1974 r. oddziały przygraniczne służb kolejarskich województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego przystąpiły do tzw. współzawodnictwa pracy. Umowy zawarły stacje Skandawa i Żeleznodorożnyj, Braniewo i Mamonowo oraz olsztyński Oddział Ruchowo-Handlowy PKP i kaliningradzki oddział NKŻ (*W socjalistycznym współzawodnictwie...*, 1975). Istota tej formy współdziałania (głównie rywalizacja w wykonaniu planów) decydowała o jej raczej korespondencyjnym charakterze. Brak informacji o współzawodnictwie w kolejnych latach uniemożliwia określenie intensywności i regularności powiązań z nim związanych. Pewne jest natomiast, że współzawodnictwo miało miejsce na przełomie lat 70. i 80. (*Kolejarze z Kaliningradu...*, 1980), a następnie pod koniec dziewiątej dekady XX w. (K. Kruś, 1988).

Narastający od końca lat 70. kryzys polskiej gospodarki i związane z nim wydarzenia (wprowadzenie stanu wojennego) przyczyniły się do zaniku oficjalnych powiązań przedsiębiorstw kolejowych na początku lat 80. Nowe kontakty podjęto w 1984 r. (*Delegacja kolejarzy...*, 1984). Nieznacznego ożywienia nastąpiło w drugiej połowie dziesięciolecia. W tym okresie dochodziło do wymian delegacji roboczych, reprezentujących zarówno województwo olsztyńskie, jak i elbląskie (np. węzeł Malbork i stacja PKP Braniewo w 1986 r.). Współpracowano również przy remontach torów w rejonach przygranicznych. W 1988 r. Rosjanie wymienili 6 km torów w pobliżu Bogaczewa, zaś Polacy wykonali podobne prace na trasie Żeleznodorożnyj-Czerniachowsk (R. Reich, 1989a). W programie współdziałania znajdowała się także wymiana wczasowa i kolonijna (L. Strycharski, 1987b).

Innym przedsiębiorstwem transportowym, które nawiązało kontakty transgraniczne ze stroną rosyjską była Żegluga Mazurska w Giżycku, obsługująca pasażerskie i towarowe przewozy śródlądowe na wodach pojezierzy Mazurskiego, Suwalskiego i na Kanale Augustowskim. Jej partnerem w Kaliningradzie została Zachodnia Żegluga Rzeczna⁷⁴, zajmująca się m.in. analogicznymi przewozami na wodach śródlądowych ob-

⁷⁴ Przedsiębiorstwo Zachodnia Żegluga Rzeczna w Kaliningradzie zostało utworzone w 1956 r. z przekształcenia Żeglugi Niemeńskiej, powstałej w 1946 r. Funkcjonowało do 1993 r. (Л. Довыденко, 2008).

wodu oraz administrująca portami rzecznyymi w Kaliningradzie, Swietłym i Sowietku (Л. Довыденко, 2008).

Udokumentowane powiązania tych podmiotów obejmują tylko cztery wizyty delegacji roboczych, z których dwie pierwsze miały miejsce w 1965 r., a następne dopiero w połowie lat 70. (R. Anisiewicz, 2011). Znikoma intensywność współpracy przewoźników żeglugi śródlądowej przełożyła się na śladowy (łącznie ok. 20 osób) udział jej uczestników w ruchu granicznym z Obwodem Kaliningradzkim i prawdopodobnie na niewielkie efekty praktyczne.

Trzecim przedsiębiorstwem transportowym współpracującym z kaliningradzkim partnerem było Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne (WPK) w Elblągu, które w 1986 r. podpisało umowę z Zakładami Autobusowymi nr 1115. Przewidywała ona wspólne spotkania służb technicznych w celu wymiany doświadczeń na temat wdrażania nowoczesnych technologii, oszczędności paliwowych i materiałowych oraz organizacji pracy. Jej uzupełnieniem miała być wymiana brygad i służb dozoru technicznego oraz grup kolonijnych i wczasowych pracowników (S.W. Malinowski, 1988).

W praktyce powiązania obydwu przedsiębiorstw ograniczyły się jedynie do wymiany delegacji roboczych. Pewną przeszkodę w rozwoju pozostałych planowanych form współpracy stanowił inny profil działalności przewoźników. Elbląskie WPK obsługiwało komunikację miejską, natomiast Zakłady Autobusowe w Kaliningradzie prowadziły przewozy na trasach międzymiastowych. Wiązało się to z inną organizacją pracy i odmiennymi problemami natury technicznej. Kontakty transgraniczne omawianych przedsiębiorstw zakończyły się w styczniu 1989 r.⁷⁵

Powiązania transportowe z Obwodem Kaliningradzkim, niezwiązane z oficjalną współpracą transgraniczną, dotyczyły przede wszystkim kolei. Obsługiwała ona przewóz ładunków polsko-radzieckiej wymiany towarowej oraz zapewniała połączenie tranzytowe wojskom ZSRR stacjonującym w NRD z terytorium własnego kraju. Korzystanie z sieci o różnych rozstawach szyn (w Polsce 1435 mm, w ZSRR 1520 mm) było możliwe dzięki pozostawieniu torów przekutych w czasie II wojny światowej na szerokość rosyjską w Polsce oraz europejskich z czasów Prus Wschodnich na terenie obwodu. Szerokie tory znajdowały się po stronie polskiej na liniach (Mamonowo) Braniewo–Elbląg (odcinek Bogaczewo–Elbląg rozebrany w latach 70.), (Bagrationowsk) Głomno–Bartoszyce oraz (Żeleznodorożnyj) Wielewo–Gradowo (Z. Tucholski, 2009). Linie normalnotorowe łączyły Braniewo z Kaliningradem oraz Skandawę przez Żeleznodorożnyj ze stacją Krasnowka, położoną w odległości ok. 8 km od Czerniachowska (R. Anisiewicz, 2007).

⁷⁵ Wywiad z pracownikiem Zarządu Komunikacji Miejskiej w Elblągu, przeprowadzony 27 sierpnia 2009 r.

Szeroki tor doprowadzony do Elbląga wykorzystywany był do jazd próbnych oraz wywozu wagonów i lokomotyw wytwarzanych w miejscowych zakładach dla ZSRR. Produkcją taboru zajmowały się Zakłady Taboru Kolejowego, pozostające do 1950 r. i od 1962 r. w strukturach organizacyjnych Zakładów Mechanicznych „Zamech”. Początkowo (od 1949 r.) firma ta przedstawiała podwozia wagonów wyprodukowanych w Poznaniu i Wrocławiu z rozstawu europejskiego na szeroki. W latach 1950-1960 przemontowano w ten sposób i wyeksportowano do ZSRR 20 tys. wagonów (M. Golon, 2006a). W 1958 r. rozpoczęto produkcję wagonów wyspecjalizowanych (cysterny, wapniarki, kamionki), w dużej części przeznaczonych dla wschodniego odbiorcy. W 1971 r. przeniesiono ją w całości z Elbląga do zakładu w Braniewie (M. Golon, 2006a).

Oprócz taboru kolejowego przez granicę z Obwodem Kaliningradzkim przewożono także inne towary polskiego eksportu do ZSRR, w znacznie mniejszym stopniu importu. Przykład ładunku importowanego stanowi pszenica, którą od 1980 r. dostarczano do kraju linią szerokotorową dochodzącą bezpośrednio z Bagrationowska do elewatora w Bartoszycach (*Przez nowe przejście...*, 1980).

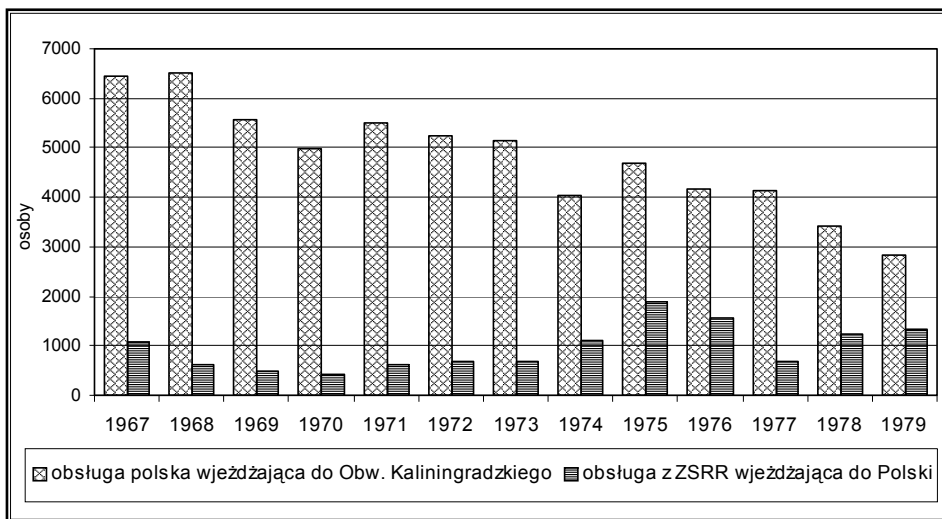
Stałe przekroczenia granicy wiązały się także z ruchem wojskowych pociągów tranzytowych z ZSRR do NRD. W ciągu doby na stacji Bagrationowsk⁷⁶ odprawiane były dwa, zaś w Żeleznodorożnym cztery składy, które odpowiednio przez Głomno lub Skandawę kierowano do Olsztyna, następnie linią Iława-Toruń-Bydgoszcz i dalej do przejść granicznych w Kostrzynie lub Szczecinie-Gumieńcach (Z. Tucholski, 2009). Obsługę pociągów marszrutowych na terytorium Polski od ok. 1953 r. prowadziły PKP.

Eksport taboru, a także innych ładunków wymiany handlowej oraz tranzyt wojskowy do NRD generowały ruch towarowy na granicy, obsługiwany przez pracowników kolei polskich i kaliningradzkich. Wiązało się to ze służbowymi przekroczeniami granicy, którą przejeżdżać mógł jedynie ściśle kontrolowany personel pokładowy pociągów⁷⁷. Liczebność tego rodzaju przekroczeń, oscylująca wokół kilkunastu tys. osób rocznie ogółem, przez większą część badanego okresu wielokrotnie przewyższała ruch związany z oficjalną wymianą transgraniczną (por. rozdz. 6.3).

Szansę znalezienia się na terytorium sąsiedniego kraju mieli przede wszystkim kolejarze polscy, którzy w ciągu roku wjeżdżali do Obwodu Kaliningradzkiego kilka tys. razy. Pod koniec lat 60. przekroczeń granicy było ponad 6 tys., w późniejszym okresie ich liczba zmalała (ryc. 4.4).

⁷⁶ Bagrationowsk i Żeleznodorożnyj pełniły funkcję stacji zdawczo-odbiorczych dla pociągów tranzytowych.

⁷⁷ Wojskowy Rejon Przeladunkowy Braniewo 1955-57, czyli Ostbahn na Warmii i Mazurach – www.starejuchy.pl/kolej/wrpbran/wrpbraniewo.htm

Ryc. 4.4. Ruch graniczny obsługi pociągów pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim (wyjazdy Polaków, przyjazdy obywateli ZSRR) w latach 1967-1979.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ruch graniczny osób i środków transportu z lat 1967-1979* (materiały niepublikowane Wojsk Ochrony Pogranicza).

Znacznie mniejsze możliwości wjazdu do Polski mieli kolejarze rosyjscy, których rocznie w latach 1967-1979 przekraczało granicę od kilkuset do niecałych 2 tys. (ryc. 4.4). Ścisłe służbowy charakter rygorystycznie kontrolowanych podróży wykluczał powstawanie znaczących powiązań transgranicznych pomiędzy pracownikami kolei. Mimo to kolejarze stanowili jedyną grupę osób, która przed 1990 r. najczęściej przekraczała granicę oficjalnie zamkniętego dla świata Obwodu Kaliningradzkiego.

Na marginesie powiązań transportowych znalazły się kontakty polskich i kaliningradzkich pracowników łączności. Na podstawie dostępnych materiałów źródłowych zidentyfikowano tylko dwie wzajemne wymiany delegacji w tej dziedzinie, w której uczestniczyli olsztynianie i kaliningradzcy. Do pierwszej doszło w 1974 r. (*Z pobytu delegacji...*, 1986). Ponowna wizyta Rosjan miała miejsce we wrześniu 1986 r. Goszczący w Olsztynie łącznościowcy zapoznali się z zagadnieniami branżowymi, obejrżeli obiekty telekomunikacyjne, zwiedzili Zasadniczą Szkołę Łączności oraz Grunwald i Gierłoż (*Z pobytu delegacji...*, 1986). Rewizyta specjalistów z olsztyńskiego Wojewódzkiego Urzędu Telekomunikacji, również o charakterze wymiany doświadczeń, miała miejsce w listopadzie następnego roku (*U łącznościowców...*, 1987).

Zasięg przestrzenny powiązań w dziedzinie komunikacji był zróżnicowany w zależności od podmiotów biorących udział w wymianie. W wypadku współpracy bilateralnej przedsiębiorstw żeglugowych, ko-

munikacji miejskiej i łączności ograniczał się do wymiany pomiędzy miejscami ich lokalizacji. Wizytowali się wzajemnie odpowiednio mieszkańcy Giżycka oraz Kaliningradu i Sowietka, Elbląga i Kaliningradu, a także Olsztyna i Kaliningradu. Uczestnictwo różnych jednostek organizacyjnych kolei we współpracy polsko-rosyjskiej przyczyniło się do większego rozproszenia zasięgu przestrzennego ich powiązań. Objęły one jednak głównie tereny przygraniczne (np. Braniewo) oraz miejscowości pełniące funkcje węzłów kolejowych (np. Olsztyn, Malbork, Iława, Korsze).

4.7. Handel i gastronomia

Już w początkowym okresie tworzenia powiązań z Obwodem Kaliningradzkim wśród potencjalnych form współpracy transgranicznej wskazywano wymianę towarową pomiędzy sąsiednimi regionami⁷⁸. Możliwości rozwoju handlu wiązały się jednak z licznymi ograniczeniami, wynikającymi przede wszystkim ze stałych lub okresowych niedoborów różnych artykułów na rynku obydwu państw. Niedobory te implikowały problemy natury organizacyjnej, skomplikowane dodatkowo charakterem granicy – oficjalnie zamkniętej, nieprzystosowanej do wymiany handlowej w ruchu drogowym. Mimo trudności, wymiana towarowa, obok wizyt roboczych delegacji pracowników handlu, pojawiła się wśród form polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej, a jej zakres istotnie korelował z aktualną sytuacją na rynku wewnętrznym obydwu krajów.

Pierwsze kontakty pracowników handlu na pograniczu polsko-rosyjskim miały miejsce we wrześniu 1956 r., gdy delegacja kaliningradczyków przybyła do województwa olsztyńskiego zapoznać się z funkcjonowaniem tej dziedziny gospodarki w Polsce (*Przedstawiciele handlu...*, 1956).

Rozmowy na temat wymiany towarowej podjęto już w czasie drugiej wizyty handlowców – w grudniu tego samego roku. Według wstępnych ustaleń, województwo olsztyńskie miało otrzymać z Kaliningradu m.in. konserwy rybne, śledzie, sery twarde, pasztety, pieprz, wino, kosmetyki, pończochy, radioodbiorniki, fotoaparaty oraz rowery, motocykle i samochody osobowe na łączną kwotę 20 mln rubli (32 mln zł). Strona polska deklarowała wyroby porcelanowe, fajansowe, kryształ, tkaniny wełniane, kretonowe, plusze, płaszcze, chodniki, odzież, meble kuchenne, cukier, cukierki i jabłka (*Samochody „Pobieda”...*, 1956). Umowa wstępna, opiewająca na ok. 9,4 mln rubli (15 mln zł), została podpisana w tym samym miesiącu w Olsztynie przez Wojewódzki Zarząd Handlu i jego odpowiednika z Kaliningradu. Jej ratyfikowanie na szczeblu polskiego Ministerstwa Handlu Wewnętrznego i Zagranicznego oraz radzieckiego „Centro-Sojuzu” miało nastąpić w lutym 1957 r. w Warszawie (*Umowa handlowa Olsztyn...*, 1957). Ostatecznie jednak do tego nie doszło.

⁷⁸ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2191.

Kolejne spotkania w sprawie wymiany handlowej na obszarze przygranicznym odbyły się w 1960 r. Przyczynkiem do sfinalizowania wspólnej inicjatywy Olsztyna i Kaliningradu było zawarcie 21 lipca 1960 r. w Moskwie wstępnego porozumienia pomiędzy „Sojuzgławtorgiem” (Związkowym Zarządem Handlu) przy „Gospłanie” (Państwowej Komisji Planowania) ZSRR i Ministerstwem Handlu Wewnętrznego PRL o przygranicznej wymianie towarowej między województwem olsztyńskim i Obwodem Kaliningradzkim⁷⁹. Asortyment towarów uzgodnionych do wymiany obejmował po stronie polskiej m.in. konfekcję, galanterię skórzaną, wózki dziecięce. Kaliningradczycy deklarowali przekazanie śledzi solonych, sardynek, miodu pszczelego, akordeonów, naczyń ocynkowanych i drobnych ilości innych artykułów (zał. 1). Podobnie jednak jak kilka lat wcześniej ostatecznego kontraktu nie podpisano.

Do uruchomienia wymiany towarowej województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego doszło dopiero na początku lat 70., w okresie względnej poprawy zaopatrzenia rynku. Strona formalno-prawna przedsięwzięcia znalazła się wówczas w gestii przedsiębiorstw handlu zagranicznego (PHZ) – polskiego „Polcoopu” i radzieckiego „Sojuzkoopwniesztorgu”, natomiast organizatorami wymiany na terenie sąsiadujących regionów były: Wojewódzki Związek Gminnych Spółdzielni (WZGS) „Samopomoc Chłopska” i Centrala Rybna (w latach 1972-1974) w Olsztynie oraz „Obłpotrebsojuz” w Kaliningradzie⁸⁰.

Wymianę rozpoczętą w 1972 r. prowadzono do 1977 r. (zał. 1). Wiązała się ona z corocznymi ustaleniami wolumenu ilościowego, rodzajowego i wartościowego eksportowanych towarów, dokonywanymi podczas kilku spotkań roboczych przedstawicieli wszystkich zainteresowanych instytucji. Asortyment wymiany ulegał pewnym zmianom, jednak zasadniczo dotyczył dostawy – w wypadku Obwodu Kaliningradzkiego ryb morskich i przetworów rybnych, w mniejszym stopniu innych artykułów spożywczych i przemysłowych, zaś po stronie polskiej – tekstyliów, obuwia, mebli i napojów alkoholowych⁸¹. Wartość wymiany, zwanej także „małym handlem zagranicznym”, wahała się od 200 tys. rubli transferowych w 1972 r. do 728 tys. w 1977 r. (E. Wojnowski, 2006).

Olsztyńsko-kaliningradzka wymiana handlowa prowadzona w latach 70. borykała się z różnymi ograniczeniami. Stanowiła tym samym przedsięwzięcie o charakterze przede wszystkim propagandowym i symbolicznym. Wśród kwestii organizacyjnych stojących na przeszkodzie jej rozwoju najważniejsza dotyczyła możliwości ustalania warunków wymiany (asortymentu, cen itp.) jedynie na szczeblu organizacji centralnych (PHZ).

⁷⁹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2194, s. 98.

⁸⁰ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2206, s. 132.

⁸¹ Ibidem, s. 133.

Rozbieżności stwarzała także konieczność uwzględniania przez stronę kaliningradzką tylko towarów eksportowanych przez wiodące centrale państwowe, na które obowiązywały odgórnie uzgodnione ceny i warunki wymiany. Z kolei przedmiotem eksportu strony polskiej mogły być jedynie nadwyżki rynkowe.

Barierę rozwoju wymiany handlowej stanowiło dla Rosjan ograniczenie obszaru pochodzenia towarów do Obwodu Kaliningradzkiego, podczas gdy olsztynianie mogli udostępniać – poza własnymi – również artykuły wyprodukowane w innych województwach. Zwiększało to ich różnorodność i ułatwiało zbyt. Możliwości eksportowe Obwodu Kaliningradzkiego dotyczyły w zasadzie tylko wybranego asortymentu ryb i przetworów rybnych, na które podaż na rynku olsztyńskim przekraczała popyt.

Istotną przeszkodą dla wymiany handlowej był także brak odpowiedniej infrastruktury granicznej, niezbędnej do odprawy drogowego ruchu towarowego (artykuły stanowiące przedmiot wymiany zwolniono z opłat celnych, ale podlegały kontroli celnej⁸²). Całość wymiany docierała do odbiorcy drogą okrężną przez Warszawę–Moskwę i odwrotnie, co zwiększało koszty transportu i wydłużało czas dostawy, a tym samym wykluczało z obrotu towary szybko psujące (np. ryby świeże, wędzone).

Kumulacja problemów oraz coraz częstsze braki towarów na rynku doprowadziły do zaprzestania polsko-kaliningradzkiego obrotu towarowego pod koniec lat 70.⁸³. Czynnikiem niesprzyjającym kontaktom handlowym stał się także głęboki kryzys gospodarczy w Polsce w latach 80.

Mimo trudności rynkowych, bezdewizową wymianę towarową pomiędzy Obwodem Kaliningradzkim i województwem olsztyńskim zaczęto stopniowo przywracać pod koniec dziewiątej dekady XX w. w ramach uzupełniania lokalnych niedoborów towarów. Współpraca w tym zakresie, kontynuowana do końca badanego okresu, objęła także obszar województwa elbląskiego.

Istotne znaczenie dla reaktywowania polsko-kaliningradzkiej wymiany handlowej miało podpisane w 1986 r. *Porozumienie między Rządem PRL a Rządem ZSRR o rozwoju wzajemnej wymiany towarów powszechnego użytku między przedsiębiorstwami i organizacjami handlu wewnętrznego* (por. rozdz. 2.3). Na jego mocy w kontaktach transgranicznych sąsiadujących regionów wyeliminowano pośrednictwo PHZ, pozostawiając prawo do samodziel-

⁸² APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2208, s. 174.

⁸³ Wyjątkowa sytuacja związana z wymianą towarową na pograniczu polsko-kaliningradzkim miała miejsce na przełomie 1979 i 1980 r. Województwo olsztyńskie otrzymało wówczas pewną partię towarów, stanowiących ekwiwalent rzeczowy za prace związane z budową i wykończeniem restauracji i kawiarni „Olsztyn”, wykonane przez Polaków w Kaliningradzie (por. rozdz. 3.8). Ustaleniem asortymentu i dystrybucją towaru zajął się WZGS w Olsztynie.

nego zawierania kontraktów (w tym uzgadniania nomenklatury i wielkości wzajemnych dostaw towarów) lokalnym przedsiębiorstwom znajdującym się w gestii polskiego Ministerstwa Handlu Wewnętrznego i Usług oraz Centralnych Związków Spółdzielczych, a także Ministerstwa Handlu i Centralnego Związku Spółdzielczości ZSRR.

Partnerami wymiany na terenie województw graniczących z Obwodem Kaliningradzkim zostały: w Olsztyńskim – Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Handlu Wewnętrznego (WPHW), WZGS, Centrala Rybna, zaś w Elbląskim – WPHW, WZGS i PSS „Społem”. Stronę kaliningradzką reprezentował „Obłpotrebsojuz”.

Rozmowy o wymianie towarowej pomiędzy Kaliningradem i województwami olsztyńskim i elbląskim, podjęte na początku 1987 r., zakończyły się podpisaniem w maju tego roku wstępnych, zaś 9 lipca ostatecznych umów handlowych (zał. 1). Przewidywały one dostawy do Polski w obrocie bezdewizowym ryb i konserw rybnych, artykułów gospodarstwa domowego (m.in. sprzętu zmechanizowanego), wyrobów z bursztynu, sprzętu fotooptycznego oraz instrumentów muzycznych. Asortyment ekwiwalentnych wartościowo towarów oferowanych przez województwo olsztyńskie składał się z nieobjętych embargiem eksportowym rodzajów mebli, kosmetyków produkcji firm polonijnych, konfekcji, obuwia, ogórków konserwowych, koncentratów spożywczych i pieczywa cukierniczego (R. Reich, 1989a). Masę towarową eksportowaną przez województwo elbląskie stanowiły warzywa i owoce, odzież produkcji ZPO „Truso”, galanteria skórzana z miejscowych spółdzielni „Plastyk” i „Renoma”, wyroby firm polonijnych i rzemieślniczych (*Przygraniczna wymiana*, 1987).

Dostawy towarów w ramach bezdewizowej wymiany handlowej z Obwodem Kaliningradzkim prowadzono od sierpnia 1987 r. Jej wielkość nie była wysoka (zał. 1). Dla przykładu, wartość obrotów pomiędzy województwem olsztyńskim i Obwodem Kaliningradzkim wyniosła w 1987 r. 81 mln zł, zaś w 1988 r. – ponad 300 mln zł (5 mln rubli). Stanowiło to zaledwie ok. 15% wartości ogółu obrotów handlowych województwa (*Olsztyn: coraz bliżej...*, 1988).

Podobnie jak we wcześniejszym okresie, wymiana towarowa prowadzona w latach 80. napotykała na różne trudności. Podstawowe problemy wynikały z obustronnych braków towarowych na rynku, co ograniczało jej asortyment i zakres ilościowy (R. Reich, 1989a). Istotną barierą były również ceny obowiązujące w obu krajach, niekiedy znacznie różniące się w wypadku danego wyrobu (S.W. Malinowski, 1988). Przeszkodę stanowiły różne normy techniczne stosowane w Polsce i ZSRR, rzutujące na możliwości obrotu zmechanizowanym sprzętem gospodarstwa domowego (*Olsztyn: coraz bliżej...*, 1988). Przedsięwzięciu nie sprzyjały też bardzo niewielka przepustowość przejść granicznych w Gronowie (dla wojewódz-

twa elbląskiego) i Bezledach (dla województwa olsztyńskiego), związana z brakiem infrastruktury umożliwiającej odprawy celne (R. Reich, 1989b), oraz zły stan dróg dojazdowych do miejsc przekraczania granicy.

Ważne problemy wynikały z nierzetelności strony rosyjskiej, dezorganizującej współpracę i narażającej partnerów na straty. Pojawiały się np. sytuacje nie awizowania dostaw towarów, uciążliwe zwłaszcza w wypadku artykułów łatwo psujących się (ryby), albo dostarczenia wyrobów z bursztynu dopiero po zakończeniu letniego sezonu turystycznego (R. Reich, 1989b).

Niska przepustowość przejść stała się oficjalną przyczyną nieoczekiwanego zamknięcia granicy Obwodu Kaliningradzkiego dla ruchu towarowego w dn. 10 lutego 1989 r. (R. Wachowiec, 1989b). Przejścia wprawdzie otwarto w późniejszym terminie (początkowo na czas określony od 24 kwietnia do 13 maja), jednak sytuacja ta skomplikowała wymianę handlową na obszarze pogranicza, wymuszając przewozy drogą okrężną – przez Ogrodniki. Kolejnym posunięciem narażającym partnerów handlowych na straty było wstrzymanie dostaw towarów przez Rosjan pod koniec marca 1989 r. (R. Reich, 1989b). Ważnym ograniczeniem transgranicznej wymiany handlowej stał się też obowiązek akceptowania przez Moskwę każdej decyzji o wysłaniu towaru do Polski, co odzwierciedlało rosnące braki na rynku wewnętrznym ZSRR (E. Burzyńska, 1990).

Skutki oddziaływania wymienionych czynników uwidoczniły się na przełomie lat 80. i 90. w wyhamowaniu obrotów towarowych w ramach bezdewizowego handlu transgranicznego z Obwodem Kaliningradzkim (E. Burzyńska, 1990).

Równoległą do wymiany towarowej formę polsko-kaliningradzkich powiązań handlowców przed 1990 r. stanowiły wizyty delegacji roboczych, mające na celu wymianę doświadczeń branżowych. Odbywały się one rzadko, zwłaszcza na tle okresowo dość regularnych spotkań w sprawie organizacji obrotu towarowego. O niskiej atrakcyjności tej dziedziny gospodarki dla wymiany doświadczeń branżowych z obcokrajowcami decydowały liczne problemy (głównie zaopatrzeniowe), z jakimi na ogół borykał się dominujący na rynku handel uspołeczniony.

Największą częstotliwość wyjazdów delegacji roboczych handlowców (co 2-3 lata) odnotowano w latach 60. (R. Anisiewicz, 2011). W późniejszym czasie (lata 70.) powiązania na tej płaszczyźnie bazowały raczej na wymianie towarowej, a na przełomie lat 70. i 80. uległy zanikowi, przerwane przez kryzys gospodarczy w Polsce. Wizyty związane z wymianą doświadczeń zawodowych pojawiły się ponownie pod koniec lat 80. Odbywały się w ramach umów zawieranych równoległe z kontraktami o wymianie towarowej. Przykładem współpracy handlu wiejskiego województwa elbląskiego, reprezentowanego przez WZGS, były kontakty masarzy zatrud-

nionych w geesowskich masarniach z kaliningradczykami w 1988 r. Podobną wymianę przeprowadziło elbląskie PSS „Społem” w zakresie piekarnictwa (M. Skotnicka, 1988b).

We współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. oprócz handlowców uczestniczyli też gastronomicy. Kontakty tej grupy zawodowej miały na celu propagowanie specjałów kuchni polskiej lub rosyjskiej wśród szerokiego grona konsumentów z sąsiadującego regionu. Poprzez promowanie elementów kultury sprzyjać więc mogły tworzeniu nie tylko powiązań gospodarczych, ale i społecznych, jednak rozwinęte zostały w bardzo niewielkim zakresie.

Wymiana na płaszczyźnie gastronomii polegała na kilkudniowych (4-7 dni) wyjazdach delegacji kucharzy pracujących na co dzień w lokalach gastronomicznych wyższych kategorii w Kaliningradzie, Olsztynie i Elblągu. Celem ich pobytu w wybranych restauracjach za granicą było zapoznanie miejscowych kucharzy z recepturą i sposobem przyrządzania specjalności reprezentowanej przez siebie kuchni. Jednocześnie odbywała się dostępna dla szerokiej publiczności degustacja dań przygotowanych przez gości. Nowe potrawy wprowadzano na stałe do menu odwiedzanych restauracji.

Wizyty kucharzy stały się jedną z form polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w latach 70. Funkcjonowały stosunkowo krótko, stanowiąc najczęściej element obchodów świąt państwowych. W Olsztynie po raz pierwszy goszczono rosyjskich kucharzy w restauracji „Pod Samowarem” w 1973 r. (*Samowar...*, 1973). Rewizyta polskich gastronomików miała miejsce w Kaliningradzie rok później (*Dni Olsztyna...*, 1974).

Powiązania kulinarne kontynuowano do końca lat 70., jednak poza pierwszymi wyjazdami do wymiany olsztyńsko-kaliningradzkiej doszło tylko w 1976⁸⁴ i 1977 r. (*Dni kuchni...*, 1977). W 1979 r. w Kaliningradzie przebywali po raz pierwszy kucharze z Elbląga⁸⁵. W kontaktach olsztyńskiej gastronomii uczestniczyli pracownicy restauracji „Pod Samowarem”, „Nowoczesnej”, „Staromiejskiej”, „Stylowej” i „Warmińskiej”. Polaków goszczono m.in. w restauracji „Kaliningrad”. Współpraca gastronomików w latach 70. objęła łącznie bardzo małą liczbę – ok. 15 osób wyjeżdżających za granicę.

Ponowne próby nawiązania kontaktów w dziedzinie gastronomii zostały podjęte pod koniec lat 80. w ramach współpracy PSS „Społem” w Elblągu (M. Skotnicka, 1988b). Przyjęła ona formę wyjazdów kilku delegacji roboczych zainteresowanych wymianą doświadczeń zawodowych. Nie przerodziła się jednak w trwalsze więzi transgraniczne.

⁸⁴ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2208.

⁸⁵ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/509.

Inny aspekt powiązań kulinarnych z Obwodem Kaliningradzkim stanowiło otwarcie w Kaliningradzie w 1979 r., serwującej dania kuchni polskiej, restauracji i kawiarni „Olsztyn” (por. rozdz. 3.8).

Zasięg przestrzenny polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych handlowców należy rozpatrywać dwojako. W aspekcie wymiany doświadczeń branżowych oraz uzgadniania zakresu wymiany towarowej dotyczył głównych miast badanego regionu – Kaliningradu, Olsztyna, Elbląga – i sporadycznie kilku mniejszych ośrodków (np. Ostróda, Giżycko, Iława, Malbork). Z kolei obszar oddziaływania wymiany handlowej był większy. Pokrywał się z siecią sklepów dystrybuujących artykuły pochodzące zza granicy. Kontakty gastronomików miały miejsce tylko w miastach wojewódzkich i Kaliningradzie.

Mimo niewielkiego znaczenia dla rynku wewnętrznego przygranicznych regionów, wymiana towarowa z Obwodem Kaliningradzkim, która po latach starań doszła do skutku w 1972 r., stanowiła precedens w skali kraju (H.W. Penger, 1974). Pionierskie doświadczenia województwa olsztyńskiego w wymianie handlowej ze wschodnim partnerem przyczyniły się do rozszerzenia kontaktów transgranicznych z ZSRR także innych województw⁸⁶.

⁸⁶ W 1973 r. umowy o wymianie handlowej podpisały np. Białystok i Grodno oraz Rzeszów i Lwów (H.W. Penger, 1974).

5. Płaszczyzny i formy polsko-kaliningradzkich powiązań społecznych

5.1. Kultura

Jedną z fundamentalnych płaszczyzn powiązań z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. była kultura. Więzy nawiązane w tej dziedzinie już w 1956 r. utrzymywano nieprzerwanie do końca badanego okresu. Odnosiły się one do różnych jej przejawów i form. Współpraca transgraniczna objęła zarówno kontakty bilateralne instytucji, jak i udział twórców profesjonalnych oraz amatorów w rozmaitych przedsięwzięciach kulturalnych. Szczególną rolę pełniły powiązania w zakresie muzyki, plastyki, teatru, mniejsze znaczenie miała współpraca bibliotek, muzeów i innych instytucji.

Początek kontaktów na płaszczyźnie kultury datuje się na sierpień 1956 r., kiedy do obwodu udała się pięcioosobowa delegacja twórców i pracowników instytucji kulturalnych z Olsztyna, zainteresowana funkcjonowaniem bibliotek, muzeów itp. placówek w Kaliningradzie (H.W. Penger, 1974). Miesiąc później przybyli do Olsztyna m.in. przedstawiciel teatru, dyrektor domu kultury, artysta malarz. W ramach rewizyty kaliningradzcy uczestniczyli w zwiedzaniu kilku instytucji (np. Teatru im. S. Jaracza) i spotkaniach z osobami w nich zatrudnionymi (*Delegacja inteligencji...*, 1956).

Wizyty branżowych delegacji roboczych, w odróżnieniu od innych dziedzin współpracy, w wypadku kultury stały się jedynie formą uzupełniającą powiązania transgraniczne. Obejmowały jednorazowo pracowników różnych instytucji lub osoby zatrudnione w jednej dziedzinie, np. bibliotekarzy. Wymiany reprezentantów kilku placówek z województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego prowadzono głównie w latach 60. (tab. 5.1). Miały one wówczas miejsce siedmiokrotnie i dotyczyły łącznie niewielkiej liczby ok. 26 osób przekraczających granicę w obydwu kierunkach (R. Anisiewicz, 2011). Jednorazowej wymiany podobnych delegacji województwa olsztyńskiego i osobno elbląskiego dokonano jeszcze w drugiej połowie lat 70. Nieliczne wyjazdy pozostałych delegacji w ósmej i dziewiątej dekadzie XX w. objęły pracowników lub twórców jednej dyscypliny, np. muzealników, plastyków.

Tab. 5.1. Kontakty transgraniczne polskich i kaliningradzkich instytucji i twórców kultury w latach 1956-1989.

Lata	Pracownicy instytucji kultury (delegacje robocze)	Zespoły muzyki rozrywkowej i ludowej (występy – prezentacje dorobku)	Zespoły muzyki poważnej (występy – prezentacje dorobku)	Szkoły muzyczne (delegacje robocze+ występy – prezentacje dorobku)	Plastycy (wystawy – prezentacje dorobku)	Teatry (delegacje robocze+ spektakle teatralne+ współpraca reżyserów)	Pisarze (delegacje robocze+ wystawy książek – prezentacje dorobku)	Biblioteki (delegacje robocze+ wystawy książek – prezentacje dorobku)	Muzea (delegacje robocze+ wystawy – prezentacje dorobku)
1956		•	•						
1957									
1958		•							
1959	•	•	•		•				
1960	•	•				•			
1961		•			•	•			
1962									
1963	•	•							
1964	•	•	•		•				
1965		•				•			
1966	•								
1967		•	•		•	•			
1968		•		•	•	•			
1969		•		•	•	•	•		
1970		•			•				
1971		•	•		•	•			
1972		•			•	•	•		
1973		•			•	•	•	•	
1974		•	•	•	•		•		•
1975		•			•	•			•
1976	•	•			•	•	•		•
1977		•			•	•	•		
1978	•	•			•	•	•		
1979	•	•			•	•	•		
1980		•			•	•	•		
1981					•				
1982					•				
1983		•			•		•		
1984		•			•		•		
1985		•			•		•		•
1986		•		•	•	•	•		•
1987		•		•	•	•			
1988		•	•	•	•	•	•	•	
1989		•	•		•	•			

• co najmniej 1 kontakt transgraniczny w ciągu roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Podstawową rolę w kształtowaniu polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w zakresie kultury odegrały różne formy prezentacji jej dorobku otwarte dla publiczności. Dziedziny skupiające największą uwagę odbiorców, czyli muzykę popularną, plastykę i teatr, charakteryzowała regularność, ciągłość w czasie i nieco większa (choć niewystarczająca) niż na innych płaszczyznach życia społecznego i gospodarczego częstotliwość kontaktów transgranicznych. Mniejszy udział w tworzeniu powiązań kulturalnych, przejawiający się rzadszymi wyjazdami za granicę lub niewielką liczbą zaangażowanych w nie osób, miały instytucje związane z muzyką poważną, biblioteki, muzea, literaci.

Do najwcześniej zainicjowanych należały kontakty transgraniczne w dziedzinie muzyki. Uczestniczyli w nich artyści profesjonalni i amatorzy wykonujący muzykę rozrywkową oraz ludową. We współpracy zaangażowano także instytucje zajmujące się muzyką poważną. Występy artystyczne gości zza granicy stanowiły ważny element obchodów rocznic i świąt państwowych. Na ich udziale opierały się także masowe imprezy propagandowe, mające na celu promocję sąsiedniego regionu (Dni Olsztyna, Dni Kaliningradu), wprowadzone do kalendarza współpracy transgranicznej w latach 70.

Tab. 5.2. Występy reprezentacyjnego Zespołu Pieśni i Tańca Północnej Grupy Wojsk Radzieckich z Kaliningradu w województwie olsztyńskim w latach 1958-1979.

L.p.	Data występów	Miejsca występów	Liczba osób występujących
1.	21-22.01.1958	Olsztyn	70
2.	19-21.04.1958	Kętrzyn, Olsztyn	56
3.	21-23.10.1959	Bartoszyce, Lidzbark Warm., Kętrzyn, Mrągowo, Olsztyn	80
4.	10-12.11.1960	Olsztyn, Ostróda, Nowe Miasto Lub.	77
5.	22.07.1965	Szczytno	.
6.	2-6.07.1970	Nowe Miasto Lub., Mrągowo, Olsztyn, Ostróda, Morąg	80
7.	13-16.06.1971	Działdowo, Orneta, Olsztyn, Pisz	.
8.	23-26.06.1973	Olsztyn, Lidzbark Warm., Morąg, Orneta	80
9.	30.06-3.07.1974	Braniewo, Giżycko, Pisz (później Warszawa)	.
10.	11-15.06.1975	Olsztyn, Iława, Bartoszyce, Działdowo, Braniewo	80
11.	4-5.11.1978	Lidzbark Warm., Olsztyn	~30
12.	21.06.1979	Olsztyn (zakończenie miesięcznego tournée po Polsce)	75

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1989.

Wśród prekursorów polsko-rosyjskich kontaktów kulturalnych w dziedzinie muzyki znalazł się reprezentacyjny Zespół Pieśni i Tańca Północnej

Grupy Wojsk Radzieckich z Kaliningradu, który po raz pierwszy gościł w województwie olsztyńskim w styczniu 1958 r. (tab. 5.2). Wysoki stopień profesjonalizmu, prezentowany przez kaliningradzkich artystów, zapewniał mu znaczną frekwencję (np. pięć koncertów w 1959 r. obejrzało 7 tys. widzów), dlatego na przełomie lat 50. i 60. grupa była zapraszana do Polski czterokrotnie. Jej regularne występy miały też miejsce w latach 70.

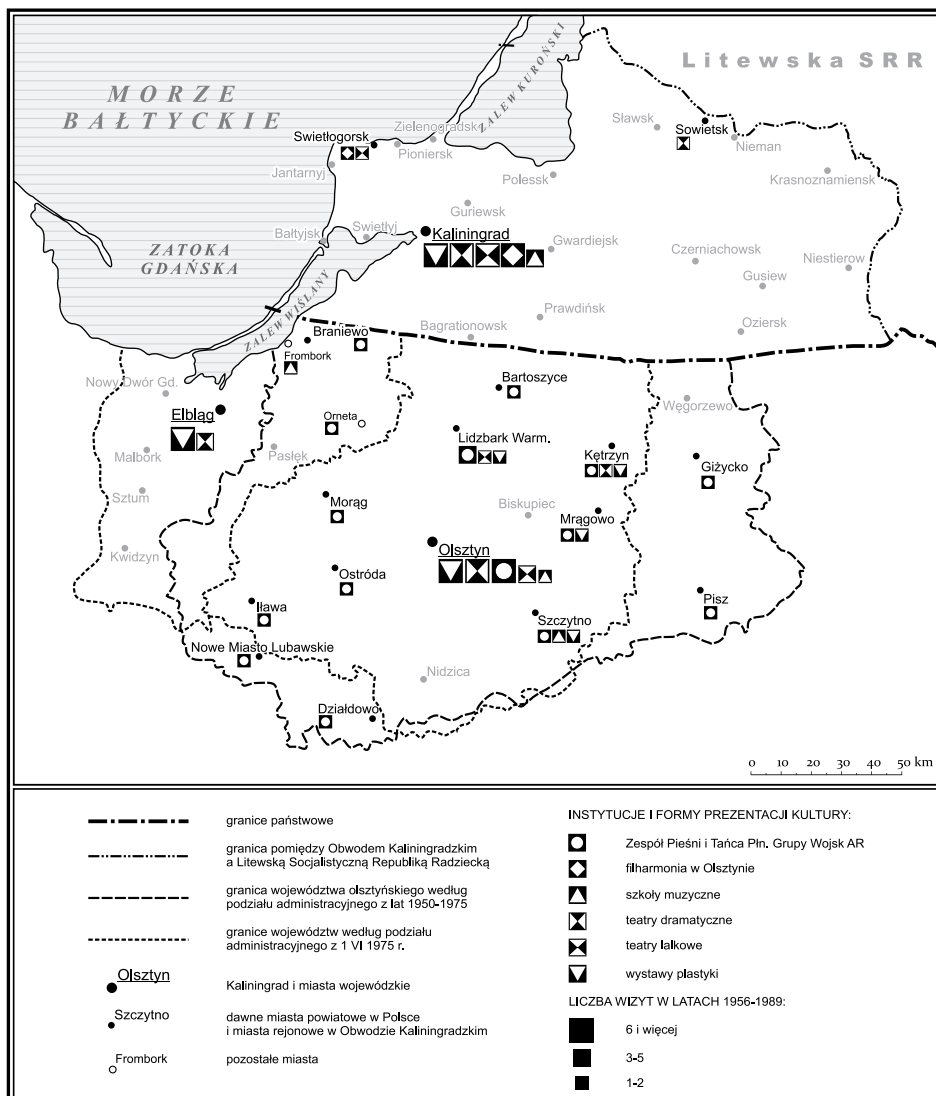
Prezentacje dorobku Zespołu Pieśni i Tańca Północnej Grupy Wojsk Radzieckich cechowało największe zróżnicowanie przestrzenne w porównaniu do innych grup twórców profesjonalnych. Zespół występował kilkakrotnie w Olsztynie oraz w aż dwunastu innych miastach północno-wschodniej Polski (ryc. 5.1).

Istotną rolę w wymianie kulturalnej pełniły amatorskie zespoły folklorystyczne. Należały one do najliczniejszych grup przekraczających granicę. Było w nich jednorazowo po ok. 60-80, a nawet ponad 100 osób. Stronę polską reprezentował najczęściej Zespół Pieśni i Tańca „Olsztyn”, który w latach 1958-1989 koncertował w Obwodzie Kaliningradzkim co najmniej osiem razy (R. Anisiewicz, 2011). Za granicą przebywały także m.in.: Zespół Pieśni i Tańca „Warmia” z Olsztyna (nie mniej niż cztery razy), „Mazurskie Pofajdoki” ze Szczytna, „Ziemia Elbląska” z Elbląga, „Pasłęczanie” z Pasłęka, „Powiślanie” z Czernina koło Sztumu. Spośród grup rosyjskich wymienić należy zespoły: „Rossijana” z Czerniachowska, który w latach 80. przyjeżdżał do województw północnej Polski co najmniej czterokrotnie, „Prialica” z Sowietka, „Stiurgutianka” z Kaliningradu.

Oprócz zespołów folklorystycznych w wyjazdach zagranicznych uczestniczyły amatorskie grupy wokalne (w tym chóry, np. żeński z Gusiewa, „Echo” z Kętrzyna, „Lutnia” z Malborka), wokalnie-instrumentalne lub taneczne działające w różnych instytucjach – domach kultury, szkołach, zakładach pracy. Były to na ogół pojedyncze wizyty za granicę. Co najmniej czterokrotnie (1974, 1978, 1986, 1987 r.) gościł w Obwodzie Kaliningradzkim zespół tańca towarzyskiego „Miraż” z Olsztyna (R. Anisiewicz, 2011).

Muzykę rozrywkową prezentowali także profesjonaliści skupieni w zespołach estradowych w Kaliningradzie oraz Olsztynie. Występy grup zawodowych, głównie kaliningradzkich, miały miejsce najczęściej w latach 70. Artyści zrzeszeni w olsztyńskim Wojewódzkim Przedsiębiorstwie Imprez Artystycznych „Estrada” koncertowali w obwodzie rzadziej. Uczestniczyli np. w Dniach Olsztyna zorganizowanych w 1974 r. (*Dni Olsztyna...*, 1974). Sporadycznie gościli też w Kaliningradzie wokaliści znani z krajowej sceny muzycznej, np. w 1980 r. Zdzisława Sośnicka (*Летонисць...*, 2005b).

Wymianę zespołów muzycznych prowadzono z niewielkimi przerwami, od czasu nawiązania współpracy transgranicznej w 1956 r. do końca lat 80. (tab. 5.1). Najczęściej była to jedna w ciągu roku wizyta wybranej

Ryc. 5.1. Prezentacje dorobku kultury twórców profesjonalnych na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

grupy artystycznej za granicą. Nieznaczące ożywienie zaobserwowano w latach 70. wraz z włączeniem do obszaru współpracy województwa elbląskiego. Intensywniejsze kontakty pojawiły się dopiero od 1987 r., gdy do kraju ościennego zaczęło wyjeżdżać co najmniej kilka grup rocznie.

W całym badanym okresie koncertowały one w różnych miejscach Obwodu Kaliningradzkiego i polskiej części pogranicza. Poza Olsztynem,

Elblągiem i Kaliningradem gościły głównie w ośrodkach subregionalnych, takich jak Lidzbark Warmiński, Kętrzyn, Szczytno, Mrągowo, Nowy Dwór Gdański, Czarniachowski, Sowietusk, Swietłogorsk. Występowały też w mniejszych miejscowościach, np. w Miłakowie, Korszach, Kozłowie. Wyjeżdżający pochodzili z różnych miejscowości położonych po obu stronach granicy.

Mniej liczne były polsko-rosyjskie powiązania w dziedzinie muzyki poważnej (tab. 5.1). Do profesjonalnych grup artystycznych wykonujących tej rodzaj muzyki, które przed 1990 r. gościły za granicą, należał zespół filharmoników olsztyńskich. Już w październiku 1956 r. koncertował w Kaliningradzie zespół kameralny utworzonej w latach 50. orkiestry symfonicznej⁸⁷ (H.W. Penger, 1974). Pierwszy koncert w pełnym składzie dała ona w obwodzie w maju 1959 r. (*Sukces orkiestry...*, 1964). Kolejne wyjazdy całego zespołu miały miejsce w 1964 (55 osób) i 1974 r. (68 osób). W lipcu 1971 r. w Kaliningradzie i Swietłogorsku gościł kwartet dęty reprezentujący orkiestrę (*Z piosenką przez...*, 1971). Wznowienie kontaktów z Kaliningradem nastąpiło pod koniec lat 80. W ramach zainicjowanej wówczas współpracy filharmonii olsztyńskiej i kaliningradzkiej⁸⁸, w 1988 r. koncertował w obwodzie kierowany przez prof. Leszka Szarzyńskiego zespół muzyki kameralnej „Pro Musica”⁸⁹ (K. Szatravski, 1988). W 1989 r. do Kaliningradu dwukrotnie udała się cała orkiestra symfoniczna. Towarzyszyła ona chórowi „Collegium Novum” Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie (*50 lat Orkiestry...*, 1996). Wizyt filharmoników rosyjskich na terenie polskiej części pogranicza nie odnotowano (ryc. 5.1).

Grupę powiązań transgranicznych instytucji związanych z muzyką uzupełniają kontakty szkół muzycznych Olsztyna i Kaliningradu, zainicjowane w 1968 r. Dokonano wówczas wymiany ok. 20-osobowych zespołów uczniów i nauczycieli, które zapoznały się z funkcjonowaniem odwiedzanej placówki szkolnictwa muzycznego, a także dały koncerty w mieście pobytu, np. w Olsztynie w sali zamkowej (*Delegacja z Kaliningradu...*, 1968).

Koncerty stanowiły cel większości wizyt zagranicznych przedstawicieli szkół muzycznych, jednak wyjazdy te miały miejsce niezwykle rzadko. Poza pierwszymi z 1968 r. wśród udokumentowanych znajdują się pobyty kaliningradczyków w województwie olsztyńskim w roku 1969 i 1988 oraz

⁸⁷ W 1962 r. olsztyńska orkiestra uzyskała status Państwowej Orkiestry Symfonicznej im. F. Nowowiejskiego, w 1973 r. została przekształcona w Państwową Filharmonię im. F. Nowowiejskiego w Olsztynie.

⁸⁸ Filharmonię kaliningradzką powołano w 1959 r., jednak własną siedzibę uzyskała dopiero w 1980 r. w wyremontowanym budynku dawnego kościoła św. Rodziny (*Лемонучь...*, 2005b).

⁸⁹ Zespół muzyki kameralnej „Pro Musica” istniał w latach 1985-1992.

olsztynian w Kaliningradzie w latach 1974, 1986, 1987 (R. Anisiewicz, 2011).

Do instytucji kultury, pomiędzy którymi wykształciły się istotne powiązania transgraniczne, należały natomiast teatry. Stronę polską reprezentowały teatry: im. Stefana Jaracza oraz Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie, współpracujące odpowiednio z Kaliningradzkim Obwodowym Teatrem Dramatycznym oraz Obwodowym Teatrem Lalek w Kaliningradzie. Kontakty pomiędzy tymi placówkami zostały nawiązane na początku lat 60. i były kontynuowane w ciągu następnego dziesięciolecia (tab. 5.1). Po reformie administracyjnej w Polsce w 1975 r. i zmianie obszaru współpracy do podanych instytucji dołączył Teatr Dramatyczny w Elblągu (od 1980 r.). Ponadto dwukrotnie przebywał po polskiej stronie granicy zespół Teatru Dramatycznego z Sowietska.

Podstawową formą powiązań transgranicznych tych placówek kultury było wystawianie spektakli teatralnych na deskach współpracujących teatrów. Ich uzupełnienie stanowiły sporadyczne wizyty robocze lub wyjazdy okolicznościowe delegacji pracowników, związane np. z jubileuszami. Pod koniec lat 80. współpraca teatrów im. S. Jaracza i Dramatycznego w Kaliningradzie została rozszerzona o wymianę reżyserów i scenografów. W 1988 r. Rosjanin Walerij Bucharin wyreżyserował w Olsztynie „Rewizora” M. Gogola, zaś Krzysztof Ziemiński – dyrektor olsztyńskiej placówki – wystawił w Kaliningradzie „Tango” S. Mrożka (*Mroźek w Kaliningradzie*, 1988).

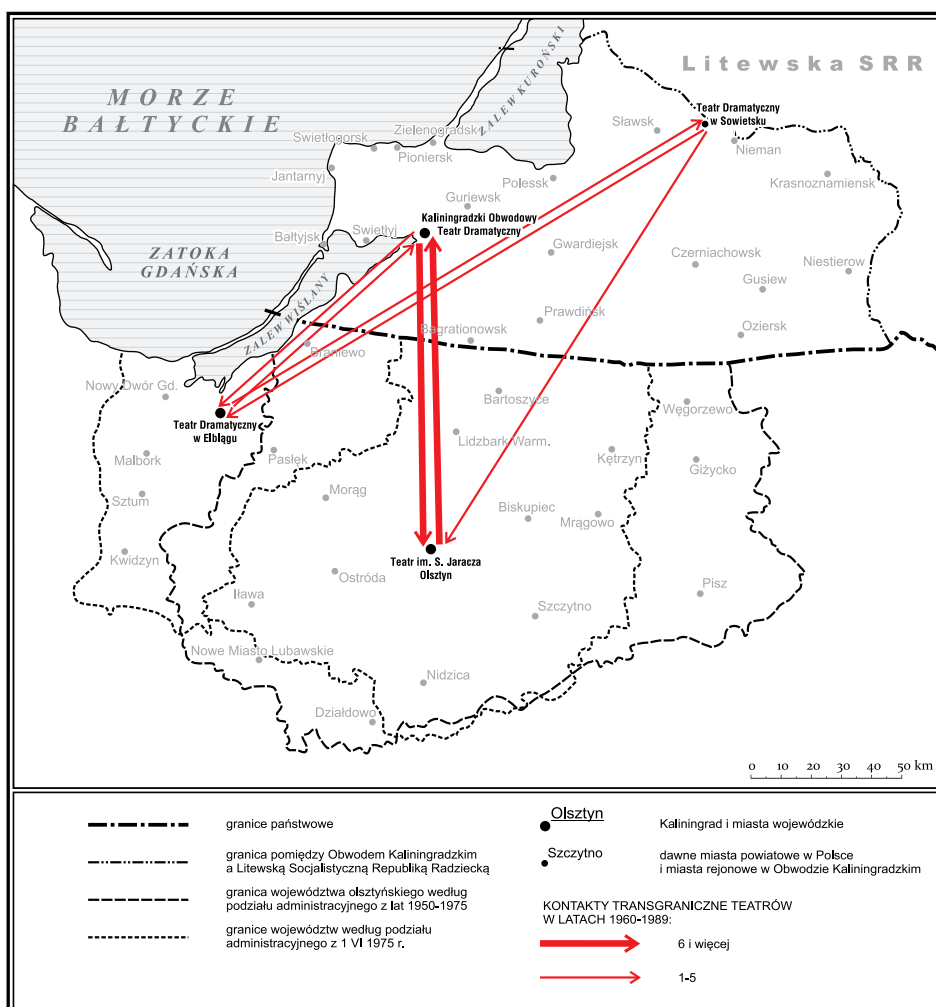
W latach 1960-1989 zespół Kaliningradzkiego Obwodowego Teatru Dramatycznego występował dziewięciokrotnie w olsztyńskim Teatrze im. S. Jaracza, wystawiając 13 różnych sztuk teatralnych (zał. 2). Ponadto kaliningradzcy zaprezentowali się w 1987 r. w Elblągu. Olsztynianie gościli w Kaliningradzie osiem razy z dziewięcioma spektaklami, zaś aktorzy elbląskiego Teatru Dramatycznego podczas dwóch pobytów w tym mieście wystawili trzy przedstawienia. Elblążanie byli także dwukrotnie gośćmi Teatru Dramatycznego w Sowietsku (w 1987 i 1989 r.), który wizytował Elbląg w 1969 (także wizyta w Olsztynie) i 1988 r. (ryc. 5.2).

Powiązania teatrów lalkowych w latach 1961-1989 objęły sześć pobytów zespołu olsztyńskiego Teatru Lalek „Czerwony Kapturek” w Kaliningradzie⁹⁰ oraz cztery wizyty kaliningradzkiego Obwodowego Teatru Lalek w Olsztynie (zał. 2; ryc. 5.1). Wiązały się one z prezentacją przedstawień kukielkowych dla dzieci.

⁹⁰ Podczas pierwszej wizyty w Obwodzie Kaliningradzkim w 1961 r. olsztyński teatr „Czerwony Kapturek” występował na scenie Obwodowego Teatru Dramatycznego oraz w Swietłogorsku. Obwodowy Teatr Lalek został utworzony w 1964 r. z grupy lalkarskiej działającej przy kaliningradzkim Obwodowym Teatrze Dramatycznym (*Лемонисъ...*, 2005a).

Obok teatrów zawodowych w stolicy obwodu wystąpił dwukrotnie (w 1967 i 1971 r.) cieszący się uznaniem w skali światowej amatorski teatr Pantomima Olsztyńska. Prowadzony przez Bogdana Głuszcza zespół niesłyszących aktorów prezentował wysoki poziom artystycznego profesjonalizmu, co wzbudziło zainteresowanie również w Kaliningradzie (*Polskie dni...*, 1967).

Grupy teatralne przekraczające granicę z Obwodem Kaliningradzkim liczyły od kilkunastu do kilkudziesięciu osób. Obok innych zespołów artystycznych oraz sportowych należały więc, zwłaszcza w początkowych

Ryc. 5.2. Powiązania transgraniczne teatrów dramatycznych na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1960-1989.

Źródło: opracowanie własne.

latach rozwoju współpracy pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim, do najliczniejszych grup jednorazowo odprawianych na granicy. Liczebność delegacji roboczych pracowników teatru oscylowała wokół 3-4 osób, podobnie jak innych tego rodzaju wyjazdów.

Ważne miejsce w polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej zajmowały kontakty w dziedzinie plastyki. Przejawiały się one przede wszystkim prezentacjami dorobku twórców profesjonalnych i amatorów za granicą. Tę formę powiązań zainicjowała niewielka wystawa plastyki olsztyńskiej w Kaliningradzie, zorganizowana w listopadzie 1959 r. (tab. 5.1; zał. 3). Pierwszej znaczącej wymiany prac artystów olsztyńskich i kaliningradzkich dokonano w 1961 r. Były to zbiorowe ekspozycje malarstwa, grafiki, a w wypadku Rosjan także rzeźby i ceramiki, obejmujące 144 prace 37 twórców z Kaliningradu wystawione w Olsztynie, i ponad 200 dzieł autorstwa 13 olsztyńian, pokazanych w stolicy obwodu (*Wystawa sztuki...*, 1961).

Kolejne prezentacje prac plastycznych miały miejsce w 1964 i 1967 r. Od 1967 r. analizowana forma powiązań zagościła na stałe w kalendarzu współpracy transgranicznej pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim. Od tego czasu wystawy sztuki odbywały się corocznie, regularnie do końca lat 80., jednak nie częściej niż jeden raz w roku w każdym ze współpracujących regionów. Były też jedynym przejawem powiązań kulturalnych utrzymanych w latach 1981-1982, czyli w okresie zawieszenia większości form współpracy polsko-kaliningradzkiej. Obejmowały one zarówno artystów zawodowych, jak i twórców nieprofesjonalnych, w tym dzieci. Ich dorobek prezentowano na ogół na wystawach zbiorowych, ale zdarzały się również ekspozycje indywidualne. W 1964 r. kaliningradzcy mieli możliwość obejrzenia gobelinów Barbary Hulanickiej, w 1981 r. cykl obrazów ze skóry i tkaniny Artura Nichthausera, zaś w 1983 r. malarstwa Mirosława (Mirona) Smerka (*60 lat Okręgu...*, 2008).

W latach 70. dokonano wymiany dużych wystaw poświęconych kulturze ludowej. Z dorobkiem 45 twórców ludowych z Obwodu Kaliningradzkiego, obejmującym 149 prac, można było zapoznać się w kilku galeriach Olsztyna w 1971 r. (*Kaliningradzka sztuka...*, 1971). Prezentacja sztuki i kultury ludowej Warmii i Mazur w Okręgowym Muzeum Krajoznawczym w Kaliningradzie odbyła się w 1975 r. Ekspozowane były na niej np. świętki, meble, tkaniny, sprzęty codziennego użytku (ok. 300 przedmiotów) ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, jego oddziałów w Szczytnie i Olsztynku oraz Muzeum Etnograficznego w Toruniu (E. Guska, 1985)⁹¹. Zwiedzający mieli także możliwość obejrzenia pokazu tkactwa na krosnach w wykonaniu artystki ludowej Zofii Eysymont z Olsztyna⁹².

⁹¹ Tę samą wystawę eksponowano w 1978 r. w Lipsku i Weimarze.

⁹² APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2207.

Od 1976 r. dokonywano wymiany wystaw plastycznych pomiędzy Obwodem Kaliningradzkim i województwem elbląskim. Niektóre prezentacje miały miejsce w obydwu współpracujących z Rosjanami województwach. Na przykład przygotowaną przez Muzeum Bursztynu w 1984 r. wystawę pt. „Kaliningradzkie bursztyny” eksponowano w kwietniu w Olsztynie (*Wystawa bursztynów...*, 1984), a następnie w październiku w Elblągu (*Kaliningradzkie bursztyny...*, 1984). Efekt współpracy kaliningradczyków, olsztynian i elblążan stanowiła wspólna wystawa prac dzieci, pokazana na przełomie 1986 i 1987 r. w Kaliningradzie, a następnie w Elblągu (*Kalendarium*, 1987).

Możliwość zapoznania się z dorobkiem artystów plastyków sąsiednich regionów była ograniczona przestrzennie do miast wojewódzkich w Polsce i do Kaliningradu w obwodzie. Tylko tam organizowano wystawy ich prac. Wyjątek stanowiły ekspozycje w Kętrzynie w 1970 r., Szczytnie w 1978 r. i Lidzbarku Warmińskim w 1989 r. (ryc. 5.1). Wystawy gromadziły od kilku do kilkunastu tysięcy zwiedzających, np. w 1967 r. w Kaliningradzie – 16 tys. osób⁹³ i w Olsztynie – 3 tys. (*Wystawę kaliningradzką...*, 1967).

Prezentacjom prac plastyków towarzyszyły często krótkie wizyty kilku twórców na otwarciu wystaw. Inną formę ich powiązań stanowiły wyjazdy delegacji związków plastyków (np. olsztyńskiego oddziału Związku Polskich Artystów Plastyków), mające na celu wymianę doświadczeń zawodowych, połączone ze zwiedzaniem wybranych miejscowości. Odbyły się one tylko w latach 1969, 1973 i 1980.

Plastycy olsztyńscy wnieśli też wymierny wkład w powstanie wystroju restauracji i kawiarni „Olsztyn”, wybudowanej w Kaliningradzie w 1979 r. (por. rozdz. 3.8).

Wystawiennictwo jako forma powiązań transgranicznych objęło również prezentacje fotograficzne dorobku społeczno-gospodarczego regionów i współpracy pomiędzy nimi. Wystawy takie po raz pierwszy zorganizowano w 1959 r. w Olsztynie i w 1960 r. w Kaliningradzie (zał. 3). Kolejne miały miejsce w latach 1972-1976, 1979 i 1985-1987, zaś dotyczące województwa elbląskiego i obwodu – w 1978 i 1979 r. Ich organizatorami były wydziały propagandy komitetów PZPR i KPZR, a w późniejszym czasie także muzea. Na przykład w 1985 r. w Kaliningradzkim Obwodowym Muzeum Historyczno-Artystycznym eksponowano wystawę „Wyzwolenie Warmii i Mazur w 1945 r.”, przygotowaną ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Obejrzało ją ok. 15 tys. widzów (*Dzieje Warmii i Mazur...*, 1985).

Udział muzeów w polsko-kaliningradzkiej współpracy kulturalnej, w porównaniu z innymi instytucjami, był relatywnie niewielki i zaznaczył

⁹³ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

się dopiero w latach 70. (tab. 5.1). Podmiotami powiązań stały się Kaliningradzkie Obwodowe Muzeum Historyczno-Artystyczne (do 1977 r. pod nazwą Obwodowe Muzeum Krajoznawcze) z filią Muzeum Bursztynu, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie oraz Muzeum w Elblągu. Oprócz wystawy „Wyzwolenie Warmii...” w latach 1975, 1976, 1986 zorganizowały one kilka ekspozycji plastyki sąsiedniego regionu (zał. 3). W połowie lat 70. muzealnicy uczestniczyli też parokrotnie w wyjazdach delegacji roboczych związanych z wymianą doświadczeń zawodowych.

Wystawy prezentowane w sąsiadującym regionie oprócz form plastycznych i fotografii przedstawiały jego dorobek wydawniczy (tab. 5.1). W 1969 r. po raz pierwszy wystawiono w Kaliningradzie publikacje olsztyńskiego Wydawnictwa „Pojezierze”, zaś w Olsztynie – Kaliningradzkiego Wydawnictwa Książkowego (*Kaliningradzcy miłośnicy...*, 1969). W późniejszym czasie książki eksponowano głównie w latach 70. w ramach obchodów dni zaprzyjaźnionego regionu. Wystawy z Kaliningradu gościły wówczas w Olsztynie częściej, bo aż pięciokrotnie (zał. 3). Publikacje Wydawnictwa „Pojezierze” zaprezentowano za granicą jedynie w 1978 r. Wystawie towarzyszyła wizyta w Kaliningradzie znanych olsztyńskich pisarzy Erwina Kruka i Zbigniewa Nienackiego (*Летомусь...*, 2005b).

Po 1980 r. prezentacja książek miała miejsce w 1983 r. w Elblągu oraz w 1988 r. w Kaliningradzie. Wystawa z 1988 r. została zorganizowana przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną w Olsztynie w ramach obchodów Tygodnia Polskiej Książki. Pokazano na niej prace polskich autorów z różnych dziedzin oraz publikacje dotyczące współpracy województw olsztyńskiego i elbląskiego z Obwodem Kaliningradzkim (*Летомусь...*, 2005b).

Omawiana ekspozycja stanowiła element współpracy Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. E. Sukertowej-Biedrawiny w Olsztynie⁹⁴ z Obwodową Biblioteką Naukową w Kaliningradzie, podjętej w 1973 r. Dokonano wówczas wymiany delegacji roboczych, które po cztery dni wizytowały najpierw obwodowe placówki biblioteczne w Kaliningradzie, a następnie biblioteki w województwie olsztyńskim (*Bibliotekarze z Kaliningradu...*, 1973). W późniejszym czasie powiązania pomiędzy tymi instytucjami rozszerzono o Dziecięcą Bibliotekę Obwodową im. A. Gajdara. Polegały one na wymianie oraz ekspozycji książek i czasopism, organizacji seminariów i sesji naukowych, a także na wyjazdach studyjnych bibliotekarzy. Częstotliwość kontaktów była jednak niewielka. Dodatkowo przy bibliotece obwodowej zorganizowany został lektorat pod nazwą „Nasz Przyjaciel – Polska” oraz Klub „Lingwapol” dla osób zainteresowanych językiem

⁹⁴ Wojewódzką Bibliotekę Publiczną (WBP) w Olsztynie powołano w 1950 r. W latach 1955-1975 funkcjonowała jako Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. E. Sukertowej-Biedrawiny (imię nadane w 1971 r.). Od 1975 r. działa ponownie jako WBP (www.wbp.olsztyn.pl).

i kulturą polską. Czterdziestu jego członków gościło w Olsztynie w lipcu 1988 r. (W.T. Modzelewski, 2008). Współpracę bibliotek sformalizowano w 1987 r. podpisaniem stosownej umowy (I. Syrojć, 1989), przedłużonej w 1994 r.

Biblioteki współuczestniczyły w organizowaniu spotkań z literatami. Wizyty pisarzy miały miejsce w sąsiednim regionie w 1969 r., a później od 1972 r. prawie corocznie do końca lat 80. Charakteryzowały się jednak niewielką intensywnością. W ciągu roku dotyczyły 1-3 osób wyjeżdżających do Olsztyna lub Kaliningradu. W 1980 i 1985 r. odwiedziły Polskę grupy literatów liczące ok. 20 osób. Pisarze brali udział w spotkaniach autorskich, seminariach literackich (np. w 1974) oraz zwiedzaniu regionu.

Kontakty transgraniczne w dziedzinie kultury uległy pewnej intensyfikacji w latach 70. wraz z wprowadzeniem do kalendarza współpracy corocznych imprez propagandowych promujących sąsiedni region, określanych mianem „dni”, np. w województwie olsztyńskim Dni Kaliningradu (ryc. 5.3).

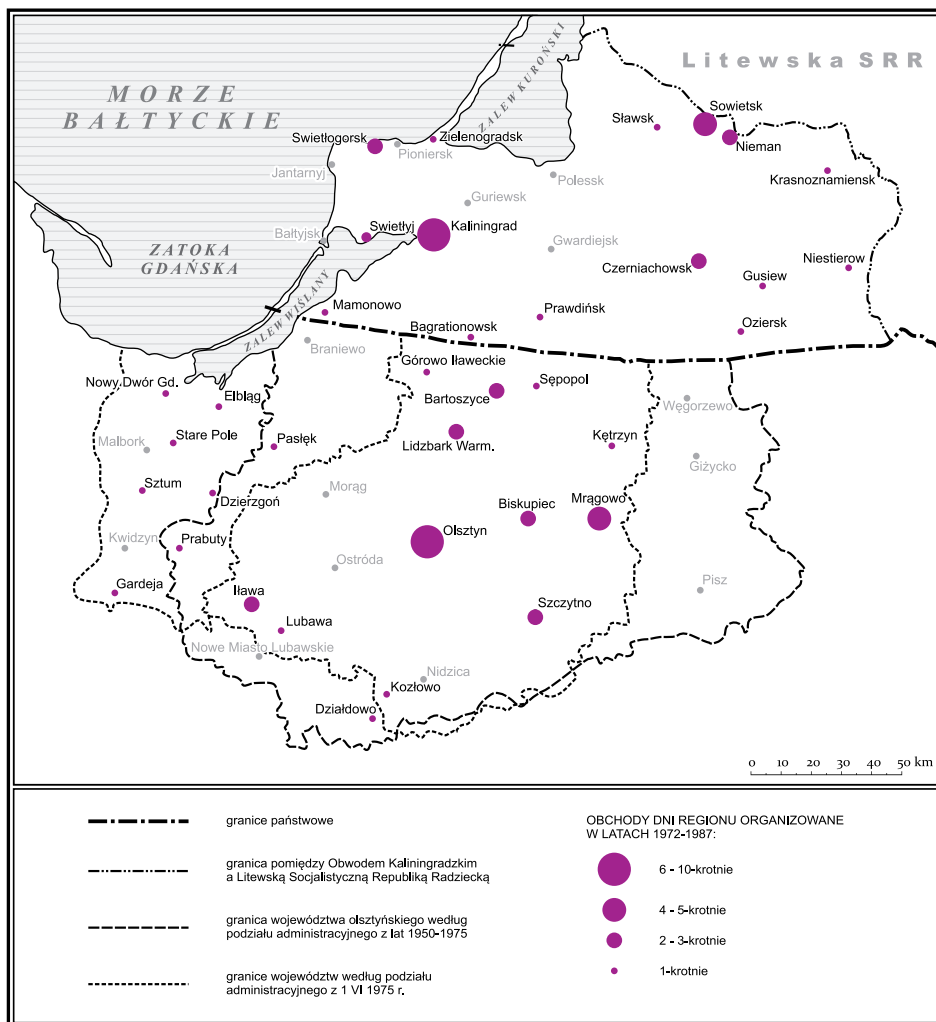
Inicjatywy te obejmowały cykl wydarzeń artystycznych – muzycznych, plastycznych, teatralnych i in. (np. przeglądy filmów), prezentowanych przez kilka dni, jednocześnie w różnych miejscach województwa lub obwodu. Wraz z imprezami sportowymi towarzyszyły one najczęściej obchodom kolejnych świąt państwowych.

Więszą regularnością charakteryzowały się przedsięwzięcia związane z promocją Obwodu Kaliningradzkiego w Polsce, które w latach 1972-1980, początkowo jako Dni Kaliningradu, a następnie Dni Przyjaźni, odbywały się w województwie olsztyńskim corocznie (zał. 4). Analogiczne imprezy dotyczące Warmii i Mazur miały miejsce w tym samym czasie w obwodzie tylko cztery razy (1974, 1976, 1978, 1979 r.).

Do organizacji dni sąsiedniego regionu powrócono w latach 1985-1987, jednak były to wydarzenia jednorazowe. W maju 1985 r. po raz pierwszy i jedyny w badanym okresie, zorganizowano Dni Obwodu Kaliningradzkiego w Województwie Elbląskim.

Kilka tygodni później w Olsztyńskim odbyły się Dni Kultury Kaliningradzkiej. Rewizyta artystów olsztyńskich w obwodzie miała miejsce w 1986 r. (Dni Ziemi Olsztyńskiej), zaś elblążan na Dniach Województwa Elbląskiego – w 1987 r.

Omawiane wydarzenia, obejmujące jednocześnie po kilka miejscowości badanego regionu, stanowiły najbardziej przestrzennie rozproszoną formę polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. (ryc. 5.3). Poza prezentacją kultury kraju ościennego dawały nieczęstą możliwość wyjazdu za granicę osobom związanym z tą dziedziną, zamieszkałym na obszarach przygranicznych. Dotyczyło to zarówno profesjonalistów (mu-

Ryc. 5.3. Obchody dni sąsiedniego regionu organizowane na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1972-1987.

Źródło: opracowanie własne.

zyków, plastyków, pisarzy, ludzi teatru), jak i amatorów. Obchody dni regionu wiązały się z jednorazowym przekraczaniem granicy przez liczniejsze niż przeciętnie grupy osób. Na przykład w 1985 r. na Dni Obwodu Kaliningradzkiego w Województwie Elbląskim przybyło do Polski 445 osób (w tym 54 sportowców)⁹⁵, natomiast na zorganizowane rok później Dni Ziemi Olsztyńskiej udało się do obwodu ok. 200 artystów z Warmii i Mazur (R. Tyrolski, 1986). Masowość tych imprez, rzadko spotykana na

⁹⁵ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/513.

innych płaszczyznach współpracy, przejawiała się nie tylko w dość dużej liczbie osób wyjeżdżających za granicę, ale także w szerokim gronie publiczności mogącej brać udział w koncertach, spektaklach i wystawach.

Polsko-kaliningradzkie powiązania transgraniczne w zakresie kultury, kształtowane przed 1990 r., opierały się na pojedynczych, okazjonalnych wizytach twórców i grup artystycznych oraz więziach bilateralnych placówek, takich jak teatry, biblioteki, muzea, szkoły muzyczne. Uczestników współpracy transgranicznej na tej na płaszczyźnie, szczególnie członków zespołów artystycznych, cechowało największe – obok sportowców – niezależenie od przynależności partyjnej i organizacyjnej. Część z zainicjowanych wówczas więzi elit kulturalnych przygranicznych regionów przełożyła się na utrzymanie współpracy w tej dziedzinie także po 1990 r. (A. Gojło, 2004).

Przestrzeń powiązań kulturalnych objęła różne miejscowości Obwodu Kaliningradzkiego, województwa olsztyńskiego, a od 1976 r. także elbląskiego. Na ich udział w kontaktach z mieszkańcami sąsiedniego kraju składały się wyjazdy za granicę grup artystycznych pochodzących z danej miejscowości oraz pobyty i prezentacje dorobku (występy, wystawy) przybyłych gości. Najliczniejsze więzi łączyły jednak stolice regionów – Kaliningrad, Olsztyn, Elbląg – stanowiące siedziby instytucji będących partnerami powiązań bilateralnych (np. teatrów, bibliotek, szkół muzycznych) oraz miejsca organizowania wydarzeń kulturalnych. Po zmianie podziału administracyjnego w Polsce w 1975 r., województwo olsztyńskie cechowało się większą intensywnością, różnorodnością i przestrzennym rozproszeniem transgranicznych kontaktów kulturalnych niż włączone do współpracy z kaliningradczykami województwo elbląskie.

5.2. Sport

Do najintensywniej – poza kulturą – rozwijanych płaszczyzn polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. należał też sport. Współpracę w tej dziedzinie rozpoczęto już w 1956 r. i kontynuowano w całym badanym okresie. Dominującą jej formą było współzawodnictwo sportowców w zawodach rozgrywanych na terenie sąsiedniego kraju. Od połowy lat 60. sporadycznie pojawiały się inne formy współdziałania, takie jak wymiana delegacji roboczych trenerów lub działaczy sportowych czy uczestnictwo zawodników w zgrupowaniach.

Wśród przesłanek nawiązania kontaktów sportowych znalazła się potrzeba poprawy poziomu sportu na sąsiadujących terenach przygranicznych, ważna szczególnie dla województwa olsztyńskiego, nie liczącego się w latach 50. w tej dziedzinie na krajowych arenach. Od zmagania międzynarodowych oczekiwano nie tylko ciekawej rywalizacji, popularyzującej sport na badanym obszarze, ale i motywowania zawodników do podno-

szenia swoich umiejętności, a w rezultacie uzyskiwania lepszych wyników w rozgrywkach krajowych. Poprawie poziomu sportu służyć miały też kontakty szkoleniowo-organizacyjne (J. Urniaż, 2008b).

Nie bez znaczenia pozostawały aspekty propagandowe sportowej współpracy z Obwodem Kaliningradzkim. Rywalizacja w tej dziedzinie, zwłaszcza na początkowym etapie tworzenia powiązań transgranicznych, budziła duże zainteresowanie społeczne. Rozgrywki w najpopularniejszych dyscyplinach gromadziły wielotysięczną widownię⁹⁶, a lepsze wyniki uzyskiwane przez sportowców kaliningradzkich, podtrzymujące tezę o wiodącej roli sportu radzieckiego, odpowiadały tonowi oficjalnej propagandy. Nieoficjalne podteksty polityczne towarzyszące zawodom sportowym, stanowiące istotny czynnik bardzo dużej frekwencji na trybunach, mimo obaw władz, na badanym pograniczu nigdy nie przerodziły się w otwarte manifestacje polityczne (J. Urniaż, 2008b).

Za stronę organizacyjną transgranicznych kontaktów sportowych odpowiedzialne były regionalne organy administracji państwowej, w gestii których znajdował się rozwój i upowszechnianie kultury fizycznej. W polskiej części pogranicza funkcję tę pełniły Wojewódzkie Komitety Kultury Fizycznej i Sportu (WKKFiS)⁹⁷, natomiast w Obwodzie Kaliningradzkim – Obwodowy Komitet Kultury Fizycznej i Sportu (OKKFiS). Każdego roku przedstawiały one regionalnym komitetom rządzących partii propozycje spotkań sportowych, a po ich zatwierdzeniu i ustaleniu kalendarza imprez zajmowały się ich organizowaniem. W zależności od poziomu prezentowanego przez zawodników w rywalizacji brały udział czołowe zespoły klubowe lub najlepsi reprezentanci danej dyscypliny z całego regionu.

Powiązania sportowe przed 1990 r. objęły łącznie 19 dyscyplin uprawianych w Obwodzie Kaliningradzkim oraz na Warmii i Mazurach. Ich udział w poszczególnych latach był jednak zróżnicowany (tab. 5.3). Najtrwalsze, najdłużej i najbardziej regularnie utrzymywane powiązania transgraniczne dotyczyły dziedzin najlepiej rozwiniętych i najpopularniejszych po obydwu stronach granicy. Należały do nich: piłka nożna, lekkoatletyka, siatkówka, koszykówka i żeglarstwo. W ciągu badanych 34 lat (1956-1989) rywalizacja w wymienionych dyscyplinach odbywała się przez co najmniej 16 lat.

⁹⁶ W latach 50. i 60. zawody z udziałem sportowców zza granicy odbywały się przy wypełnionych trybunach. Jak podaje J. Urniaż (2008b), w 1956 r. pierwszy mecz piłki nożnej olsztyńskiej „Warmii” z „Piszczewikiem” w Kaliningradzie obejrzało 10 tys. osób. W tym samym roku ok. 1,5 tys. widzów śledziło zmagania bokserów, zaś 800 osób kibicowało siatkarzom w Olsztynie. Pierwszy wyścig kolarski zorganizowany w woj. olsztyńskim w 1962 r. zgromadził ok. 40-tysięczną widownię.

⁹⁷ W latach 1949-1960 WKKFiS-y nosiły nazwę Wojewódzkich Komitetów Kultury Fizycznej (WKKF), zaś w latach 1960-1978 – Wojewódzkich Komitetów Kultury Fizycznej i Turystyki (WKKFiT).

Tab. 5.3. Polsko-kaliningradzkie powiązania transgraniczne na płaszczyźnie sportu według dyscyplin w latach 1956-1989.

Dyscypliny	Lata																																			
	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989		
Liczba ogółem	3	3	6	5	5	5	7	8	6	6	6	7	7	8	10	7	4	7	5	4	7	6	5	4	4	4	2	0	3	7	6	5	6	5		
1. Piłka nożna	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
2. Żeglarstwo	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
3. Siatkówka	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
4. Boks	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
5. Tenis ziemny	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
6. Koszykówka	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
7. Kolarstwo	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
8. Lekkoatletyka	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
9. Podnoszenie ciężarów	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
10. Gimnastyka	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
11. Pływanie	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
12. Kajakarstwo	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
13. Tenis stołowy	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
14. Piłka ręczna	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
15. Jeździectwo	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
16. Zapasy	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
17. Szachy	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
18. Judo	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
19. Taniec towarzyski	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; Głos/Gazeta Olsztyńska z lat 1956-1989; Wiadomości Elbląskie z lat 1979-1990.

Stosunkowo często (w ciągu 9 i więcej lat) dochodziło do spotkań w tenisie ziemnym, kolarstwie i zapasach. Regularne ale krótkotrwałe (4-6 lat) więzi połączyły sportowców uprawiających boks, gimnastykę sportową i pływanie. Przez kilka lat nieregularnie konkurowali ze sobą sztangiści, piłkarze ręczni i pingpongiści. Do sporadycznych należały spotkania w kajakarstwie, jeździectwie, szachach, judo i tańcu towarzyskim.

Najczęściej rywalizowali piłkarze nożni (tab. 5.3). Ich kontakty miały miejsce nieprzerwanie od 1956 do 1978 r. oraz w latach 1985-1989. Podobną intensywnością charakteryzowała się lekkoatletyka, w której współzawodnictwo, ze względu na wcześniejsze odmowy strony rosyjskiej (R. Zalewski, 1958), zainaugurowano dopiero w 1962 r. i z nielicznymi przerwami kontynuowano do końca lat 80. Od 1956 do 1971 r. systematycznie co roku rozgrywano mecze siatkówki, zaś w latach 1958-1973 z taką samą regularnością toczyła się rywalizacja koszykarzy i koszykarek. Częstotliwość spotkań w tych grach zespołowych w latach 70. i 80. uległa znacznemu zmniejszeniu.

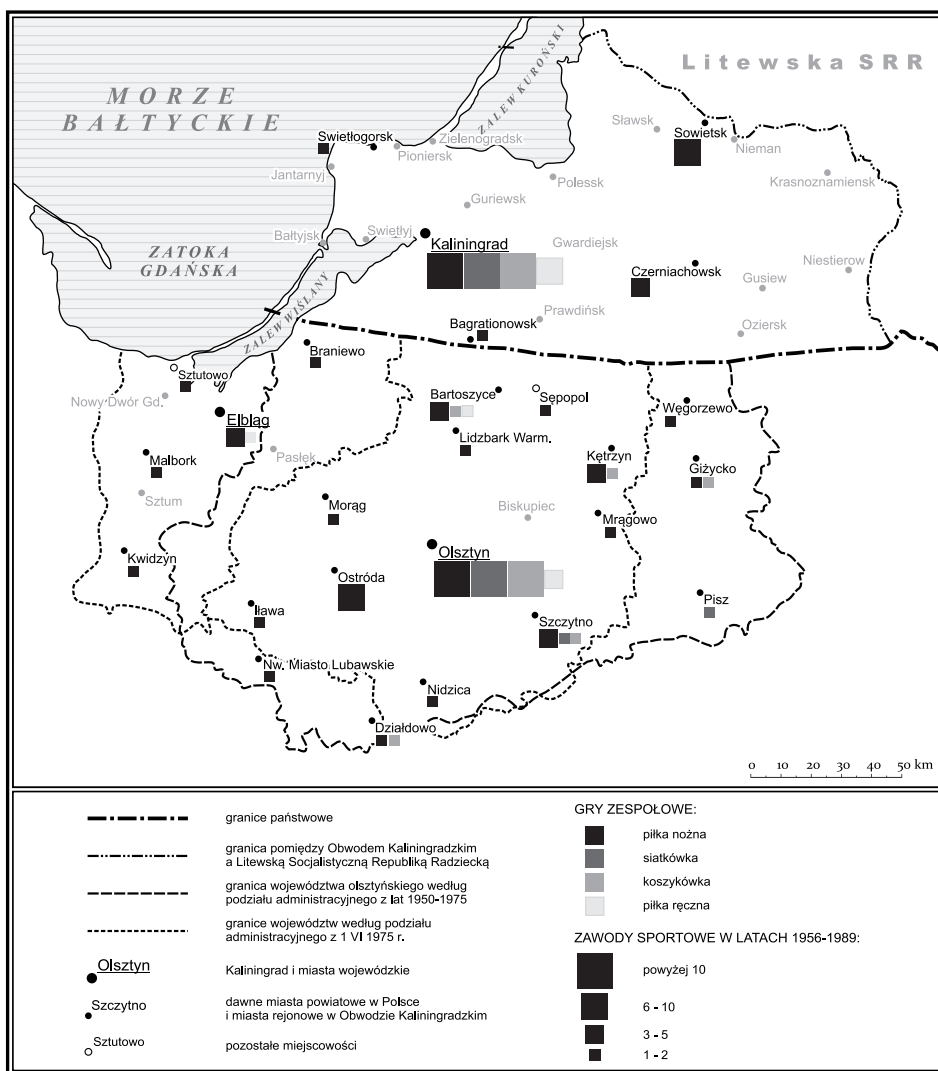
W początkowym okresie tworzenia powiązań transgranicznych na płaszczyźnie sportowej (lata 50. i 60.) udział w wymianie brali zawodnicy zrzeszeni w klubach sportowych, głównie seniorzy. W latach 70. w ramach ogólnopolskiego planu rozwoju kultury fizycznej rozpoczęto reformę organizacyjną sportu wyczynowego. Odpowiedzią na nią na poziomie kontaktów transgranicznych było włączenie do rozgrywek z Obwodem Kaliningradzkim, w miejsce drużyn seniorskich, młodzieży przygotowującej się do ważnych zawodów krajowych (J. Urniaż, 2008b). Nowe zasady nie objęły w pełni jedynie piłki nożnej.

W rywalizacji drużyn piłkarskich na terenie województwa olsztyńskiego szczególnie często (prawie co roku do końca lat 70.) uczestniczyli futboliści z Klubu Piłkarskiego „Baltika” Kaliningrad⁹⁸. Klub ten był także najczęściej gospodarzem wizyt piłkarzy nożnych Warmii i Mazur w Obwodzie Kaliningradzkim. Mecze rozgrywały ponadto drużyny „Czerwonej Gwiazdy” z Sowietska, „Metalurga” z Czerniachowska, „Dynamo” z Bagrationowska oraz „Sztormu” i „Kwarcu” z Kaliningradu. W przeciwieństwie do „Baltiki” kluby te na ogół gościły olsztyńskich i elbląskich zawodników u siebie, znacznie rzadziej natomiast ich reprezentanci uczestniczyli w wyjazdach zagranicznych.

Nieco inną politykę związaną z rywalizacją piłkarską prowadzono po polskiej stronie granicy. Pod wpływem nacisków władz powiatowych, które z czasem doceniły rolę kontaktów międzynarodowych w populary-

⁹⁸ Klub Piłkarski „Baltika” powstał w 1954 r. W latach 1954-57 funkcjonował pod nazwą „Piszczewik”. Zawodnicy „Baltiki” rywalizowali w rozgrywkach ligowych niższych szczebli, a w latach 1971-1991 występowali w II lidze ZSRR (*Лемонучь...*, 2005a i 2005b).

zacji sportu traktowanego jako ważny instrument rozwoju lokalnego, zaangażowano w nią znacznie więcej ośrodków niż w Obwodzie Kaliningradzkim (także w innych dyscyplinach). Najczęściej były to pojedyncze kontakty z Rosjanami. Mimo to, w całym analizowanym okresie w większości miast powiatowych co najmniej raz odbył się mecz z udziałem piłkarzy rosyjskich (ryc. 5.4).

Ryc. 5.4. Polsko-kaliningradzka rywalizacja sportowa w grach zespołowych w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

Najwięcej takich spotkań miało miejsce w Olsztynie. Stolicę województwa reprezentowały wówczas lokalne kluby piłkarskie, głównie „Warmia”, „Gwardia” i OKS (Olsztyński Klub Sportowy, od 1973 r. pod nazwą „Stomil”). Niekiedy zawodnicy z Olsztyna spotykali się z kaliningradczykami na stadionach w innych miastach.

Spośród pozostałych klubów piłkarskich badanego regionu co najmniej kilkakrotnie rywalizowały z Rosjanami zespoły „Polonii” Elbląg (od 1976 r.), „Granicy” Kętrzyn, „Sokoła” Ostróda czy „Victorii” Bartoszyce (tab. 5.4). Wobec słabszych wyników osiągniętych przez polskie drużyny w konkurencji z kaliningradzkimi często stosowaną praktyką, szczególnie podczas wyjazdów za granicę, stało się wystawianie do zawodów reprezentacji całego województwa, składającej się z graczy kilku klubów.

Rezultatem zacieśniania wieloletnich kontaktów kaliningradzkiej „Baltiki” z polskimi drużynami było wypożyczenie na dwa miesiące w 1989 r. trzech zawodników tego klubu do III-ligowej „Olimpii” Elbląg (*Trzech piłkarzy „Baltiki”...*, 1989).

Powiązania transgraniczne w zakresie rywalizacji siatkarzy i koszykarzy charakteryzowały się większą koncentracją przestrzenną niż w wypadku piłki nożnej. W wymianie przygranicznej wzięło także udział znacznie mniej klubów i drużyn szkolnych, co wynikało z mniejszej popularności tych dziedzin sportu w terenie i niższego poziomu lokalnych zawodników. W kontaktach transgranicznych siatkarek i siatkarzy uczestniczyli sportowcy z kaliningradzkich klubów „Awangarda”, „Trud”, „Dynamo” i „Dom Oficera”. Stronę polską reprezentowały w różnych okresach olsztyńskie OKS, AZS (Akademicki Związek Sportowy) oraz rzadziej „Sparta” i „Warmia”. W spotkaniach koszykarek i koszykarzy brali udział reprezentanci „Spartaka”, „Trudu” i „Burewiestnika” Kaliningrad oraz OKS („Stomilu”), „Łączności” i „Warmii” Olsztyn.

Mecze siatkówki i koszykówki rozgrywano w Kaliningradzie, a po polskiej stronie granicy na ogół w Olsztynie (ryc. 5.4). Kilkakrotnie zawody odbyły się w miastach powiatowych – siatkówki w Piszcu, Szczytnie, Kętrzynie oraz koszykówki w Giżycku, Działdowie i Szczytnie. Brały w nich udział zarówno kluby olsztyńskie, np. w 1964 r. w Giżycku rywalizowali koszykarze z „Łączności” i „Warmii” Olsztyn, jak i miejscowe drużyny, np. „Gwardia” Szczytno (koszykówka w 1976 r.).

Powiązania transgraniczne województwa elbląskiego (po 1975 r.) w analizowanych dyscyplinach były znikome i dotyczyły jedynie koszykówki, której mecze ze stroną rosyjską rozegrano w 1980 i 1987 r. (tab. 5.4).

Przeniesienie ciężaru współpracy sportowej z wyczynowej na sport szkolny odzwierciedliło się w znacznym zmniejszeniu liczby regularnych kontaktów w omawianych grach zespołowych, z systematycznych corocznych w latach 50. i 60. do sporadycznych w latach 70. i 80.

Tab. 5.4. Powiązania sportowe województw olsztyńskiego i elbląskiego z Obwodem Kaliningradzkim według dyscyplin w latach 1976-1989.

Lp.	Dyscypliny O – woj. olsztyńskie ■ E – woj. elbląskie ▲	Kontakty sportowe z Obwodem Kaliningradzkim w roku														
		1976	1977	1978	1979	1980	1981	1984	1985	1986	1987	1988	1989			
1	Piłka nożna	▲	■	▲				▲				▲	■	▲	■	▲
2	Żeglarstwo	▲			▲									▲		
3	Siatkówka				■										■	
4	Tenis ziemny	■	■		■						■					
5	Koszykówka	■	■			▲								▲		
6	Kolarstwo			■												
7	Lekkoatletyka	■	■	▲		■					■	▲	■	▲	■	▲
8	Podnoszenie ciężarów	■	▲				▲						▲			
9	Gimnastyka artystyczna											▲				
10	Kajakarstwo			■												
11	Tenis stołowy														■	
12	Piłka ręczna	▲		▲									■	▲		
13	Zapasy	■	■		▲	■	▲						■		■	
14	Judo												■		■	
15	Taniec towarzyski												■	▲		▲

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; *Gazeta Olsztyńska* z lat 1976-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

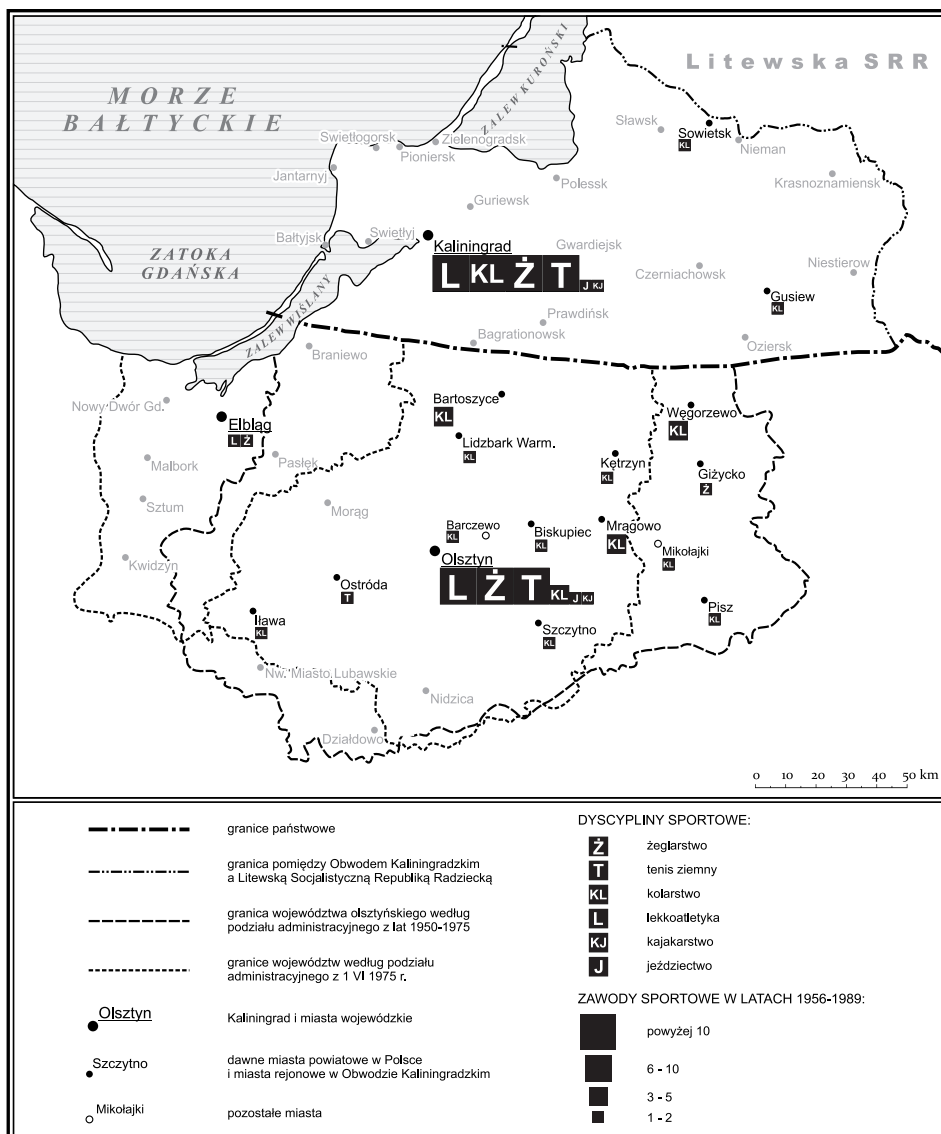
Położenie nacisku na udział młodzieży w rywalizacji sportowej sprzyjało natomiast długotrwałemu utrzymywaniu polsko-rosyjskich powiązań transgranicznych w lekkoatletyce. Rozgrywki w tej dyscyplinie miały początkowo charakter dwustronnych meczów lekkoatletycznych, których uczestnikami byli sportowcy seniorzy z województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego. Rywalizacja obejmowała kobiety i mężczyzn uprawiających wszystkie konkurencje lekkoatletyczne. Zawody odbywające się w Polsce na Stadionie Leśnym w Olsztynie cieszyły się dużym zainteresowaniem zawodników i publiczności (J. Porycki, 2005). Przyczyniała się do tego rosnąca przewaga poziomu polskich lekkoatletów. Swoisty wydźwięk propagandowy sukcesów olsztyńskich zawodników, trudny do zaakceptowania przez władze obwodu, wpłynął na ostateczne zaniechanie tej formy rywalizacji pod koniec lat 60. (J. Urniaż, 2008b).

W miejsce polsko-kaliningradzkich meczy lekkoatletycznych od końca lat 60. rozgrywano mityngi z udziałem także reprezentantów innych regionów lub krajów, np. w 1967 i 1968 r. w Olsztynie trójmecze z Białymstokiem, w 1980 r. z Rumunią, a w 1974 r. w Kaliningradzie - z Grodnem. W latach 70. i 80. reprezentantów sąsiedniego kraju zapraszano na regionalne zawody, np. w 1975 r. lekkoatleci z olsztyńskich klubów AZS i „Gwardia” rywalizowali w Lekkoatletycznych Mistrzostwach Kaliningradu (*Lekkoatletyczne Mistrzostwa...*, 1975), a w 1981 r. uczestniczyli w Halowych Mistrzostwach Obwodu Kaliningradzkiego (*8 zwycięstw Polaków...*, 1981). Sukcesy olsztynian nie budziły na nich takich emocji, jak we wcześniejszym okresie tworzenia powiązań transgranicznych. W drugiej połowie lat 80. młodzieżowe współzawodnictwo w lekkiej atletyce, obok innych dyscyplin sportowych (np. siatkówka), stanowiło też element obchodów imprez okolicznościowych, takich jak Dni Ziemi Elbląskiej w Kaliningradzie czy Dni Kultury Kaliningradzkiej w Olsztynie.

Rywalizację lekkoatletyczną charakteryzowała duża koncentracja przestrzenna. Zawody rozgrywano jedynie w Kaliningradzie i miastach wojewódzkich w Polsce (ryc. 5.5).

Sportem, w którym współpracę zainicjowano już w 1958 r., było żeglarstwo, rozwinięte dzięki sprzyjającym warunkom przyrodniczym (duża liczba naturalnych zbiorników wodnych) zarówno na Warmii i Mazurach, jak i w Obwodzie Kaliningradzkim. Polacy uprawiający tę dyscyplinę uczestniczyli w regatach organizowanych przez kaliningradzki Jacht Klub na rosyjskiej części Zalewu Wiślanego. Obszar powiązań żeglarstwa po stronie polskiej uległ zmianie po reformie administracyjnej kraju z 1975 r. (tab. 5.4). Do 1974 r. we współpracy żeglarzy brali udział olsztynianie, którzy niemal corocznie byli gospodarzami zawodów na Jeziorze Krzywym (Ukiel) w Olsztynie (w 1962 r. na jez. Niegocin w Giżycku). W późniejszych

latach rywalizacja żeglarska została przeniesiona na teren województwa elbląskiego, a regaty organizowane przez Jachtklub w Elblągu (znacznie rzadziej niż we wcześniejszym okresie współpracy) odbywały się na polskiej części Zalewu Wiślanego (ryc. 5.5).

Ryc. 5.5. Polsko-kaliningradzka rywalizacja sportowa na otwartych obiektach w latach 1956-1986.

Źródło: opracowanie własne.

Długą, sięgającą 1958 r., tradycję na pograniczu polsko-rosyjskim miały także kontakty tenisistów, utrzymywane do połowy lat 80. Szczególne zainteresowanie wymianą w tej dyscyplinie wykazywali Rosjanie. Mniej chętnie, ze względu na braki zawodników, podchodzili do niej Polacy⁹⁹. Mimo to, przez sześć pierwszych lat mecze tenisa ziemnego odbywały się co roku po obydwu stronach granicy. W późniejszym czasie częstotliwość kontaktów zmniejszyła się i nabrały one charakteru wydarzeń sporadycznych. Kolejne spotkania dzieliło nawet pięć lat przerwy, co nie sprzyjało tworzeniu istotnych powiązań transgranicznych w tej dyscyplinie sportu.

Współpraca tenisistów objęła województwo olsztyńskie, nie prowadzono jej na terenie województwa elbląskiego. Stronę polską reprezentowali najczęściej sportowcy z klubu OKS, zdarzały się również wypożyczenia zawodników z innych regionów kraju. Mecze tenisowe rozgrywano w Olsztynie. Jedynie w 1977 r. spotkanie z tenisistami kaliningradzkimi odbyło się na kortach w Ostródzie (*Imprezy sportowe...*, 1977). Polacy zapraszani byli na zawody do Kaliningradu.

Ważną rolę w tworzeniu sportowych powiązań transgranicznych pomiędzy regionem Warmii i Mazur a Obwodem Kaliningradzkim odegrało kolarstwo, czemu sprzyjała jego duża popularność po obydwu stronach granicy. Pierwsze kontakty w tej dyscyplinie nawiązano w 1962 r. i z kilkoma przerwami utrzymywano do 1978 r. (tab. 5.3). W początkowym okresie współpracy (1962-1968) rywalizacja kolarzy odbywała się dwa razy w roku. Grupa zawodników licząca ok. pięciu osób brała udział w wyścigach po jednej, a następnie po drugiej stronie granicy. Trasy zorganizowanych w Polsce w latach 1962-1964 dwuetapowych tzw. Wyścigów Przyjaźni prowadziły z Olsztyna do Szczytna (1962), Bartoszc (1963) i Węgorzewa (1964). W 1967 r. kaliningradczyków zaproszono do udziału w dłuższym, pięcioletnim Wyścigu Dookoła Warmii i Mazur na trasie Iława–Grunwald–Olsztyn–Pisz–Węgorzewo–Morąg.

W pierwszej połowie lat 70. formuła współzawodnictwa kolarzy uległa zmianie. Polacy i Rosjanie organizowali wspólnie jeden wyścig, którego początkowe etapy odbywały się po jednej stronie granicy, a końcowe po drugiej (tab. 5.5). Istotnym elementem rywalizacji było przekroczenie granicy.

⁹⁹ Wywiad z Januszem Poryckim – olsztyńskim dziennikarzem sportowym i sportowcem, uczestnikiem współpracy z Kaliningradem, przeprowadzony 3 grudnia 2009 r.

Tab. 5.5. Trasy polsko-kaliningradzkich transgranicznych Wyścigów Przyjaźni zorganizowanych w latach 1970-1974.

Etapy	3-8.08.1970	2-9.05.1971	5-10.05.1972	1-9.05.1973	2-9.05.1974
I	Kaliningrad – kryterium uliczne	Mrągowo – kryterium uliczne	Kaliningrad – Sowietsk	Mrągowo – kryterium uliczne	Kaliningrad – Sowietsk
II	Dookoła Kaliningradu	Mrągowo – Mikołajki; Mikołajki – Węgorzewo	Sowietsk – Gusiew	Powiat mrągowski	Sowietsk – Gusiew
III	Kaliningrad – Bartoszyce	Dookoła Mamr (start z Węgorzewa)	Gusiew – Kaliningrad	Mrągowo – Garbno	Gusiew – Kaliningrad
IV	Bartoszyce – kryterium uliczne	Węgorzewo – kryterium uliczne	Kaliningrad (jazda indyw. na czas)	Garbno – Kętrzyn – Garbno (indyw. na czas)	Kaliningrad – Bartoszyce
V	Bartoszyce – Lidzbark Warm.	Bartoszyce – Kaliningrad	Kaliningrad – Bartoszyce	Mrągowo – Kaliningrad	Pozezdrze – Węgorzewo
VI	–	Kaliningrad – kryterium uliczne	Dookoła Mamr (start z Węgorzewa)	Kaliningrad (3 etapy)	Węgorzewo – Pozezdrze – Kruklanki – Jeziorowskie – Kutry – Węgorzewo
VII	–	–	Węgorzewo – Kruklanki – Węgorzewo	Okolice Kaliningradu	Węgorzewo - kryterium uliczne
VIII	–	–	–	Okolice Kaliningradu	–
Uwagi	Po 5 osób Polaków i Rosjan (3 seniorów i 2 juniorów)	Po dwie 4-osobowe drużyny seniorów i juniorów	Po 10 osób Polaków i Rosjan (juniorzy)	2 grupy po 5 osób	4 drużyny: 2 polskie, 2 kaliningradzkie po 5 osób, łącznie 20 osób

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Kolarze w Kaliningradzie*, 1970; *Wyścig kolarski Olsztyn-Kaliningrad*, 1971; *Kolarze jadą do Kaliningradu*, 1972; *Sportowcy Kaliningradu w Olsztynie*, 1973; *Wyścig kolarski Kaliningrad-Węgorzewo*, 1974.

Transgraniczne wyścigi kolarskie stały się jedyną formą współzawodnictwa sportowego, w ramach której dokonywano przekroczenia granicy. We wszystkich etapach zawodów uczestniczyły po dwa pięcioosobowe zespoły z każdego kraju (razem ok. 20 kolarzy). Ponadto na terenie danego kraju peleton powiększał się o innych sportowców z tego regionu. Łącznie odbyło się pięć wyścigów transgranicznych.

Wyścigi kolarskie, z uwagi na terenowy charakter rywalizacji, cechowała największa przestrzenna dostępność dla kibiców, zwłaszcza w powiatach przyległych do granicy (węgorzewski, bartoszycki). Zawody

z udziałem kaliningradczyków w tej dyscyplinie stanowiły obok meczy piłki nożnej najbardziej rozproszoną przestrzennie dziedzinę współzawodnictwa sportowego (ryc. 5.5). Nie odnotowano współpracy w kolarstwie pomiędzy Obwodem Kaliningradzkim i województwem elbląskim.

Wśród sportów charakteryzujących się relatywnie większą częstotliwością kontaktów transgranicznych (co najmniej 16 spotkań w ciągu 9 lat) znalazły się zapasy. Współpracę z Obwodem Kaliningradzkim w tej dyscyplinie nawiązano w 1973 r. i kontynuowano z przerwami niemal do końca lat 80. (tab. 5.3). Początkowo obejmowała ona województwo olsztyńskie, a od 1979 r. także elbląskie. W latach 70. intensywność powiązań zapaśników była większa niż w późniejszym okresie, jednak ich kontakty nie należały do częstych. Zapasy cechowało większe przestrzenne zróżnicowanie miejsc odbywania zawodów po stronie polskiej. Pierwsze rozegrano w Giżycku (1973), kolejne w Kętrzynie (1976, 1985), Olsztynie (1977, 1985), a także w Elblągu (1979, 1985). Po stronie rosyjskiej sportowcy spotykali się w Kaliningradzie (ryc. 5.6). W rywalizacji w poszczególnych latach brali udział zapaśnicy klubów „Mamry” Giżycko, „Agrokompleks” Kętrzyn, „Budowlani” Olsztyn i „Motor” Lubawa. Kontakty Elbląga zapoczątkowała wizyta rosyjskich trenerów w 1979 r. Jej następstwem były kilkakrotne zawody zapaśnicze.

Do dyscyplin sportowych, w których kontakty transgraniczne prowadzono regularnie, ale w krótkim przedziale czasu, należały: boks, gimnastyka sportowa i pływanie. Rosyjscy bokserzy, obok siatkarzy, znaleźli się w pierwszej grupie sportowej, która przyjechała do Polski we wrześniu 1956 r. Ich udział w transgranicznej rywalizacji sportowej był odpowiedzią na ogromną popularność, jaką dyscyplina ta cieszyła się po obydwu stronach granicy (J. Urniaż, 2008b). W latach 1956-1958 oraz w 1963 r. pięściarze spotkali się łącznie osiem razy, a mecze rozegrano w Olsztynie (1956-1958), Lidzbarku Warmińskim (1957, 1963) i Kętrzynie (1958) oraz Kaliningradzie (ryc. 5.6). Polską stronę reprezentowali sportowcy z klubów „Budowlani” Olsztyn, „Granica” Kętrzyn oraz z Lidzbarka Warmińskiego.

Pomiędzy 1964 i 1971 r., z przerwą w latach 1966-1968, dwa razy w ciągu roku prowadzono rywalizację w gimnastyce sportowej, w której uczestniczyli zawodnicy z Olsztyna i Kaliningradu (w 1971 r. w Kaliningradzie odbyło się zgrupowanie). W 1985 r. odnotowano ponadto jedną wizytę rosyjskich gimnastyczek artystycznych w Elblągu (ryc. 5.6). Pokaz, który zaprezentowały, stanowił element obchodów Dni Kultury Kaliningradzkiej w województwie elbląskim (*Dni przyjaźni...*, 1985).

Krótkotrwałe regularne powiązania transgraniczne objęły również pływanie. Uprawiający tę dyscyplinę juniorzy i młodzicy spotkali się łącznie osiem razy w latach 1968-1971 (tab. 5.3). Zawody pływackie po polskiej stronie rozegrano w Olsztynie, natomiast w obwodzie w latach

1968-1969 w Bałtyjsku, zaś w latach 1970-1971 w Kaliningradzie¹⁰⁰. W 1971 r. w stolicy Warmii i Mazur pływacy rosyjscy uczestniczyli w siedmiodniowym zgrupowaniu (*Pływacy z Kaliningradu...*, 1971).

Ryc. 5.6. Polsko-kaliningradzka rywalizacja sportowa w obiektach zamkniętych w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

¹⁰⁰ Kaliningrad i Bałtyjsk były jedynymi miastami w obwodzie, w których znajdowały się baseny pływackie (J. Urniaż, 2008a).

Kilkakrotnie, ale nieregularnie, w badanym okresie dochodziło do wymiany w podnoszeniu ciężarów, piłce ręcznej i tenisie stołowym. Rywalizacja olsztyńsko-kaliningradzka w podnoszeniu ciężarów miała miejsce tylko w 1963 r. Sport ten zaistniał ponownie we współpracy transgranicznej po włączeniu do niej obszaru województwa elbląskiego (ryc. 5.6). Od 1977 r. sztangiści spotykali się co kilka lat w Elblągu (1977, 1981) i Nowym Dworze Gdańskim (1977, 1985) oraz w Kaliningradzie (1977, 1981, 1987) i Czerniachowsku (1977). Zawody w 1985 r. odbyły się w ramach obchodów Dni Obwodu Kaliningradzkiego, zaś w 1987 r. – Dni Województwa Elbląskiego w Kaliningradzie. Elblążanie uczestniczyli również w rywalizacji szczypiornistów, ale pierwsze mecze piłki ręcznej rozegrały już w 1970 r. reprezentacje Kaliningradu i Olsztyna. Trzy lata później w Kaliningradzie doszło do spotkania miejscowej drużyny z zespołem „Łyny” Bartoszyce, a w Bartoszycach odbyły się mecze rewanżowe (ryc. 5.4). Kolejne zawody (w latach 1976, 1978, 1985 i 1987) przeprowadzono na terenie województwa elbląskiego. Z kaliningradczykami rywalizowały piłkarki I-ligowego klubu „Start” oraz szczypiorniści „Olimpii” Elbląg. Do co najmniej 8 kontaktów doszło także pomiędzy tenisistami stołowymi Olsztyna i Kaliningradu, którzy spotkali się w latach 1969 i 1973 oraz 1988 i 1989 (ryc. 5.6).

Całokształt powiązań sportowych północno-wschodniej Polski z Obwodem Kaliningradzkim uzupełniły pojedyncze kontakty w innych dyscyplinach uprawianych na badanym obszarze. Należały do nich: kajakarstwo, jeździectwo, szachy, judo i taniec towarzyski (R. Anisiewicz, 2011). Epizodyczność spotkań odnotowana w tych dziedzinach wynikała m.in. z różnego poziomu ich rozwoju po obydwu stronach granicy. Przykładem jest tu kajakarstwo – bardzo dobrze rozwinięte na terenie województwa olsztyńskiego i stojące na niskim poziomie w Obwodzie Kaliningradzkim. Rywalizacja kajakarzy z góry skazywała słabszą stronę na regularne porażki, co ze względów propagandowych nie było przez nią do przyjęcia¹⁰¹. W całym badanym okresie kontakty kajakarzy miały miejsce tylko w 1968 r., kiedy odbyły się wygrane przez Polaków zawody w Olsztynie (rewizyta została odwołana) oraz w 1978 r., gdy doszło do obustronnej wymiany ekip (ryc. 5.5). Rosjanie wzięli wówczas udział, razem z zawodnikami z Bukaresztu, w regatach kajakowych na Jeziorze Krzywym, a tydzień później olsztynianie, reprezentujący klub OKS, przebywali w Kaliningradzie (*10-11 VI zawody kajakarskie...*, 1978).

Jednorazową rywalizację odnotowano ponadto w takich dyscyplinach, jak jeździectwo w 1969 r. (ryc. 5.5) oraz szachy w 1974 r. (ryc. 5.6). W 1986 r. w Olsztynie i Kaliningradzie odbyły się zawody judo (ryc. 5.6). Uczestniczyli w nich sportowcy z Kaliningradu oraz reprezentanci klubów gwar-

¹⁰¹ Wywiad z Januszem Poryckim, przeprowadzony 3 grudnia 2009 r.

dyjskich z Olsztyna i Szczytna. Rosyjscy judocy pojawili się także na rozgrywanym w 1989 r. w stolicy Warmii i Mazur trójmecz z Francją.

Pod koniec lat 80. nawiązano pierwsze więzi w tańcu towarzyskim. Wśród 24 par tanecznych uczestniczących w międzynarodowym konkursie organizowanym w Kaliningradzie w 1986 r. znaleźli się młodzi tance-rze z Elbląga i Olsztyna (*Лемонись...*, 2005b). Dwa lata później zaproszono kaliningradczyków do udziału w Międzynarodowym Turnieju Tańca Towarzyskiego „Jantar” w Elblągu (ryc. 5.6). Powiązania w tej dyscyplinie sportu rozwinęły się w kolejnych dekadach.

Współpraca sportowa poza rywalizacją zawodników objęła także wymiany grup trenerów i innych działaczy sportowych. Do kontaktów tych dochodziło sporadycznie w latach 1965, 1967, 1971, 1974, 1975 i 1984 (R. Anisiewicz, 2011). Trenerzy uczestniczyli w obozach szkoleniowych organizowanych po drugiej stronie granicy, np. w 1965 r. w Mierkach na Mazurach¹⁰². Ponadto wraz z pozostałymi działaczami zapoznawali się z organizacją oraz infrastrukturą sportu w sąsiednim kraju. Mała częstotliwość spotkań osób związanych z tą dziedziną, a nie będących zawodnikami, wynikała z ich relatywnie częstych kontaktów w ramach wizyt sportowców. Trenerzy i inni działacze sportowi zawsze towarzyszyli wyjeżdżającej za granicę grupie reprezentantów danej dyscypliny.

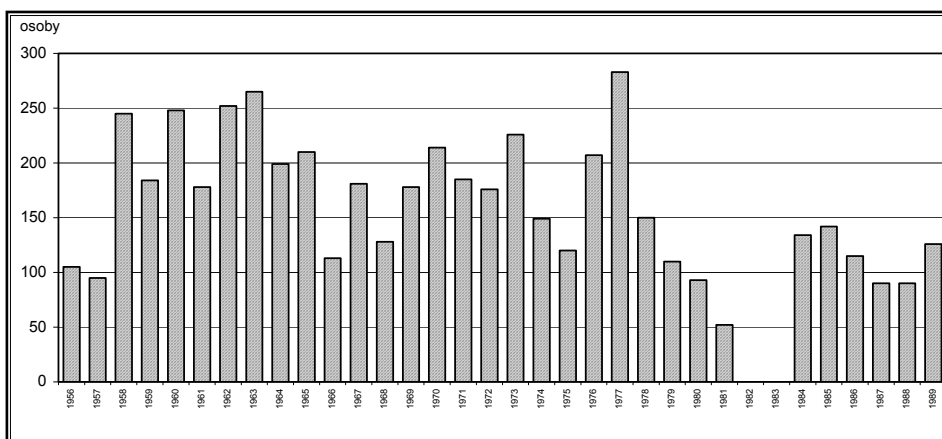
Współpraca w dziedzinie sportu na pograniczu polsko-rosyjskim objęła w latach 1956-1989 łącznie co najmniej 5300 osób¹⁰³, które uczestniczyły w ponad 300 wyjazdach za granicę (R. Anisiewicz, 2011). Sport stał się tym samym jedną z najbardziej rozwiniętych płaszczyzn powiązań transgranicznych w badanym regionie. Rocznie w wymianie sportowej brało udział od ok. 50 do ponad 250 osób (ryc. 5.7), co stanowiło – zwłaszcza w początkowym okresie tworzenia więzi transgranicznych – dominującą część całego ruchu granicznego. Ze względu na zbliżoną liczebność wymienianych grup udział Polaków i Rosjan był podobny i wynosił po ok. 50 %.

Najwięcej uczestników wymiany sportowej – ok. 250 rocznie – przekraczało granicę na przełomie lat 50. i 60. W późniejszym czasie ich liczba podlegała fluktuacjom. Spadki wielkości ruchu granicznego generowanego przez sportowców odnotowano w połowie lat 60., 70. oraz po 1977 r. Najwięcej osób związanych ze sportem przekroczyło granicę w 1977 r., po powołaniu nowych województw: olsztyńskiego i elbląskiego.

¹⁰² APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2199.

¹⁰³ W materiałach źródłowych znajdują się względnie kompletne informacje o liczebności uczestników rywalizacji prowadzonej w początkowych dekadach współpracy. Dla późniejszego okresu częściowo dokonano szacunków, przyjmując minimalną liczbę zawodników niezbędnych do gry w drużynie (np. w piłce nożnej 11) oraz dodając dwie osoby towarzyszące (trener, działacz). Dla innych dyscyplin przyjmowano 5 zawodników oraz dwie dodatkowe osoby.

Wprowadzenie stanu wojennego i kryzysowa sytuacja gospodarcza w Polsce spowodowały zanik powiązań sportowych z Obwodem Kaliningradzkim w latach 1982-1983. Ze współpracy wycofała się strona rosyjska, obawiająca się przenikania idei demokratycznych, które ogarnęły polskie społeczeństwo (J. Urniaż, 2008b). Od 1984 r. rozpoczęto przywracanie zawieszonych kontaktów, jednak liczba ich uczestników nie przekraczała 150 osób rocznie. Wielkość ta odzwierciedla ogólnie niewielką liczbę wspólnych przedsięwzięć sportowych, zorganizowanych w latach 1984-1989.

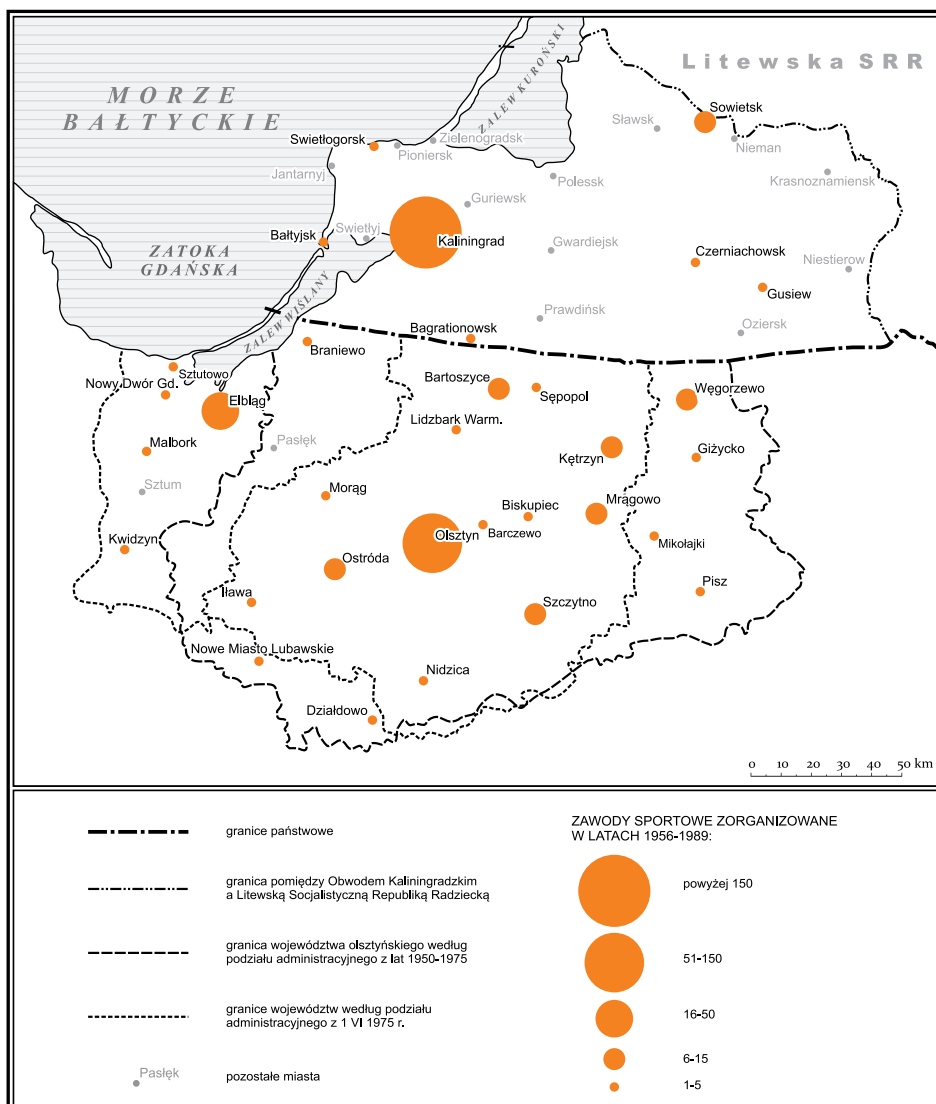
Ryc. 5.7. Uczestnicy polsko-kaliningradzkiej wymiany sportowej w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Grupy sportowe – kilkunasto- lub kilkudziesięciosobowe – należały do najliczniejszych jednorazowo przekraczających granicę. Jednocześnie ich pobyt w sąsiednim kraju w pierwszych dekadach współpracy wiązał się ze stosunkowo dużym oddźwiękiem społecznym. Zawody sportowe, szczególnie w grach zespołowych, lekkoatletyce, boksie, kolarstwie, gromadziły znaczną, kilkutyśniczną widownię. Dużej frekwencji publiczności sprzyjał fakt, iż w pierwszych latach po nawiązaniu współpracy między Polską i Obwodem Kaliningradzkim stanowiły one jedyną, a w późniejszym czasie jedną z nielicznych okazji do kibicowania „na żywo” międzynarodowej rywalizacji sportowej na badanym terenie. W latach 80. czynnik ten stracił na znaczeniu wobec nastrojów politycznych, jakie panowały wówczas w Polsce.

Zasięg przestrzenny kontaktów sportowych przed 1990 r., dotyczący miejsc rozgrywania zawodów oraz pochodzenia zawodników, objął całe terytorium badanego pogranicza. Nierównomierność poziomu rozwoju

sportu pomiędzy ośrodkami wojewódzkimi w Polsce i Kaliningradem w obwodzie a pozostałymi miejscowościami regionu przyczyniła się jednak do znacznej koncentracji przestrzennej rywalizacji w tej dziedzinie w największych miastach (ryc. 5.8). Nieznacznie większy niż pozostałe ośrodki subregionalne i niższego rzędu udział w kontaktach sportowych miały miejscowości położone w północno-wschodniej, głównie przyległej do granicy części analizowanego regionu (Bartoszyce, Węgorzewo, Kę-

Ryc. 5.8. Polsko-kaliningradzka rywalizacja sportowa w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

trzyn) oraz Ostróda i Szczytno. W latach 1956-1989 rozegrano w nich do kilkunastu wspólnych zawodów. W obwodzie częściej niż dwukrotnie rywalizowano w Sowiecku i Czerniachowsku.

Wprowadzenie nowego podziału administracyjnego w Polsce w 1975 r. wpłynęło na udział nowoutworzonych województw olsztyńskiego i elbląskiego w wymianie sportowej. W latach 1976-1977 był on zbliżony zarówno co do liczby grup (3-5 w jednym kierunku rocznie), jak i osób uczestniczących w wyjazdach, z niewielką przewagą województwa olsztyńskiego. W następnych dwóch latach ograniczono kontakty sportowe województwa elbląskiego do łącznej obustronnej wymiany 2-3 grup rocznie (w Olsztyńskim 4-7), zaś w latach 1980-1981, wraz z pogarszaniem się sytuacji ekonomicznej w Polsce, w obydwu województwach ich liczbę zminimalizowano do pojedynczych wyjazdów. Po wznowieniu powiązań sportowych w 1984 r. ponownie większą częstotliwością i liczbą spotkań na tej płaszczyźnie charakteryzowało się województwo olsztyńskie. Elblążanie reprezentowali także mniejszą niż olsztynianie liczbę dyscyplin, przy czym po 1975 r. tylko oni brali udział w rywalizacji żeglarzy, piłkarzy ręcznych i sztangistów (tab. 5.4).

Wyjazdy do obwodu lub do Polski przez wiele lat dawały zawodnikom unikatową szansę pobytu i rywalizacji za granicą. Sporadyczność spotkań decydowała jednak o ich niewielkim wpływie na rozwój sportu wyczynowego (J. Urniaż, 2000). Mimo to, wspólne rozgrywki stanowiły istotny czynnik integracji środowisk sportowych. Nie bez znaczenia dla tworzenia powiązań transgranicznych pozostawała także nieformalna strona kontaktów, na którą składały się towarzyszące zawodom bankiety, wycieczki, a także nieoficjalna wymiana handlowa (J. Urniaż, 2008b).

Sportowcy byli obok artystów i twórców kultury drugą relatywnie dużą grupą uczestników polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych, której kontakty nie wiązały się z przynależnością partyjną lub organizacyjną.

Widowiska sportowe z udziałem reprezentantów Obwodu Kaliningradzkiego, szczególnie w pierwszych latach kontaktów transgranicznych, odgrywały istotną rolę w popularyzacji sportu jako zjawiska społecznego w formującym się dopiero społeczeństwie Warmii i Mazur. Wspólne kibicowanie przyczyniało się ponadto do integracji jego różnych środowisk (J. Urniaż, 2008b).

5.3. Organizacje młodzieżowe

Wśród podstawowych płaszczyzn powiązań z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. obok kultury i sportu znalazły się kontakty młodzieży, za które odpowiadały oficjalnie działające organizacje oraz szkoły. Kształtowanie powiązań transgranicznych pomiędzy ludźmi w młodym wieku

w znacznie mniejszym stopniu obciążone było czynnikami historycznymi, wynikającymi z trudnej przeszłości obydwu narodów, niż w wypadku osób dojrzałych. Niezależnie od sytuacji politycznej młodzież stanowiła grupę społeczną, w której najłatwiej można było nawiązać oczekiwane, szczególnie w aspekcie propagandowym, dobre relacje transgraniczne. Młodzi mieszkańcy pogranicza mieli też znaczący udział w kontaktach kulturalnych i sportowych.

Partnerem współpracy organizacji młodzieżowych po stronie rosyjskiej była Ogólnozwiązkowa Organizacja Pionierska im. W.I. Lenina. Powiązania młodzieży powyżej 14. roku życia leżały w gestii Wszechzwiązkowego Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży (WLKZM), zwanego powszechnie Komsomołem¹⁰⁴.

Organizowaniem współpracy młodych ludzi po stronie polskiej zajmowały się podporządkowane ideowo i politycznie PZPR związki młodzieży, których struktura organizacyjna w badanym okresie ulegała zmianom. Głównymi partnerami wymiany transgranicznej były: Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP) oraz utworzony w 1957 r. Związek Młodzieży Socjalistycznej (ZMS), przekształcony w 1976 r. w Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej (ZSMP)¹⁰⁵. Swój udział we współpracy z kaliningradczykami miały też inne organizacje młodzieżowe – Związek Młodzieży Wiejskiej (ZMW) oraz Zrzeszenie Studentów Polskich (ZSP)¹⁰⁶. W latach 1973-1981 związki młodzieży stanowiły Federację Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej (FSZMP), która także pełniła funkcję partnera współpracy transgranicznej.

Do nawiązania kontaktów młodzieży doszło już we wrześniu 1956 r. Podczas obchodów Miesiąca Pogłębiania Przyjaźni Polsko-Radzieckiej do Kaliningradu wyjechała grupa młodych mieszkańców województwa olsztyńskiego zrzeszonych w ZMP, która w ciągu czterodniowego pobytu spotkała się z rówieśnikami z Komsomołu, zwiedziła miasto i port oraz złożyła wizyty w szkołach, kołchozach i zakładach pracy (*W gościnie u naszych...*, 1956). W ramach rewizyty do Olsztyna przybyło dziesięciu komsomolców. Oprócz stolicy województwa zwiedzili oni m.in. muzeum we Fromborku, kwaterę Hitlera w Gierłozie i Fabrykę Płyt Piłśniowych w Nidzie (*Komsomolcy Kaliningradu...*, 1956).

¹⁰⁴ Organizacja Pionierska zrzeszała obowiązkowo dzieci w wieku od 9 do 14 lat. Komsomoł skupiał młodych ludzi od 14. do 22. roku życia. Obie organizacje rozwiązano w 1991 r. (*Wielka Encyklopedia PWN*, 2003, t. 14).

¹⁰⁵ Związek Młodzieży Socjalistycznej powstał z przemianowania Związku Młodzieży Polskiej (ZMP). Po połączeniu w 1976 r. ze Związkiem Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej i Socjalistycznym Związkiem Młodzieży Wojskowej, został przekształcony w ZSMP.

¹⁰⁶ W latach 1973-1976 ZMW funkcjonował pod nazwą Związek Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej (ZSMW), natomiast ZSP (1973-1981) używał nazwy Socjalistyczne Zrzeszenie Studentów Polskich (SZSP).

Wyjazdy te zapoczątkowały funkcjonujące do końca lat 80. regularne wizyty kilkuosobowych delegacji roboczych współpracujących organizacji, połączone ze zwiedzaniem wytypowanych zakładów pracy, kolchozów lub PGR-ów, szkół, ośrodków kultury itp. Zapoznawano się z ich funkcjonowaniem oraz wymieniano doświadczenia w zakresie działalności organizacji młodzieżowych, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów propagandowych. Niejednokrotnie celem pobytu za granicą było też uczestnictwo w uroczystościach z okazji świąt państwowych lub rocznic (np. w 1968 r. 50-lecie Komsomołu), a także omówienie kwestii organizacyjnych dotyczących innych, planowanych w danym roku form powiązań młodzieży.

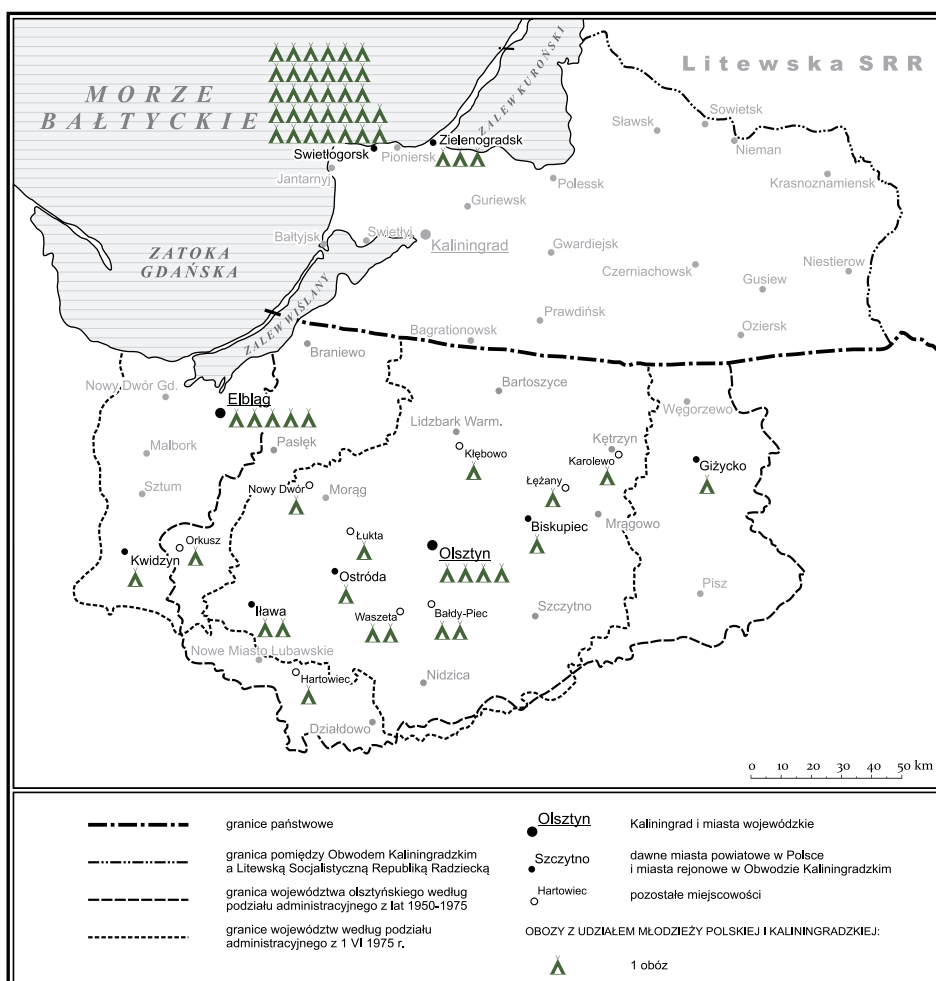
Wyjazdy delegacji (ściśle przewidywane w rocznych harmonogramach współpracy) miały miejsce kilka razy w ciągu roku (najczęściej dwa, najwyżej cztery w obydwie strony), obejmując ogółem do kilkunastu osób. Po utworzeniu nowych województw olsztyńskiego i elbląskiego zaobserwowano pewną intensyfikację kontaktów przedstawicieli młodzieży, do nawet 10 rocznie (1980 r.), co łącznie dawało ruch rządu 20-30 osób (R. Anisiewicz, 2011). Wyjątek stanowiły lata 1981-1983, w których doszło do wstrzymania większości wyjazdów za granicę.

Do form powiązań o najdłuższej tradycji na pograniczu polsko-rosyjskim należały letnie wyjazdy grup młodzieży. Ich organizatorami były ZHP i organizacja pionierska. Już w 1957 r. dokonały one pierwszej wymiany 15-osobowych grup harcerzy i pionierów, którzy uczestniczyli w sąsiednim kraju w 16-dniowych obozach, odpowiednio pionierskim i harcerskim. Grupa polska, składająca się z młodych mieszkańców Olsztyna, Morąga, Nowego Miasta Lubawskiego i Szczytna, przebywała w Świętłogorsku, zaś rosyjska (z rejonu bagrationowskiego) w Łężanach koło Reszla (*Rozpoczął się nowy...*, 1957).

Obozy harcerskie i pionierskie stanowiły przed 1990 r. jedną z najbardziej regularnie utrzymywanych form współpracy pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim. Do wymiany dochodziło prawie co roku. Jednocześnie systematycznie wzrastała liczba dzieci, które wypoczywały w sąsiednim kraju. W 1968 r. grupy z opiekunami liczyły już po 54 osoby, a od 1977 r., kiedy obszar współpracy transgranicznej obejmował województwo olsztyńskie i elbląskie, liczba ta wzrosła do ok. 100 z danego kraju (w niektórych latach). Wyjazdy na obozy, analizowane pod kątem czasu trwania jednorazowego pobytu za granicą, były także jedną z najdłuższych form wymiany transgranicznej. Poza pierwszymi, krótkimi, trwały bowiem od ok. 21 do 25 dni.

Młodzi mieszkańcy Warmii i Mazur oraz Obwodu Kaliningradzkiego, uczestniczący w wyjazdach, pochodzili z różnych miejscowości regionu

zamieszkania. Rozproszone były też miejsca lokalizacji obozów harcerskich, na które zapraszano Rosjan do Polski – od małych miejscowości, jak Łęczany koło Reszla, Łukta koło Miłomłyna, Waszeta koło Olsztynka, Hartowiec koło Działdowa, Kłębowo koło Lidzbarka Warmińskiego, przez mniejsze miasta (Biskupiec, Iława, Giżycko, Kwidzyn) po Olsztyn i Elbląg (ryc. 5.9). Z kolei większość obozów organizowanych przez stronę rosyjską odbywała się w nadbałtyckiej bazie pionierów w Swietłogorsku. Jedynie w latach 1982-1984 grupy olsztyńskich harcerzy zaproszono do Zielonogrodzka (ryc. 5.9).

Ryc. 5.9. Obozy letnie dla młodzieży polskiej i kaliningradzkiej zorganizowane w latach 1957-1988.

Źródło: opracowanie własne.

Poza pobytem w miejscu lokalizacji obozu młodzieży zapewniano zwiedzanie okolicy, np. Kaliningradu po stronie rosyjskiej lub większych miast po stronie polskiej (w tym niekiedy położonych poza województwem olsztyńskim lub elbląskim, jak Gdańsk lub Warszawa) albo innych interesujących miejsc (np. kwatera Hitlera w Gierłozy, Grunwald, Frombork).

Zagraniczne obozy i kolonie letnie podlegały corocznie wizytacji kilkusobowych delegacji organizacji młodzieżowych. Kontrole takie były albo głównym celem ich wyjazdu, albo stanowiły jeden z punktów kilkudniowego pobytu za granicą. W niektórych latach uczestników obozów odwiedzali również rodzice.

Oprócz obozów dla harcerzy i pionierów, w latach 1983-1985 zorganizowano letni wypoczynek za granicą także dla grup młodzieży szkolnej aktywnie uczestniczącej w pracy szkolnych kół TPPR lub TPRP, wyróżniającej się w nauce lub działalności społecznej i laureatów konkursów języka rosyjskiego. W obozach lub koloniach tych rocznie brało udział po ok. 160 osób za strony polskiej (łącznie z województw olsztyńskim i elbląskim) oraz 50 z Obwodu Kaliningradzkiego (w 1984 r.).

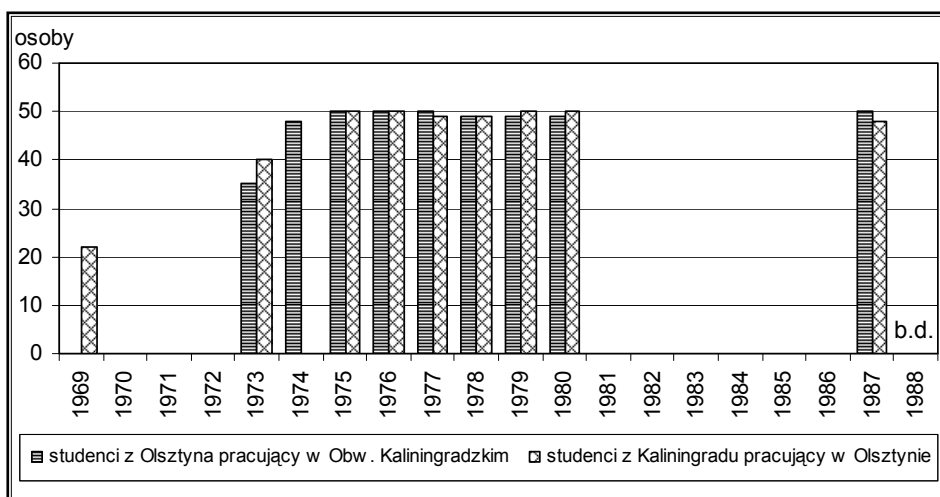
Do form powiązań transgranicznych, wiążących się z wielodniowym pobytem za granicą, poza obozami należały ochotnicze hufce pracy (OHP), organizowane dla młodzieży akademickiej. W 1973 r. i 1980 r. uczestniczyli w nich również uczniowie olsztyńskich szkół budowlanych. Celem tego rodzaju wyjazdów wakacyjnych była praca, za którą studenci otrzymywali wynagrodzenie. Wolny czas i ostatnie dni pobytu (trwającego co najmniej 33 dni, tj. najdłużej spośród wszystkich form wymiany) wykorzystywano na poznanie regionu. Zarówno w województwie olsztyńskim, jak i w Obwodzie Kaliningradzkim junaków najczęściej kierowano do pracy na budowach.

Zagraniczną studencką siłę roboczą, liczącą 22 osoby (w tym pięć dziewcząt), przyjęto po raz pierwszy w 1969 r., w Olsztynie. Została ona zatrudniona w Olsztyńskim Przedsiębiorstwie Budownictwa Miejskiego na budowie szkoły (*Studenci Kaliningradu...*, 1969). Studenci z Warmii i Mazur (40 osób) pojechali do pracy w Obwodzie Kaliningradzkim w 1973 r. Podczas pierwszego pobytu pracowali na budowie sanatorium w Swietłogorsku, w późniejszych latach zatrudniano ich w Kaliningradzie¹⁰⁷.

Do pracy zagranicznej rekrutowano studentów różnych kierunków dwóch olsztyńskich (Akademii Rolniczo-Technicznej oraz Wyższej Szkoły Pedagogicznej) oraz trzech kaliningradzkich uczelni. Na przykład w 1973 r. do Polski przyjechali studenci prawa, matematyki i filologii obcych (*Kaliningradzkie tempo*, 1973). Kaliningradzcy stanowili na ogół jedną z grup zagranicznych zatrudnionych w OHP, np. w 1976 r. pracowali razem z Czechami i Węgrami (U. Jankiewicz, 1976).

¹⁰⁷ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2205.

Wyjazdy w ramach hufców pracy, nadzorowanych ze strony polskiej przez Komendę Wojewódzką OHP w Olsztynie, zaś ze strony rosyjskiej przez Studencki Hufiec Pracy w Kaliningradzie, w latach 1973-1980 odbywały się regularnie (ryc. 5.10). Co roku uczestniczyło w nich po ok. 50 osób z każdej strony, przy czym niektórzy studenci brali udział w tej formie współpracy kilka razy. W latach 1969-1988 pracowało za granicą łącznie ok. 900 osób. Wraz z kryzysem polskiej gospodarki na początku lat 80. zaniechano wymiany hufców pracy, powracając do niej jeszcze w latach 1987-1988 na podstawie umowy z maja 1987 r. (W. Katarzyński, 1987).

Ryc. 5.10. Uczestnicy ochotniczych hufców pracy organizowanych w Olsztynie i Kaliningradzie w latach 1969-1988.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1969-1989.

Formami praktycznej wymiany doświadczeń młodzieży pracującej, zrzeszonej w ZSMP lub Komsomole, były konkursy młodych mistrzów zawodu oraz praktyki zawodowe odbywane pod patronatem tych organizacji (niezwiązane ze współpracą bilateralną zakładów pracy omówioną w rozdz. 4.3). Funkcjonowały one w latach 1978-1980, a więc bardzo krótko w porównaniu do innych form współpracy polsko-kaliningradzkiej. Objęły w związku z tym stosunkowo nieliczną grupę ok. 70 osób. W trzydniowych wyjazdach na konkursy uczestniczyły w 1978 r. trzyosobowe grupy tokarzy oraz gastronomików z Elbląga i Olsztyna. Rok później były to podobne zespoły traktorzystów, a także tokarz i fryzjerzy z Elbląga oraz cukiernicy z Olsztyna. Stronę kaliningradzką reprezentowali traktorzyści, fryzjerzy i stolarze przybyli w 1979 r. do stolicy Warmii oraz traktorzysta, kucharz i cukiernik w Elblągu. W mie-

ście tym miał też miejsce jedyny konkurs zorganizowany w 1980 r. (dotyczył traktorzystów i dojarek).

Nieco dłużej (od kilku dni do dwóch tygodni) trwały wyjazdy związane z uczestnictwem w praktykach zawodowych. Wzięli w nich udział kaliningradzcy mleczarze, których zatrudniono w Lidzbarku Warmińskim (w 1978 i 1979 r.), oraz fryzjerki, gastronomicy i tokarze pracujący w Olsztynie (*Młdzież z Olsztyna...*, 1978). Na praktyki do Kaliningradu jeździli młodzi fryzjerzy, mleczarze i stolarze z Olsztyńskiego.

Najbardziej masową formę powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim stanowiły jednodniowe spotkania młodzieży, tzw. spotkania przyjaźni, które na przełomie lat 60. i 70. przybrały postać wieców granicznych (kontynuowane na mniejszą skalę od połowy lat 80.). W późniejszym czasie zostały one przekształcone w wyjazdy autobusami przyjaźni.

Pierwsze spotkanie większej grupy osób na granicy (w okolicy Bezled) odbyło się 1 czerwca 1960 r. i wiązało z obchodami Dnia Dziecka. Uczestniczyło w nim 30 harcerzy i zuchów z województwa olsztyńskiego, którzy po kilku godzinach wspólnych zabaw z pionierami, w towarzystwie ok. 15 przedstawicieli władz zwiedzili Bagrationowsk (*Przygraniczne spotkanie...*, 1960). Podobne jednodniowe spotkania z okazji Dnia Dziecka miały miejsce w 1962, 1965 i 1967 r., przy czym w dwóch ostatnich latach dotyczyły harcerzy z Bartoszcyc i pionierów z Bagrationowska. Obejmowały one po ok. 50 osób, które z polskiej lub rosyjskiej strony przekraczały granicę, by wybrać się na kilka godzin do Bagrationowska lub Bartoszcyc.

Okazjonalne wizyty w sąsiednim kraju stosunkowo mniej licznych grup odbyły się także w sierpniu 1972 r., kiedy 45 harcerzy biorących udział w Operacji „Frombork 1001” odwiedziło Kaliningrad, oraz we wrześniu 1974 r., gdy w ramach obchodów Dni Przyjaźni Młodzieży Polskiej i Radzieckiej 35 komsomolców uczestniczyło w trzydniowym pobycie na terenie województwa olsztyńskiego (m.in. w Olsztynie, Fromborku, Braniewie).

Największe natężenie ruchu na granicy dotyczyło jednak masowych wieców, zainicjowanych 10 września 1967 r. z okazji 50-lecia rewolucji październikowej (tab. 5.6). Było to wspólne przedsięwzięcie organizacyjne wszystkich działających związków młodzieżowych, w którym łącznie (strony polska i rosyjska) udział wzięło ok. 600 osób (*Dla dziewcząt i chłopców...*, 1967). Liczba uczestników kolejnych granicznych wieców przyjaźni sukcesywnie rosła do ok. 3000 jednorazowo w latach 1973-1976. Ogółem w latach 1967-1976 na granicy polsko-rosyjskiej miało miejsce 10 tego typu dużych imprez zbiorowych (raz w roku), w których uczestniczyło łącznie ok. 21 tys. osób.

Tab. 5.6. Wiece graniczne młodzieży województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego w latach 1967-1976.

Data	Nazwa imprezy	Liczba uczestników
10.09.1967	Spotkanie graniczne młodzieży z okazji 50-lecia rewolucji październikowej	600
12.05.1968	Spotkanie graniczne młodzieży z okazji 50-lecia Komsomolu	1100
20.07.1969	Spotkanie graniczne młodzieży z okazji 25-lecia PRL	1500
17.05.1970	Spotkanie przyjaźni młodzieży z okazji 100-lecia urodzin W. I. Lenina i 25-lecia zwycięstwa nad faszyzmem	~1600
23.05.1971	V wiec graniczny (imprezy artystyczne, sportowe – siatkówka, zawody modeli latających)	2000
4.06.1972	VI wiec graniczny „Młodzież dla pokoju i postępu”	2000
16.09.1973	VII Spotkanie Przyjaźni (spotkania organizacji młodzieżowych, występy artystyczne, zawody sportowe – siatkówka, motocyklowe DOSAAF)	3000
7.07.1974	VIII Spotkanie Przyjaźni	3000
18.05.1975	IX Spotkanie Przyjaźni „30 lat zwycięstwa nad faszyzmem”	3000
6.06.1976	X Spotkanie Młodych „Udział młodzieży w realizacji uchwał VII Zjazdu PZPR i XXV Zjazdu KPZR”	2000-3000

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie z lat 1956-1985; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1989.

Masowe spotkania graniczne składały się z części propagandowej poświęconej przypadającej aktualnie rocznicy (np. w 1969 r. 25-lecia PRL) i nawiązującej do bieżącej sytuacji politycznej na świecie. W drugiej części odbywały się występy artystyczne, zawody sportowe (np. mecze siatkówki, pokazy modeli latających itp.), a także spotkania w grupach (np. harcerzy z pionierami). Stanowiły one jedną z nielicznych możliwości ponownego spotkania osób, które poznały się podczas wcześniejszych wyjazdów za granicę.

Po zmianach administracyjnych w Polsce w 1975 r. zaniechano systematycznego organizowania spotkań granicznych na tak masową skalę, jak miało to miejsce w połowie lat 70. W wiecach, do których powrócono w połowie lat 80., jednorazowo łącznie uczestniczyło już tylko ok. 800-1000 osób.

Nową formą wymiany młodzieży od 1977 r. były autobusy przyjaźni, którymi ok. 100-200-osobowe grupy udawały się na jeden dzień do sąsiedniego kraju. W ramach tych wyjazdów młodzi ludzie brali udział w zbiorowych manifestacjach, a następnie grupami spotykali się z miejscową młodzieżą albo poszczególne autobusy bezpośrednio jechały do określo-

nych miejscowości, w których miały miejsce spotkania o mniej oficjalnym charakterze (np. w szkołach).

Uczestnikami autobusów przyjaźni, podobnie jak masowych spotkań granicznych, byli członkowie organizacji młodzieżowych, a także grupy ze szkół wytypowanych przez kuratoria oświaty do wymiany transgranicznej. W większości wypadków młodzieżowe kontakty międzyszkolne miały charakter sporadyczny. Jedynie pomiędzy wybranymi placówkami powstały trwalsze powiązania transgraniczne, cechujące się liczniejszymi spotkaniami i innymi formami współpracy.

Najbardziej ożywioną wymianę (w granicach istniejących możliwości) prowadziła Szkoła Podstawowa nr 9 w Olsztynie. Placówka ta powstała w 1962 r. Jej pięciolecie przypadło w roku obchodów 50. rocznicy rewolucji październikowej. Jubileusz szkoły stał się dla władz miasta okazją do uczczenia tej rocznicy przez nadanie jej imienia Piotra Diernowa – żołnierza Armii Radzieckiej, poległego w czasie zdobywania Olsztyna w 1945 r. Fakt ten zaważył na nawiązaniu i utrzymywaniu przez Szkołę Podstawową nr 9 wieloletnich powiązań z kaliningradzką Szkołą nr 31 (tab. 5.7). Pomiedzy tymi jednostkami dochodziło do wymiany młodzieży i nauczycieli (ryc. 5.11). Ich uczniowie brali udział w wyjazdach autobusów przyjaźni (np. w 1977 i 1984 r.), obozach letnich (np. w Swietłogorsku w 1984 r.) oraz okolicznościowych spotkaniach (np. w 1987 r. z okazji 25-lecia szkoły olsztyńskiej). Prowadzono też inne formy wymiany, np. prac plastycznych, korespondencji. Ponadto Szkoła Podstawowa nr 9 im. P. Diernowa była często odwiedzana przez oficjalne delegacje władz kaliningradzkich, wizytujące województwo olsztyńskie.

Pierwsze, sporadyczne kontakty nawiązane pod koniec lat 60. zaowocowały w drugiej połowie lat 80. zintensyfikowaniem wymiany transgranicznej (tab. 5.7). Uczniowie i nauczyciele szkół nr 9 i 31 kilkakrotnie w ciągu roku przebywali wzajemnie za granicą, a ich 2-3-dniowe pobyty dzięki przyjmowaniu gości w domach stały się mniej oficjalne. Pod koniec lat 80. do wymiaru poznawczego współpracy doszedł też aspekt praktyczny, którego przejawem był miesięczny staż nauczycielki języka rosyjskiego A. Punicyny z Kaliningradu, odbyty w olsztyńskiej „dziewiątce” w kwietniu 1989 r. (o powiązaniach pracowników szkolnictwa szerzej w rozdz. 5.4).

Więzi transgraniczne, rozwijające się pomiędzy omawianymi szkołami, zanikły na początku lat 90. wraz z wprowadzaniem zmian polityczno-gospodarczych po obydwu stronach granicy. Ich spektakularną oznaką w Szkole Podstawowej nr 9 było zniesienie w czerwcu 1992 r. imienia P. Diernowa.

We współpracy ze stroną rosyjską w różnych okresach lat 70. i 80. poza Szkołą Podstawową nr 9 uczestniczyli też uczniowie i nauczyciele szkół

Tab. 5.7. Kontakty transgraniczne Szkoły Podstawowej nr 9 w Olsztynie z przedstawicielami Obwodu Kaliningradzkiego w latach 1967-1990.

L.p.	Data	Grupa wizytująca	Liczba osób	Gospodarz wizyty	Uwagi
1.	19.10.1967	Młodzież z Kaliningradu	29	SP nr 9	z okazji 50. rocznicy rewolucji październikowej
2.	13.06.1968	Delegacja wojska z Kaliningradu	3	SP nr 9	
3.	1969	Delegacja władz Kaliningradu	.	SP nr 9	
4.	11.1976	Delegacja władz Kaliningradu	5	SP nr 9	
5.	24.01.1977	Kombatanci z Kaliningradu	4	SP nr 9	
6.	7.10.1977	SP nr 9 w Olsztynie	31+3	Szkoły nr 31 i nr 32	autobus przyjaźni
7.	20.10.1977	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	30+3	SP nr 9	autobus przyjaźni
8.	22.01.1980	Delegacja władz Kaliningradu	3	SP nr 9	
9.	5.11.1981	Delegacja władz Kaliningradu	.	SP nr 9	
10.	5.10.1983	Delegacja władz Kaliningradu	5	SP nr 9	
11.	28.12.1983	Szkoła nr 31?	3	SP nr 9	z 12 tys. paczek świątecznych
12.	24.03.1984	SP nr 9 w Olsztynie	26+4	Szkoła nr 31	też SP 25 i LO Lidzbark W., autobus przyjaźni
13.	31.03.1984	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	30	SP nr 9	autobus przyjaźni – rewizyta
14.	10.04.1985	Dziennikarze z Kaliningradu	2	SP nr 9	
15.	19.05.1986	SP nr 9 w Olsztynie	.	Szkoła nr 31	ZHP i TPPR na Święto Pionierów
16.	15.06.1986	Nauczyciele z Kaliningradu, Swietlego, Swietlogorska	6	SP nr 9	przedstawiciele różnych szkół
17.	10.05.1987	SP nr 9 w Olsztynie	.	Granica koło Bezled	majówka, także SP nr 25 i SP nr 4 z Ilawy
19.	5-6.06.1987	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	30	SP nr 9	25-lecie SP nr 9
20.	11.1987	Instruktorzy pionierów z Kaliningradu	.	SP nr 9	
21.	8.05.1988	SP nr 9 w Olsztynie	10	Wiec graniczny	spotkanie m.in. z uczniami Szkoły nr 31
22.	7.06.1988	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	26+7	SP nr 9	pionierzy i nauczyciele
23.	1-2.10.1988	SP nr 9 w Olsztynie	10+4	Szkoła nr 31	
24.	14-15.10.1988	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	.	SP nr 9	tylko nauczyciele
25.	7-9.03.1989	SP nr 9 w Olsztynie	.	Szkoła nr 31	nauczyciele i uczniowie
26.	22.04.1989	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	9	SP nr 9	nauczyciele
27.	28.03-28.04.1989	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	1	SP nr 9	nauczycielka j. rosyjskiego na staż w SP nr 9
28.	19.01.1990	Szkoła nr 31 w Kaliningradzie	25+3	SP nr 9	

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Kronika Szkoły Podstawowej nr 9 im. P. Diernowa w Olsztynie. 1962-1988; Kronika Szkoły Podstawowej nr 9. 1988-1994.*

Ryc. 5.11. Wizyta nauczycieli i uczniów kaliningradzkiej Szkoły nr 31 w Szkole Podstawowej nr 9 w Olsztynie.

Źródło: *Kronika Szkoły Podstawowej nr 9 im. P. Diernowa w Olsztynie. 1962-1988.*

podstawowych w: Bezledach, Olsztynku, Nidzicy, Pieniężnie, Olsztynie (nr 17 i 25), Bartoszycach (nr 1), Iławie (nr 4), Elblągu (nr 25), Kwidzynie (nr 4), Braniewie (nr 3), liceów ogólnokształcących w Bartoszycach, Kętrzynie, Lidzbarku Warmińskim oraz w Olsztynie (nr I i III), a także zespołów szkół: zawodowych w Reszlu, medycznych, chemicznych, budowlanych i ekonomicznych w Olsztynie. W wielu wypadkach były to pojedyncze kontakty, niesprzyjające tworzeniu trwałych więzi transgranicznych.

Pewną intensyfikację powiązań między jednostkami oświatowymi zaobserwowano w drugiej połowie lat 80., kiedy zaczęto nawiązywać współpracę bilateralną szkół (ryc. 5.12). Za pośrednictwem kuratoriów oświaty umowy podpisały wówczas szkoły podstawowe, np. nr 1 w Bartoszycach (Szkoła nr 13 w Kaliningradzie), nr 4 w Iławie (Szkoła nr 18 w Kaliningradzie), nr 25 w Elblągu (Szkoła nr 23 w Kaliningradzie), nr 4 w Kwidzynie (Szkoła nr 1 w Niemanie), nr 3 w Braniewie (szkoła w Zielonogrodsku), w Pieniężnie (Szkoła nr 4 w Czerniachowsku). Szkolnictwo średnie reprezentowane było przez olsztyński Zespół Szkół Medycznych, który nawiązał kontakty ze Szkołą Medyczną w Kaliningradzie (*50 lat Szkoły Pielęgniarstwa...*, 2000) oraz Zespół Szkół Chemicznych współpracujący od 1987 r. ze Średnią Szkołą Mechaniczną w Gusiewie (*A potem już...*, 1989). Podobne relacje połączyły II Liceum Ogólnokształcące w Elblągu i Szkołę nr 28 w Kaliningradzie¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Wywiad z Izabelą Babraj – była dyrektor II LO w Elblągu, organizatorką kontaktów ze Szkołą nr 28 w Kaliningradzie, przeprowadzony 22 listopada 2009 r.

Ryc. 5.12. Powiązania bilateralne szkół na pograniczu polsko-kaliningradzkim w drugiej połowie lat 80.

Źródło: opracowanie własne.

Powiązania bilateralne placówek oświatowych miały charakter wymiany turystycznej, kulturalnej, sportowej, szkolnych organizacji młodzieżowych, obejmującej najczęściej ok. 30-kilkuosobowe grupy uczniów, rzadziej ich kilkuosobowe delegacje. We współpracy szkół zawodowych pojawiły się formy rywalizacji w konkursach na mistrza zawodu. Zainicjowano także wymiany nauczycieli (por. rozdz. 5.4).

Na kontakty bilateralne szkół – najliczniejsze w latach 1986-88 – składało się nawet do kilku wyjazdów rocznie. Podobnie jak w wypadku Szkoły Podstawowej nr 9 i Szkoły nr 31, obserwowano wówczas stopniowe

odchodzenie od ich ściśle formalnego charakteru na rzecz liczniejszych spotkań pedagogów i uczniów na gruncie prywatnym, niemożliwych – zwłaszcza po stronie rosyjskiej – we wcześniejszym okresie rozwoju współpracy (*A potem już...*, 1989).

Od 1989 r. powiązania szkół zaczęły stopniowo wygasać i w większości nie przetrwały okresu przemian ustrojowych w obydwu państwach. Na ich tle wyróżniają się Szkoła Podstawowa nr 25 w Elblągu oraz Szkoła nr 23 w Kaliningradzie, których więzi bilateralne zainicjowane w 1986 r. są regularnie utrzymywane do czasów współczesnych¹⁰⁹.

Więzi transgraniczne młodzieży, w porównaniu z innymi dziedzinami współpracy, charakteryzowały się największą liczebnością uczestników, zróżnicowaniem form wymiany sukcesywnie uzupełnianych o nowe, i ciągłością w czasie. Szczególnie intensywne zarówno pod względem różnorodności form powiązań, jak i liczby uczestników, były w latach 70. Wielkość i częstotliwość wymiany regulowana odgórnymi zarządzeniami władz nie zaspokajała istniejącego zapotrzebowania, dlatego pewną rolę w podtrzymywaniu więzi najmłodszych mieszkańców pogranicza pełniły kontakty korespondencyjne.

We współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim uczestniczyli młodzi ludzie pochodzący z różnych części badanego obszaru północno-wschodniej Polski. Bliskość granicy decydowała o nieco liczniejszych kontaktach młodzieży z powiatu bartoszyckiego i ich rówieśników z rejonu bagrationowskiego, zwłaszcza podczas granicznych imprez zbiorowych. Młodzi kaliningradzcy przebywali w wielu miejscach polskiego pogranicza. Szczególnie zróżnicowane były ośrodki lokalizacji letnich obozów wypoczynkowych, w których brali oni udział. Polacy gościli najczęściej w Kaliningradzie i Swietłogorsku, w którym regularnie odbywały się obozy harcerskie.

5.4. Edukacja

Z kontaktami młodzieży szkolnej wiązały się relacje transgraniczne nauczycieli. Powiązania tej grupy zawodowej rozpoczęto kształtować już na początku lat 60., niezależnie od późniejszej współpracy szkół (por. rozdz. 5.3), i z niewielkimi przerwami utrzymywano regularnie do końca lat 80. Oprócz nauczycieli w wyjazdach brali także udział przedstawiciele kuratoriów, wydziałów oświaty różnych szczebli, ośrodków doskonalenia nauczycieli oraz pracownicy innych jednostek edukacyjno-opiekuńczych.

¹⁰⁹ Wywiad z Anną Łakis – nauczycielką Szkoły Podstawowej nr 25 w Elblągu, organizatorką kontaktów ze Szkołą nr 25 w Kaliningradzie, przeprowadzony 20 października 2009 r.

Nauczyciele uczestniczyli ponadto we współpracy szkół muzycznych, uwzględnionej w rozdz. 5.1. Przez większą część badanego okresu więzi w zakresie edukacji opierały się tylko na pojedynczych kontaktach w ciągu roku. Ich intensyfikację zaobserwowano po 1985 r., m.in. w związku z rozszerzaniem współpracy bilateralnej szkół.

Początek powiązań pracowników edukacji datuje się na październik 1960 r. Wymieniono wówczas ośmioosobowe delegacje reprezentujące nauczycieli i pracowników wydziałów oświaty, które odwiedziły wybrane szkoły na terenie województwa olsztyńskiego i Obwodu Kaliningradzkiego. W Olsztyńskim były to szkoły rolnicze w Bartoszycach i Karolewie, liceum ogólnokształcące w Mrągowie oraz szkoła podstawowa w Rynie (*Nauczyciele z Kaliningradu...*, 1960). Wizyty miały na celu zapoznanie ze strukturą i funkcjonowaniem szkolnictwa w sąsiednim regionie.

Podobna tematyka, dotycząca różnego rodzaju placówek edukacyjno-opiekuńczych, stanowiła przedmiot zainteresowań delegacji roboczych oświatowców w następnych latach. Na przykład w 1961 r. olsztynianie zajmujący się oświatą przedszkolną odwiedzili przedszkole w Kaliningradzie, sanatorium dziecięce w Otradnoje oraz dom dziecka w Czerniachowsku (*W Kaliningradzie byli...*, 1961). Rok później wymieniono grupy nauczycieli, które interesowały się problemami politechnizacji kształcenia w wybranych szkołach średnich i podstawowych województwa oraz w szkolnictwie obwodu (*W Olsztynie czwarta...*, 1962). W 1966 r. na zaproszenie olsztyńskiego oddziału Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w powiecie giżyckim przebywali działacze zajmujący się oświatą dorosłych (*Wizyta działaczy...*, 1966).

Od 1972 r. w wyjazdach zaczęli uczestniczyć nauczyciele języka rosyjskiego, zarówno Polacy, jak i Rosjanie. Mimo potencjalnie wysokiej użyteczności zawodowej ich kontaktów transgranicznych, były one tak samo reglamentowane jak innych grup branżowych. Podczas odbywających się z różną częstotliwością wizyt za granicą delegacje rusycystów brały m.in. udział w lekcjach języka rosyjskiego, spotkaniach z metodykami oraz pracownikami i studentami filologii rosyjskiej na uczelniach Olsztyna i Kaliningradu (*Kaliningradzcy nauczyciele...*, 1986). Nową formę współpracy, zainicjowaną w połowie lat 80., stanowił udział polskich nauczycieli w kursach metodycznych organizowanych w Kaliningradzie. Poza wyjazdami w 1985 i 1988 r. nie odnotowano jednak większej liczby tego rodzaju kontaktów.

Wizyty kilkuosobowych delegacji (na ogół po jednej z każdej strony w ciągu roku) tworzyły podstawową formę powiązań transgranicznych na płaszczyźnie oświaty do końca lat 80. W większości były to wyjazdy robocze połączone z odwiedzaniem wybranych placówek edukacyjnych. Jedyne delegacje okolicznościowe, związane z obchodami Dnia Nauczyciela, miały miejsce w 1961 r. (*Nauczyciele z Kaliningradu...*, 1961).

Formy grupowe, zwiększające intensywność współpracy do kilkudziesięciu osób rocznie, w polsko-rosyjskich kontaktach transgranicznych nauczycieli po raz pierwszy pojawiły się w 1966 r. Były to turystyczne wyjazdy autobusami przyjaźni. Pomiędzy 1966 i 1970 r. odbyło się co najmniej pięć wycieczek przedstawicieli tego zawodu (R. Anisiewicz, 2011). Następnej wymiany większych grup (26-osobowych) dokonano dopiero w 1979 r. Dotyczyła ona pracowników oświaty z Obwodu Kaliningradzkiego i województwa elbląskiego¹¹⁰. Kolejne podobne wyjazdy miały miejsce pod koniec lat 80. Wśród udokumentowanych znalazła się m.in. wizyta 34 nauczycieli z Niestierowa w Iławie (autobus przyjaźni) w 1988 r. (*Nauczyciele z Niestierowa*, 1988) oraz – w tym samym roku – dwutygodniowy pobyt 21 metodyków i rusycystów z województw olsztyńskiego i elbląskiego na kursie zorganizowanym przez Instytut Doskonalenia Nauczycieli w Kaliningradzie (L.T. Szepietowski, 1988). Turystyczny charakter miały też pobyty za granicą grup nauczycieli ze współpracujących szkół: nr 23 w Kaliningradzie i nr 25 w Elblągu¹¹¹.

Relacje transgraniczne pracowników oświaty kształtowane były głównie na poziomie regionalnym – pomiędzy województwami i obwodem. Każdorazowo w wyjazdach uczestniczyli przedstawiciele placówek edukacyjnych z rozmaitych miejscowości badanego obszaru. W różne miejsca zapraszano także delegacje przybywające zza granicy. Po 1975 r. odnotowano kilka delegacji i grup wspólnych dla województwa olsztyńskiego i elbląskiego.

W latach 1966-1970 pojawiły się w tej dziedzinie pierwsze kontakty na poziomie lokalnym (por. rozdz. 6.4). Wymiany delegacji oświatowych wpięły się w zakres współpracy transgranicznej powiatów kętrzyńskiego, braniewskiego i węgorzewskiego z ich partnerami w obwodzie. Miały one jednak charakter epizodyczny i w tej formie nie były później kontynuowane. Dopiero w drugiej połowie lat 80. zaobserwowano ponowne inicjowanie lokalnych więzi pomiędzy nauczycielami, np. z Iławy i Niestierowa. Tworzeniu powiązań pedagogów w tym okresie sprzyjało również podejmowanie współpracy bilateralnej przez szkoły (por. rozdz. 5.3). Oprócz wymiany uczniów obejmowała ona także kontakty nauczycieli, czego przykładem była wizyta w 1988 r. ośmiu pedagogów ze Średniej Szkoły Mechanicznej w Gusiewie w olsztyńskim Zespole Szkół Chemicznych (*A potem już...*, 1989) lub rok później miesięczny staż nauczycielki języka rosyjskiego z kaliningradzkiej Szkoły nr 31 w Szkole Podstawowej nr 9 w Olsztynie¹¹².

¹¹⁰ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/509.

¹¹¹ Wywiad z Anną Łakis, przeprowadzony 20 października 2009 r.

¹¹² Wywiad z Ewą Kicką – dyrektor Szkoły Podstawowej nr 9 w Olsztynie, uczestniczką współpracy ze Szkołą nr 31 w Kaliningradzie, przeprowadzony 10 listopada 2009 r.

Przestrzeń współpracy transgranicznej pracowników oświaty przed 1990 r. objęła różne miejsca polskiej i rosyjskiej części badanego pogranicza. Tworzyły ją miasta i inne miejscowości pochodzenia osób biorących udział w wymianie oraz te, w których zlokalizowane były szkoły i pozostałe instytucje oświatowe wytypowane do przyjmowania delegacji i grup. Oprócz Kaliningradu, Olsztyna i Elbląga nauczyciele relatywnie najczęściej wizytowali miasta pełniące funkcje ośrodków subregionalnych (do 1975 r. siedziby powiatów), np. po polskiej stronie Bartoszyce, Lidzbark Warmiński, Ostródę, Kętrzyn, Iławę. Po 1975 r. większym rozproszeniem przestrzennym miejsc pobytu oświatowców cechował się obszar województwa olsztyńskiego niż elbląskiego.

5.5. Nauka

Krótkie tradycje naukowe Olsztyna, który został ośrodkiem akademickim dopiero po II wojnie światowej, szczególnie predestynowały to miasto do podejmowania współpracy z zagranicą. Olsztyńskie instytucje naukowe stały się jednymi z pierwszych podmiotów ogółu powiązań z partnerami w Kaliningradzie i z różnym nasileniem utrzymywały swoje kontakty do końca lat 80.

Olsztyn zaczął pełnić funkcję ośrodka naukowego na początku lat 50. Uwzględniając potrzeby rynku pracy regionu o dominującym rolnictwie, w 1950 r. powołano tu Wyższą Szkołę Rolniczą (WSR), przemianowaną w 1972 r. na Akademię Rolniczo-Techniczną (ART). W 1951 r. uruchomiono w niej – obok trzech już istniejących – Wydział Rybacki, który rozpoczął kształcenie kadr dla rybołówstwa morskiego i śródlądowego. Równoległe utworzono odrębny Instytut Rybołówstwa Śródlądowego (IRŚ), prowadzący badania naukowe z zakresu rybactwa na wodach śródlądowych (S. Achremczyk, 2006).

Problematyka badawcza związana z gospodarką rybną stała się podstawą do nawiązania przez WSR i IRŚ kontaktów transgranicznych z pokrewnymi instytucjami w Obwodzie Kaliningradzkim, którego gospodarka poza funkcją militarną opierała się na rybołówstwie. Ze strony rosyjskiej współpracę podjęły Kaliningradzki Techniczny Instytut Przemysłu i Gospodarki Rybnej¹¹³, AtlantNIRO (Atlantycki Naukowo-Badawczy Instytut Rybołówstwa i Oceanografii)¹¹⁴ oraz Wyższa Szkoła Rybołówstwa w Kaliningradzie.

¹¹³ Techniczny Instytut Przemysłu i Gospodarki Rybnej przeniesiono do Kaliningradu z Moskwy w 1958 r. W 1994 r. został przekształcony w Kaliningradzki Państwowy Uniwersytet Techniczny (www.klgtu.ru).

¹¹⁴ AtlantNIRO powstał w 1949 r. jako Bałtycka Filia Wszechzwiązkowego Instytutu Naukowo-Badawczego Rybołówstwa i Oceanografii. W 1956 r. przekształcono ją w BaltNIRO (Bałtycki Instytut Naukowo-Badawczy Rybołówstwa i Oceanologii), a w 1962 r. nazwę zmieniono na AtlantNIRO (www.atlantniro.ru).

Powiązania naukowców w dziedzinie rybołówstwa, zainicjowane na początku lat 60., polegały na wizytach pracowników wyszczególnionych instytucji. Ich celem było zapoznanie się z dorobkiem i metodami pracy naukowo-dydaktycznej partnerów (delegacje robocze), uczestnictwo w konferencjach naukowych lub spotkania ze studentami (*Ożywione kontakty...*, 1965). Wyjazdy umożliwiały także zwiedzenie zakładów przetwórstwa rybnego oraz – w Kaliningradzie – nowoczesnych statków-przetwórni (*Naukowcy WSR...*, 1965). Brakowało jednak możliwości prowadzenia wspólnych badań naukowych (H.W. Penger, 1974).

Intensywność powiązań specjalistów rybołówstwa z powodu reglamentacji ogółu współpracy nie była wysoka i dotyczyła głównie lat 60. Składały się na nią, prowadzone najczęściej co dwa lata, wymiany po jednej delegacji rocznie. Na zmniejszenie liczby kontaktów w późniejszym czasie wpływ mogła mieć reorganizacja prężnie rozwijającego się Wydziału Rybackiego WSR, którego część kadr związanych z gospodarką morską (najbardziej interesującą kaliningradczyków) przeniesiono w 1966 r. do Szczecina. W Olsztynie pozostał jedynie Oddział Rybactwa Śródlądowego przy Wydziale Zootechnicznym, przekształcony w 1970 r. w Wydział Ochrony Wód i Rybactwa Śródlądowego (S. Achremczyk, 2006).

Od lat 70. punkt ciężkości polsko-kaliningradzkich powiązań naukowców przesunął się na nauki humanistyczne, reprezentowane przez Wyższą Szkołę Nauczycielską (WSN). Placówkę tę powołano w 1969 r. na bazie dwuletniego Studium Nauczycielskiego, funkcjonującego w Olsztynie od 1954 r. Status wyższej uczelni otrzymała WSN w 1974 r. wraz z przekształceniem jej w Wyższą Szkołę Pedagogiczną (WSP)¹¹⁵. Uczelnia ta nawiązała kontakty naukowe z utworzonym w 1966 r. Państwowym Uniwersytetem Kaliningradzkim¹¹⁶.

Główną jednostką organizacyjną WSN (WSP), zaangażowaną we współpracę z kaliningradczykami, był powołany w 1971 r. Zakład Filologii Rosyjskiej. Miał on na celu kształcenie nauczycieli języka rosyjskiego dla szkolnictwa podstawowego (S. Achremczyk, 2006). Olsztyńscy rusycyści prowadzili współpracę bilateralną z naukowcami Wydziału Filologicznego uniwersytetu w Kaliningradzie od 1977 r.¹¹⁷.

¹¹⁵ W dn. 1 września 1999 r. z połączenia Akademii Rolniczo-Technicznej, Wyższej Szkoły Pedagogicznej i Warmińskiego Instytutu Teologicznego utworzono w Olsztynie Uniwersytet Warmińsko-Mazurski (UWM).

¹¹⁶ Państwowy Uniwersytet Kaliningradzki powstał z przekształcenia Kaliningradzkiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego, utworzonego w 1947 r. W 2005 r. zmieniono nazwę uczelni na Rosyjski Państwowy Uniwersytet im. I. Kanta w Kaliningradzie, zaś w 2010 r. – na Bałtycki Federalny Uniwersytet im. I. Kanta (www.kantiana.ru).

¹¹⁷ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2209.

Kształtowanie powiązań transgranicznych filologów rozpoczęły wzajemne wizyty robocze związane z wymianą doświadczeń zawodowych, szczególnie w zakresie metodyki nauczania języka rosyjskiego. Oprócz wyjazdów kilku delegacji naukowców, w pierwszych latach współpracy odnotowano także cykl wykładów wygłoszonych przez prof. A.P. Żurawlowa w Olsztynie oraz zajęć z języka polskiego przeprowadzonych ze studentami w Kaliningradzie przez rusycystkę mgr A. Starościak (*Po obu stronach...*, 1978).

Rozszerzenie zakresu współdziałania filologów nastąpiło w drugiej połowie lat 80., po wcześniejszym zawieszeniu kontaktów związanym z wprowadzeniem stanu wojennego w Polsce. Poza wizytami organizacyjno-kurtuazyjnymi (delegacje robocze) współpraca transgraniczna objęła wyjazdy pracowników na konferencje i seminaria oraz staże naukowe (С.С. Ваулина, 2010). Szczególne miejsce zajęły wśród nich, zainicjowane w 1985 r. w Olsztynie, organizowane później co dwa lata, międzynarodowe konferencje slawistyczne¹¹⁸, w których regularnie uczestniczyło kilkoro kaliningradzkich uczonych (*Współpraca z Wydziałem...*, 1997). Pokłosie udziału w konferencjach stanowiły ważne dla dorobku naukowego zagraniczne publikacje uczestników oraz możliwość nawiązania innych kontaktów międzynarodowych (С.С. Ваулина, 2010).

Do połowy lat 80. polsko-kaliningradzkie transgraniczne kontakty naukowe cechowały się niewielką intensywnością pod względem liczby wyjazdów (do kilku rocznie) oraz osób uczestniczących w wymianie. Od połowy lat 80. do wymiany naukowej na nieco większą skalę włączono studentów filologii. Objęcie współpracą grup studenckich zwiększyło natężenie ruchu granicznego generowanego na tej płaszczyźnie do ponad 100 osób w ciągu roku.

Pierwsze wyjazdy studentów do Obwodu Kaliningradzkiego pojawiły się już na początku lat 60. Dotyczyły pojedynczych osób kształcących się na Wydziale Rybackim WSR i w Studium Nauczycielskim w Olsztynie, które np. w 1961 r. przebywały na obozie naukowym zorganizowanym w Swietłogorsku¹¹⁹. W latach 1963-1966, w ramach umowy zawartej pomiędzy polskim Ministerstwem Szkolnictwa Wyższego i jego radzieckim odpowiednikiem, dziesięciu studentów Wydziału Rybackiego WSR, którzy zaliczyli I rok w Olsztynie, kontynuowało i ukończyło studia w Kaliningradzkim Technicznym Instytucie Przemysłu i Gospodarki Rybnej (H.W. Penger, 1974).

W kontaktach naukowych studentów, rozwijanych od połowy lat 80., uczestniczyły początkowo kilkusobowe grupy adeptów filologii rosyjskiej, udające się latem do Kaliningradu lub Olsztyna (С.С. Ваулина, 2010). Po

¹¹⁸ W 2011 r. odbyła się XIV konferencja z tego cyklu.

¹¹⁹ АПО, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2195.

podpisaniu w dn. 11 lutego 1987 r. przez rektorów Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie i Państwowego Uniwersytetu Kaliningradzkiego umowy o współpracy „w zakresie pracy dydaktycznej, ideowo-wychowawczej i naukowo-badawczej” (B. Łukaszewicz, 2006) wyjazdy studentów objęły liczniejsze grupy. Na trzytygodniowych letnich praktykach językowych w obwodzie przebywało jednorazowo ok. 80 studentów olsztyńskiej filologii rosyjskiej (obowiązkowo cały rocznik), zaś w Polsce – ok. 20 słuchaczy lektoratu języka polskiego¹²⁰.

Utrzymaniu oraz rozszerzaniu powiązań transgranicznych językoznawców Olsztyna i Kaliningradu, mimo istnienia formalnych ograniczeń wymiany przed 1990 r., sprzyjało zaangażowanie pracowników uczelni i osobiste więzi nawiązane między nimi. Szczególny wkład w rozwój współpracy wnieśli: po stronie rosyjskiej – profesorowie Aleksander Dubiago, Swietłana Waulina i Roza Alimpijewa, zaś po polskiej – profesorowie Albert Bartoszewicz i Walenty Piłat (*Współpraca z Wydziałem...*, 1997). Wyrazem uznania dla zasług polskich naukowców było nadanie im w późniejszym czasie tytułu doktorów *honoris causa* uniwersytetu w Kaliningradzie (prof. Bartoszewicz w 1997 r. jako pierwszy Polak¹²¹, prof. Piłat w 2008 r.).

Udział olsztyńskich rusycystów w kształtowaniu ogółu powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim, poza własnymi kontaktami naukowymi, przejawiał się także w pełnieniu funkcji tłumaczy delegacji i grup reprezentujących inne dziedziny uczestniczących w wyjazdach.

We współpracy naukowców w latach 70. i 80. poza filologami rosyjskimi w znacznie mniejszym zakresie uczestniczyli także przedstawiciele innych dyscyplin, np. filologii polskiej, biologii, fizyki, geografii z WSP (R. Tyrolski, 1984), a także nauk społecznych z ART (*Bogaty program...*, 1984). Ich kontakty ograniczały się do nieregularnych, epizodycznych wymian delegacji roboczych.

Polsko-rosyjskie powiązania transgraniczne w dziedzinie nauki skupiły się w ośrodkach akademickich, zlokalizowanych w Olsztynie i Kaliningradzie. Tylko sporadycznie delegacje naukowe przebywały w innych miejscach regionu. Według dostępnych źródeł, śladowy udział województwa elbląskiego zaznaczył się jednorazową obecnością historyków kaliningradzkich na sesji naukowej w Elblągu w październiku 1977 r.¹²².

¹²⁰ Wywiad z mgr Anną Starościak-Bartoszewicz – wykładowcą w Instytucie Słowiańszczyzny Wschodniej UWM, uczestniczką współpracy Zakładu Filologii Rosyjskiej WSP z uniwersytetem w Kaliningradzie, przeprowadzony 30 listopada 2009 r.

¹²¹ Z inicjatywy prof. A. Bartoszewicza powołano na uniwersytecie w Kaliningradzie lektorat języka polskiego, przekształcony później w Katedrę Języków Słowiańskich.

¹²² APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/507.

5.6. Ochrona zdrowia

Do najsłabiej rozwijanych płaszczyzn powiązań społecznych z Obwodem Kaliningradzkim należała ochrona zdrowia. Początki kontaktów w tej dziedzinie sięgają wprawdzie końca lat 50., jednak nie były one tak częste, regularne i zróżnicowane pod względem form współpracy, jak w wypadku kultury, sportu, nauki lub oświaty.

Podstawową formę powiązań w ramach ochrony zdrowia stanowiły 3-4-dniowe wizyty robocze, w których uczestniczyli lekarze oraz inne osoby zatrudnione w placówkach medycznych. Za granicę wyjeżdżały delegacje liczące zazwyczaj 4-5 osób. Odnotowano ponadto udział dziesięciu pracowników olsztyńskiej służby zdrowia w jednym z wyjazdów turystycznych autobusami przyjaźni¹²³.

Na podstawie dostępnych materiałów w latach 1958-1989 zidentyfikowano łącznie 18 wyjazdów, w których szacunkowo uczestniczyło ok. 75 osób związanych ze służbą zdrowia. Najczęściej miały one miejsce w latach 60., przy czym w danym roku wizycie grupy z jednego państwa towarzyszyła rewizyta grupy z sąsiedniego kraju.

Głównym celem pobytu za granicą było zapoznanie z formami organizacji ochrony zdrowia, a także z wyposażeniem sprzętowym i kadrowym wybranych jednostek leczniczych. Rosjanie interesowali się szczególnie lecznictwem specjalistycznym, m.in. gruźlicy (kilkukrotne wizyty w sanatoriach przeciwgruźliczych w Prabutach, Olsztynie, Olsztynku), a także opieką medyczną w mniejszych miastach (np. szpitale powiatowe w Bartoszycach, Pisz, Kętrzynie, izba porodowa w Mikołajkach) i na terenach wiejskich (np. ośrodki zdrowia w Pieckach, Ukie, Dźwierzutach, PGR Garbno). Polacy zapoznali się m.in. z organizacją i funkcjonowaniem lecznictwa dziecięcego na terenie Obwodu Kaliningradzkiego. Dokonywano także niewielkiej wymiany sprzętu medycznego. Na przykład na początku lat 60. kaliningradzcy przekazali Wojewódzkiemu Specjalistycznemu Szpitalowi Dziecięcemu w Olsztynie aparat do aerozolu i jonizator (*X lat Wojewódzkiego...*, 1964).

W latach 70. częstotliwość kontaktów pomiędzy instytucjami ochrony zdrowia zmniejszyła się, jednak oprócz wizyt mających na celu obserwowanie organizacji lecznictwa pojawiły się wyjazdy związane z wymianą doświadczeń zawodowych (np. udział olsztyńskich lekarzy w seminarium z gastroenterologii w Kaliningradzie w 1976 r.¹²⁴). Symbolicznie zaistniały wówczas także kontakty między służbą zdrowia z województwa elbląskiego i Kaliningradu (wizyta dwóch lekarzy kaliningradzkich w Elblągu

¹²³ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

¹²⁴ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2208.

w 1979 r.¹²⁵ i wyjazd delegacji czterech pielęgniarek z Elbląga do obwodu w 1980 r.¹²⁶).

Lata 80. stanowiły okres zaniku powiązań w dziedzinie ochrony zdrowia. Jedynie w 1984 r. odnotowano wymianę 5-osobowych grup lekarzy z Kaliningradu i Olsztyna. W obwodzie gościli polscy kardiologowie, natomiast Rosjanie zwiedzili nowy – wybudowany w latach 1975-1981 – szpital w Biskupcu (ostatnia inwestycja z zakresu ochrony zdrowia na terenie Warmii i Mazur w czasach PRL) oraz specjalistyczne placówki medyczne w Olsztynie (*Delegacja kaliningradzkiej...*, 1984). Dopiero pod koniec 1990 r., w wyniku zmiany sytuacji polityczno-ekonomicznej, strona rosyjska wyraziła zainteresowanie wznowieniem kontaktów w ochronie zdrowia, czego przejawem była wizyta kaliningradzkich lekarzy przybyłych do Olsztyna z listem intencyjnym o nawiązaniu współpracy (*Kronika*, 1990).

5.7. Organizacje paramilitarne

Do organizacji społecznych, pomiędzy którymi przed 1990 r. zaistniały polsko-rosyjskie powiązania transgraniczne, należały Liga Obrony Kraju (LOK)¹²⁷ i Dobrowolne Stowarzyszenie Współdziałania z Armią, Lotnictwem i Flotą (DOSAAF)¹²⁸. Wzajemnym kontaktom sprzyjał taki sam profil zainteresowań, wynikający z paramilitarnego charakteru obydwu organizacji. Obejmował on m.in. działalność szkoleniową przedpoborowych (np. kursy prawa jazdy, pletwonurków), popularyzację wiedzy technicznej (modelarstwo, krótkofalarstwo), sporty obronne (strzelectwo) i motorowe, prowadzenie klubów oficerów rezerwy.

Współpraca organizacji paramilitarnych opierała się na dwóch formach: wymianie roboczych delegacji działaczy oraz udziale jej członków w rywalizacji sportowej. W badanym okresie cechowała się małą intensywnością pod względem liczby spotkań (2-4 razy do roku w okresie prowadzenia współpracy), jak i osób biorących udział w wymianie (na ogół 3-4 jednorazowo).

Pierwsze kontakty transgraniczne przedstawiciele omawianych organizacji miały miejsce już w 1958 r., kiedy członkowie olsztyńskiej LPŻ (poprzedniczki LOK), obok delegatów TPPR, ZHP i Wojska Polskiego,

¹²⁵ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/509.

¹²⁶ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/510.

¹²⁷ Liga Obrony Kraju została utworzona w 1944 r. jako Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza (TPŻ). W latach 1950-62 funkcjonowała pod nazwą Liga Przyjaciół Żołnierza (LPŻ). Po zmianach organizacyjnych w 1962 r. przyjęto nazwę obowiązującą do czasów współczesnych (*Wielka Encyklopedia PWN*, 2003, t. 15).

¹²⁸ DOSAAF powstało w 1951 r. z połączenia trzech osobnych stowarzyszeń: współpracy z armią, lotnictwem i flotą. Po zmianach organizacyjnych na początku lat 90. zostało przemianowane na ROSTO (Rosyjska Sportowo-Techniczna Organizacja Obronna). W 2009 r. powrócono do nazwy DOSAAF (www.dosaaf.ru).

uczestniczyli w kaliningradzkich obchodach 40. rocznicy Armii Radzieckiej (*W 40 rocznicę...*, 1958). W późniejszym czasie wyróżnić można dwa okresy ich współpracy – pierwszy na przełomie lat 60. i 70. oraz drugi pod koniec lat 80.

Początek powiązań bilateralnych LOK-u i DOSAAF-u datuje się na 1967 r.¹²⁹. Oprócz wizyt delegacji roboczych w sąsiednim kraju przebywali też pływacze (*Remis pływaczków...*, 1967) i strzelcy, którzy wzięli udział w rywalizacji sportowej (*Strzelectwo...*, 1967). Wspólne zawody strzeleckie odbyły się również w 1969 r. (*Sportowcy Kaliningradu lepsi...*, 1969). Na początku lat 70. członkowie LOK-u i DOSAAF-u uczestniczyli w spotkaniach młodzieży, mających miejsce przy granicy. W 1971 r. zaprezentowali m.in. pokaz modeli latających, dwa lata później brali udział w zawodach motocrossowych na trawie (*Olsztyn–Kaliningrad w motorach*, 1973).

Ponowne ożywienie powiązań charakteryzowanych organizacji paramilitarnych nastąpiło w drugiej połowie lat 80. W kontaktach transgranicznych z Kaliningradem uczestniczyli członkowie LOK z województwa olsztyńskiego i elbląskiego. Pojawiło się więcej spotkań służących wymianie doświadczeń. Na przykład w 1987 r. olsztynianie zwiedzali ośrodek szkolenia pływaczków i szkołę nauki jazdy w Kaliningradzie (*LOK-owcy z Olsztyna...*, 1987), zaś Rosjanie zapoznali się m.in. z funkcjonowaniem Klubu Oficerów Rezerwy w Olsztynie (*Delegacja kaliningradzkiego...*, 1987). Prowadzono również współzawodnictwo sportowe (np. radiotelegrafistów w 1988 r.).

Przebieg kontaktów członków organizacji paramilitarnych ograniczała się do największych miast regionu – Kaliningradu, Olsztyna, a w latach 80. także Elbląga. Tylko okazjonalnie wizyty za granicą objęły inne miejscowości (Morąg – 1987, Sowetsk – 1988).

5.8. Inne organizacje społeczne

Całokształt polsko-kaliningradzkich powiązań organizacji społecznych tworzonych przed 1990 r. uzupełniają sporadyczne kontakty kilku innych stowarzyszeń.

W nurt relacji o charakterze propagandowym, cechujących szczególnie początkowy okres rozwoju współpracy z Obwodem Kaliningradzkim, wpisują się wzajemne wizyty przedstawicielek organizacji kobiecych, związane z obchodami Międzynarodowego Dnia Kobiet. Odnotowano je w latach 1959-1962. Stronę polską reprezentowały wówczas działaczki powstałej w 1945 r., kontrolowanej przez władze, Ligi Kobiet (od 1981 r. pod nazwą Liga Kobiet Polskich). Przedstawicielki kilku miejscowości i różnych grup zawodowych, wchodzące w skład okolicznościowych de-

¹²⁹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

legacji, poza uczestnictwem w oficjalnych uroczystościach wizytowały wybrane miejscowości i instytucje. Na przykład w 1959 r. z Kaliningradu do Polski przyjechały lekarka, nauczycielka i główny technolog włókiennik, które udały się do Kętrzyna, Ostródy i Olsztyna. Jednocześnie w obwodzie przebywały pracownice Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie oraz huty szkła w Działdowie (*Na Warmię...*, 1959).

Zakres powiązań organizacji kobiecych był niewielki. Udokumentowane kontakty bilateralne objęły nieznaczną liczbę kobiet (ok. 30), miały także mały zasięg przestrzenny. Poza wymianą delegacji okolicznościowych w latach 1959-1962 oraz wizytą działaczek z Kaliningradu w Elblągu w 1984 r. w dostępnych materiałach źródłowych nie odnotowano innych przejawów bezpośredniej współpracy tych organizacji. Prawdopodobny był jednak udział ich członkiń w powiązaniach transgranicznych pozostałych grup (np. partyjnych lub zakładów produkcyjnych).

W 1969 r. próbę nawiązania współpracy z kaliningradczykami podjęli filateliści zrzeszeni w olsztyńskim oddziale utworzonego w 1950 r. Polskiego Związku Filatelistów. Trzech przedstawicieli stowarzyszenia odwiedziło wówczas filatelistów w Kaliningradzie (*Pierwsze kontakty...*, 1969). Przejawem ich powiązań stały się wystawy znaczków pocztowych zorganizowane przez Rosjan z okazji obchodów Dni Kaliningradu w Olsztynie w 1972 i 1977 r. oraz wystawa przygotowana przez olsztynian w stolicy obwodu w lipcu 1977 r. (*Wystawa filatelistyczna...*, 1977). Brak jest informacji o innych kontaktach transgranicznych w tej dziedzinie przed 1990 r. Biorąc pod uwagę charakter zainteresowań filatelistów, uwzględniający liczne więzi międzynarodowe utrzymywane drogą korespondencyjną, można przypuszczać, że w ten sam sposób były kontynuowane również relacje Polaków z kaliningradczykami.

Sporadyczne kontakty transgraniczne charakteryzowały także organizacje techniczne działające na badanym obszarze. Pierwsi za granicę udali się członkowie olsztyńskiego oddziału Naczelnej Organizacji Technicznej (NOT), którzy w 1967 r. wraz z reprezentantami Towarzystwa Wiedzy Powszechnej uczestniczyli w wycieczce autobusem przyjaźni do Kaliningradu¹³⁰. Do kontaktów bilateralnych doszło osiem lat później. W listopadzie 1975 r. przebywali w Olsztynie dwaj delegaci Stowarzyszenia Inżynierów i Techników (SIiT) z Kaliningradu¹³¹. W lipcu następnego roku w stolicy obwodu miała miejsce rewizyta dwóch przedstawicieli olsztyńskiego oddziału NOT¹³². Następane udokumentowane spotkania członków SIiT i NOT odbyły się w 1988 r. (*Inżynierowie z Kaliningradu...*,

¹³⁰ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

¹³¹ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2207.

¹³² APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2208.

1988). Sporadyczność kontaktów sugerować może znikomą efektywność współpracy polskich i rosyjskich inżynierów i techników.

5.9. Turystyka

Szczególną formę powiązań transgranicznych, wykształconą na pograniczu polsko-kaliningradzkim przed 1990 r., stanowiły wyjazdy turystyczne, zwane propagandowo autobusami przyjaźni. Autobusy te były lokalnymi odpowiednikami pociągów przyjaźni, którymi dokonywano wzajemnej wymiany zorganizowanych grup turystów pomiędzy państwami bloku wschodniego i ZSRR. Doborem uczestników wyjazdów w Polsce zajmowało się TPPR.

Turystyka nie rozwinęła się na badanym pograniczu jako forma ogólnodostępna dla mieszkańców, jak miało to miejsce np. pomiędzy Polską i NRD, gdzie w latach 70. doszło do otwarcia granicy. Umożliwiło to wówczas jej przekraczanie przez wszystkich obywateli (S. Ciok, 2009). O specyfice ruchu turystycznego z Obwodem Kaliningradzkim zadecydowała jego oficjalna niedostępność dla obcokrajowców, wyrażająca się w kontekście turystyki np. brakiem jakichkolwiek informacji o tym regionie w publikowanych przewodnikach turystycznych po ZSRR (por. S. Tołstoj, 1967; Ś. Spalle, 1975; J. Szperkowicz, 1982; W. Bragiński, 1983).

Wycieczki autobusami przyjaźni miały też unikatowy charakter w porównaniu do analogicznych pociągów. O ile w wyjazdach pociągami przyjaźni do pozostałych części ZSRR uczestniczyć mogli mieszkańcy różnych regionów Polski, o tyle wyjazdy turystyczne do Kaliningradu udostępnione zostały jedynie dla ograniczonej grupy uczestników oficjalnej wymiany transgranicznej, pochodzących z województw olsztyńskiego i elbląskiego.

Jako forma współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim autobusy przyjaźni po raz pierwszy pojawiły się w 1966 r. Dokonano wówczas wymiany pięciu grup wycieczkowych z każdej strony, liczących po ok. 35 osób. Ogółem w ciągu roku granicę obustronnie przekroczyło 350 osób (tab. 5.8). W wyjazdach uczestniczyli reprezentanci różnych środowisk wybrani przez koła zakładowe TPPR i TPRP (por. rozdz. 3.3). Na przykład w województwie olsztyńskim przebywali kolejno kaliningradzcy pracownicy stoczni remontowej, szkolnictwa, kombinatu bursztynowego w Jantarnym, służby zdrowia i handlu (*Wycieczki z Kaliningradu*, 1966).

Opiekę nad wycieczkami sprawowały lokalne biura turystyczne (w Olsztyńskim - Przedsiębiorstwo Turystyczne „Warszawa-Olsztyn”). Pobyt za granicą obejmował ściśle określone miejsca w kilku miejscowościach. Na przykład grupa nauczycieli z Kaliningradu wizytowała Olsztyn, Iławę i Ostródę. Zwiedzała tam wybrane zakłady produkcyjne, zabytki, nowo-

powstałe osiedla mieszkaniowe oraz obiekty przemysłowe w budowie (*Wycieczki z Kaliningradu*, 1966).

Tab. 5.8. Zestawienie autobusów przyjaźni pomiędzy północno-wschodnią Polską i Obwodem Kaliningradzkim w latach 1966-1989.

Lata	Autobusy przyjaźni							
	Obwód Kaliningradzki→Olsztyńskie		Olsztyńskie→Obwód Kaliningradzki		Obwód Kaliningradzki→Elbląskie		Elbląskie→Obwód Kaliningradzki	
	grupy	osoby	grupy	osoby	grupy	osoby	grupy	osoby
1966	5	175	5	175	-	-	-	-
1967	6	180	6	182	-	-	-	-
1968	6	210	6	210	-	-	-	-
1969	6	210	6	209	-	-	-	-
1970	5	175	5	175	-	-	-	-
1971	5	175	5	175	-	-	-	-
1972	5	175	5	175	-	-	-	-
1973	-	-	-	-	-	-	-	-
1974	-	-	-	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-	-	-	-
1976	-	-	-	-	-	-	-	-
1977	7	250	7	220	-	-	-	-
1978	5	173	5	175	-	-	-	-
1979	5	150	5	150	1	26	1	16
1980
1981	-	-	-	-	-	-	-	-
1982	-	-	-	-	-	-	-	-
1983	-	-	-	-	-	-	-	-
1984	3	120	3	120	-	-	-	-
1985	1	35	1	35	-	-	-	-
1986	2	70	4	148
1987
1988
1989

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie i Elblągu; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1966-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Wyjazdy turystyczne autobusami przyjaźni, zainicjowane w 1966 r., kontynuowano nieprzerwanie do 1972 r. Podobnie jak inne formy powiązań, podlegały one limitowaniu do zaledwie 5-6 grup rocznie z każdej strony, co umożliwiało przekroczenie granicy ok. 350-420 osobom z oby-

dwu krajów ogółem w ciągu roku (tab. 5.8). Łącznie w latach 1966-1972 w 76 wycieczkach autobusami przyjaźni udział wzięło ok. 1,3 tys. mieszkańców województwa olsztyńskiego i tyłu samo kaliningradczyków.

W podróżach autobusami przyjaźni w omawianym okresie uczestniczyli przedstawiciele różnych grup zawodowych i organizacji społecznych. Szczegółowe ustalenie udziału poszczególnych podmiotów współpracy transgranicznej w tej formie powiązań jest niemożliwe z uwagi na niezachowanie pełnej dokumentacji wyjazdów. Jako przykłady grup wyjeżdżających do Obwodu Kaliningradzkiego wskazać można jedynie wycieczkowiczów z 1967 r., którymi byli członkowie Związku Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwa Wiedzy Powszechnej i Naczelnej Organizacji Technicznej, Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich, pracownicy służby zdrowia i PKS w Mrągowie (członkowie związków zawodowych), instytucji kultury i turystyki, a także komitetów wojewódzkiego i powiatowych PZPR oraz budownictwa i rolnictwa¹³³.

Większość wyjazdów trwała trzy dni i podobnie jak w 1966 r. polegała na zwiedzaniu obiektów zabytkowych, wizytowaniu zakładów przemysłowych i in. instytucji publicznych oraz nowych inwestycji zlokalizowanych w Obwodzie Kaliningradzkim lub województwie olsztyńskim. Wycieczki odbywały się według ustalonego programu, który obejmował w Polsce: w pierwszym dniu - zwiedzanie Olsztyna i Lidzbarka Warmińskiego, w drugim - wizytę na polach Grunwaldu i rejs statkiem z Rucianego-Nidy do Mikołajek, zaś w trzecim - zwiedzanie Kętrzyna i Gierłozy (H.W. Penger, 1974). Pobyt w obwodzie wiązał się z poznawaniem Kaliningradu (pierwszy dzień), odpoczynkiem w Swietłogorsku (drugi dzień) oraz rejsem po porcie i po Zalewie Wiślany (trzeci dzień). Obsługę wycieczek ze strony polskiej prowadziło początkowo Przedsiębiorstwo Turystyczne „Warszawa-Olsztyn”, a od 1970 r. Międzyoddziałowe Biuro Obsługi Ruchu Turystycznego PTTK w Olsztynie¹³⁴.

Z wyjazdów turystycznych autobusami przyjaźni zrezygnowano w 1973 r. Ponownie pojawiły się one jako forma polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej w 1977 r. W przeciwieństwie do poprzedniego okresu ukierunkowane zostały na kontakty młodzieży szkolnej (por. rozdz. 5.3). W latach 1977-1979 główny cel podróży autobusami przyjaźni stanowiły jednodniowe pobyty grup uczniów wraz z nauczycielami oraz przedstawicielami komitetów rodzicielskich z wytypowanych szkół w województwie olsztyńskim oraz Obwodzie Kaliningradzkim. Oprócz nich odnotowano w tym czasie pojedyncze wyjazdy innych grup, np. członków TPPR i TPRP, weteranów wojennych, nauczycieli (wymiana Elbląg-Kali-

¹³³ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2201.

¹³⁴ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2203.

ningrad). Kilka wycieczek autobusowych przekroczyło granicę również w 1980 r.

Okres inicjowania przemian politycznych w Polsce na początku lat 80. odzwierciedlił się ponownym zanikiem wyjazdów turystycznych autobusami przyjaźni do Obwodu Kaliningradzkiego. Po raz kolejny przywrócono tę formę powiązań transgranicznych w 1984 r. Podobnie jak w końcu lat 70. dokonano wówczas wymiany młodzieży szkolnej (trzy jednodniowe grupy wycieczkowe do Kaliningradu i trzy do województwa olsztyńskiego).

Liczebność autobusów przyjaźni w połowie lat 80. była znikoma. W latach 1985-86 ogółem przekroczyło granicę ok. 13 grup turystycznych, składających się głównie z członków olsztyńskiego i elbląskiego TPPR, kaliningradzkiego TPRP oraz młodzieży szkolnej zrzeszonej w ZHP (R. Anisiewicz, 2011).

Wzrost znaczenia analizowanej formy powiązań na pograniczu polsko-rosyjskim zaobserwowano dopiero od 1987 r., wraz z intensyfikacją całokształtu współpracy transgranicznej. Precyzyjne określenie natężenia i struktury ruchu turystycznego, wygenerowanego pod koniec dziewiątej dekady XX w. przez wycieczki autobusami przyjaźni, z powodu braku szczegółowych materiałów źródłowych jest niemożliwe. Na podstawie *Planu przyjacielskiej współpracy Obwodu Kaliningradzkiego z województwem olsztyńskim w roku 1988-1989*¹³⁵ można jedynie oszacować pewną część wielkości tego ruchu. Wymieniony dokument zakładał wyjazdy dwóch 35-osobowych grup aktywistów TPPR, dwóch podobnych grup pracowników komitetów PZPR oraz liczących po 40 osób dwunastu grup działaczy związków zawodowych i 34 grup organizacji młodzieżowych w ciągu roku. Łącznie planowano krótkie (1-3-dniowe) pobyty turystyczne 50 grup składających się ogółem z 1980 osób. Analogicznej liczby turystów kaliningradzkich oczekiwano w województwie olsztyńskim. Wielkości te nie obejmują wycieczek organizowanych w ramach współpracy bilateralnej innych podmiotów, np. zakładów produkcyjnych oraz przez województwo elbląskie.

Uwzględniając rosnącą pod koniec lat 80. wielkość ruchu granicznego ogółem (w 1987 r. – 13 434 osób, 1988 r. – 43 888, 1989 r. – 88 798¹³⁶), należy przypuszczać, że wyjazdy autobusami przyjaźni stanowiły ważną jego składową. Wzrostowi ich popularności wśród podmiotów powiązań transgranicznych sprzyjał fakt towarzyszącej takim podróżom nieoficjalnej wymiany handlowej, co przy pogłębiającym się deficycie większości towarów na rynku znacząco podnosiło atrakcyjność omawianych wycieczek (E. Burzyńska-Miszczak, 1987).

¹³⁵ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2216, s. 147-155.

¹³⁶ Niepublikowane materiały Straży Granicznej.

W kształtowaniu turystycznych powiązań transgranicznych pomiędzy północno-wschodnią Polską i Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. wyróżnić można więc trzy okresy. W pierwszym, obejmującym lata 1966-1972, dominowały wycieczki trzydniowe, dostępne dla wybranych przedstawicieli rozmaitych grup zawodowych. Pomiedzy 1977 i 1980 r. (drugi okres) kontakty turystyczne zawężono do najczęściej jednodniowych pobytów za granicą młodzieży szkolnej i członków towarzystw przyjaźni. Trzeci okres, rozpoczęty w 1984 r., charakteryzowało rosnące różnicowanie środowisk biorących udział w wyjazdach (początkowo młodzież szkolna, w późniejszych latach także inne grupy zawodowe i społeczne) oraz wzrost liczby podróży.

Wycieczki autobusami przyjaźni stanowiły przykład grupowej formy powiązań transgranicznych. Uczestniczyło w nich jednorazowo ok. 30-40 osób, jednak niewielka liczba wyjazdów w ciągu roku decydowała o niskim natężeniu generowanego przez nie ruchu granicznego. Jego wzrost zaobserwowano dopiero w końcu lat 80.

Kontakty turystyczne objęły po polskiej stronie przede wszystkim obszar województwa olsztyńskiego. W mniejszym zakresie dotyczyły współpracy województwa elbląskiego (po wprowadzeniu reformy administracyjnej kraju) i Obwodu Kaliningradzkiego.

6. Prawidłowości rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r.

6.1. Płaszczyzny powiązań

Polsko-kaliningradzkie kontakty transgraniczne nawiązane w 1956 r. objęły do 1989 r. większość płaszczyzn życia polityczno-społeczno-gospodarczego sąsiadujących regionów. Na podstawie dostępnych materiałów źródłowych zidentyfikowano łącznie 28 dziedzin współpracy, które pogrupowano na polityczne, gospodarcze i społeczne. Płaszczyzny określone mianem politycznych dotyczyły siedmiu dziedzin powiązań, gospodarcze – dwunastu, w tym związanych z eksploatacją infrastruktury systemu melioracyjnego oraz energetyki, natomiast społeczne – dziewięciu (tab. 6.1). Do grupy płaszczyzn społecznych wliczono turystykę, dostępną w ograniczonym wymiarze jedynie dla przedstawicieli pozostałych podmiotów oficjalnej współpracy.

Silny wpływ uwarunkowań politycznych na kształtowanie powiązań z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. ukazuje stała w całym badanym okresie aktywność transgraniczna na płaszczyznach politycznych (partie polityczne, środki masowego przekazu, podporządkowane partiom towarzystwa przyjaźni) oraz społecznych (głównie kultura, sport, wymiana młodzieży). Mniejsze znaczenie charakteryzuje płaszczyzny gospodarcze, z których najbardziej regularne, choć mało efektywne ekonomicznie kontakty prowadzono jedynie w zakresie rolnictwa i przemysłu. Niewielki i związany tylko z doraźnymi potrzebami w zakresie bieżącej eksploatacji był udział powiązań dotyczących infrastruktury technicznej pogranicza (energetyka, system melioracyjny). Nie istniała (poza nielicznymi wyjątkami) współpraca mająca na celu rozwój lub utrzymanie infrastruktury transportu (por. rozdz. 4.6).

Oddziaływanie czynników politycznych uwidacznia się także w zróżnicowaniu ilościowym dziedzin wymiany transgranicznej, aktywnych w różnych latach przed 1990 r. (tab. 6.1; ryc. 6.1).

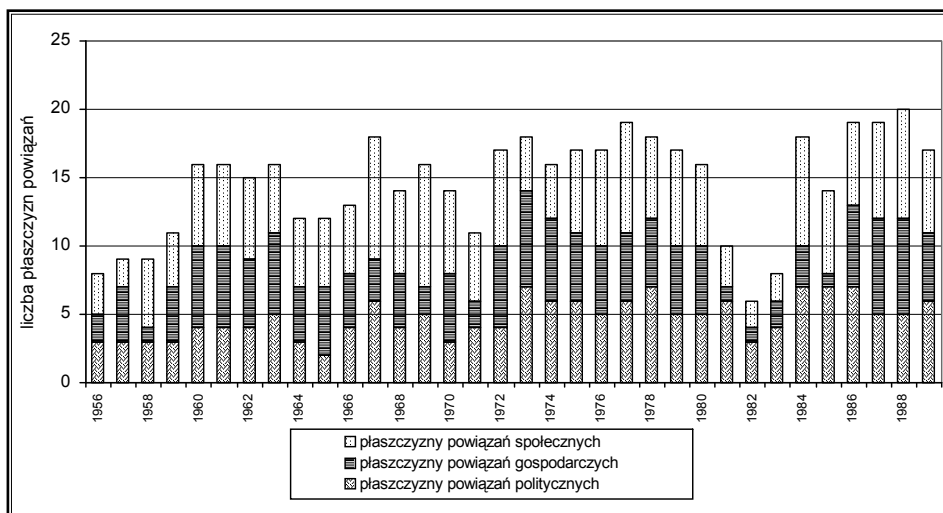
Największa różnorodność, dotycząca ok. 20 płaszczyzn, cechowała drugą połowę lat 80., tj. okres inicjowania przemian społeczno-gospodar-

Tab. 6.1. Płaszczyzny polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w latach 1956-1989.

Lata	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989							
Liczba płaszczyzn	8	9	9	11	16	16	15	16	12	12	13	18	14	15	14	11	17	17	16	17	17	19	18	17	16	10	6	8	18	14	19	19	20	17							
Płaszczyzny powiązań	polityczne	partie polityczne	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•					
		terenowe organy władzy																																							
		towarzystwa przyjaciółni				•																																			
	gospodarcze	związki zawodowe	•	•																																					
		środki masowego przekazu	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
		przedst. wojska, weterani																																							
		organy ścigania																																							
		rolnictwo																																							
		melloracje																																							
		rybołówstwo																																							
leśnictwo																																									
społeczne	przemysł																																								
	budownictwo																																								
	drogownictwo																																								
	energetyka																																								
	transport																																								
	łącność																																								
	handel																																								
	gastrologia																																								
	kultura																																								
	sport																																								
miłodzież																																									
edukacja																																									
nauka																																									
ochrona zdrowia																																									
organizacje paramilitarne																																									
inne organizacje społeczne																																									
turystyka																																									

• – co najmniej 1 kontakt transgraniczny na danej płaszczyźnie w ciągu roku.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 6.1. Liczba i rodzaje płaszczyzn polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

czych w ZSRR, zwanych pieriestrojką. Podobną liczebność zaobserwowano w latach 1978 i 1979, po wprowadzeniu reformy podziału administracyjnego w Polsce i nowym zdefiniowaniu zasięgu obszaru współpracy transgranicznej (utworzenie województw olsztyńskiego i elbląskiego).

Zwiększenie różnorodności dziedzin, w których podejmowano kontakty transgraniczne, odnotowano ponadto na początku lat 70. wraz z otwieraniem się Polski na współpracę zagraniczną oraz przejściowo w 1967 r., gdy zaktywizowano różne płaszczyzny społeczne. Zmieniająca się sytuacja polityczna w Polsce wywarła także decydujący wpływ na zanik większości powiązań transgranicznych na początku lat 80., a tym samym znaczne zmniejszenie liczby dziedzin, w których utrzymano kontakty z Obwodem Kaliningradzkim w tym czasie (ryc. 6.1).

Do podmiotów, które współpracowały w całym badanym okresie (1956-1989), należały partie polityczne, środki masowego przekazu i organizacje młodzieżowe. Kontakty transgraniczne ich przedstawicieli utrzymywano stale przez 34 lata (tab. 6.1). Podobnie długotrwałe i regularne były powiązania w dziedzinie kultury i sportu, zainicjowane już w 1956 r. i z nielicznymi przerwami kontynuowane do 1989 r. W grupie najdłużej utrzymywanych relacji transgranicznych (ok. 30 lat) znalazły się również kontakty pracowników rolnictwa, przemysłu i działaczy towarzystw przyjaźni.

Ciągłość współpracy cechowała instytucje odpowiedzialne za jej stronę organizacyjną (partie polityczne, TPPR, TPRP), mające znaczenie dla propagowania relacji polsko-kaliningradzkich wśród mieszkańców obydwu regionów (środki masowego przekazu, kultura, sport) oraz zajmujące się

młodzieżą – najmłodszą, najmniej wzajemnie uprzedzoną historycznie, a przez to najbardziej podatną na nawiązywanie znajomości grupą społeczności pogranicza. Przez ok. 30 lat utrzymywano także kontakty przedstawicieli podstawowych działów gospodarki regionów – rolnictwa i przemysłu.

Długotrwałość powiązań na wymienionych płaszczyznach sprzyjała zacieśnianiu więzi pomiędzy podmiotami współpracy, szczególnie bilateralnej (łączącej dwóch zinstytucjonalizowanych uczestników wymiany) i ich przekształcaniu w bardziej osobiste relacje, skutkujące np. wspieraniem – w miarę ograniczonych możliwości – w różnych sytuacjach życiowych¹³⁷.

Mniejsze zaangażowanie we współpracę transgraniczną dotyczyło dziedzin, w których kontakty w warunkach upolitycznienia procesu rozwoju powiązań nie miały tak spektakularnego wydźwięku propagandowego jak wcześniej wymienione.

Wśród relatywnie długo (19-24 lata), ale nieco mniej regularnie obecnych w wymianie płaszczyzn powiązań znalazły się kontakty między związkami zawodowymi, pracownikami edukacji i nauki. Znacznie rzadziej – w ciągu kilkunastu lat z przerwami – spotykali się przedstawiciele wojska i weteranów wojennych, handlu, terenowych organów władzy, meliorantów, organów ścigania, budownictwa, transportu i ochrony zdrowia (tab. 6.1).

Niesprzyjająca znaczniejszemu pogłębianiu więzi transgranicznych epizodyczność cechowała spotkania członków organizacji paramilitarnych i innych społecznych (kobiecte, filatelistyczne, inżynierów i techników), gastronomików, rybaków, leśników, drogowców i łącznościowców. W grupie powiązań krótkotrwałych wyróżnia się utrzymywana przez siedem lat regularna współpraca energetyków, wynikająca z doraźnego zaspokajania zapotrzebowania na prąd w województwie olsztyńskim. Obsługa przesyłu energii elektrycznej z Prawdzińska do Kętrzyna poza aspektem gospodarczym skutkowała powstaniem bliższych relacji interpersonalnych, przejawiających się m.in. w nieoficjalnej wymianie towarowej prowadzonej przez uczestników współpracy.

Specyficzną płaszczyzną powiązań na pograniczu polsko-kaliningradzkim przed 1990 r. była turystyka. Organizowane od 1966 r. do 1989 r. z kilkuletnimi przerwami wyjazdy turystyczne (autobusy przyjaźni), stanowiły *de facto* jedną z form wymiany transgranicznej uczestników reprezentujących pozostałe płaszczyzny powiązań.

¹³⁷ Wywiad z dr. Feliksem Walichnowskim (przeprowadzony 17 grudnia 2009 r.) oraz z Marią Rafińską (18 czerwca 2010 r.).

6.2. Formy powiązań

Powiązania z Obwodem Kaliningradzkim do 1989 r. dotyczyły zróżnicowanych, zaakceptowanych przez partie polityczne form współpracy. Podstawowym kryterium, według którego dokonano ich uporządkowania, był zakres merytoryczny. Na tej podstawie wyróżniono 10 grup form, które następnie podzielono na rodzaje. W podziale na grupy uwzględniono: wyjazdy delegacji, praktyczną wymianę doświadczeń, wspólne wykonawstwo pracy, współzawodnictwo, wymianę rzeczową, prezentacje dorobku kultury, wymianę turystyczno-wypoczynkową, spotkania przyjaźni, wiece graniczne oraz dni regionu. Rodzaje form w ramach wyszczególnionych grup oraz zakres współdziałania, jaki objęły, zestawiono w tab. 6.2.

Determinującą rolę czynników politycznych w kształtowaniu powiązań z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. odzwierciedla obecność wśród zidentyfikowanych form przedsięwzięć o charakterze spektakularnym, np. spotkań przyjaźni, wieców granicznych, współzawodnictwa pracy, dość licznych delegacji okolicznościowych związanych z celebrowaniem rocznic i świąt państwowych. Polityczno-propagandowe tło współpracy znajduje swój wyraz także w stosowaniu specyficznego nazewnictwa, uwzględniającego np. słowo „przyjaźń” (autobusy, spotkania, wiece, warty przyjaźni) oraz charakterystycznej dla ustroju terminologii (warty produkcyjne, socjalistyczne współzawodnictwo pracy).

Wyszczególnione formy powiązań transgranicznych podzielić można na uniwersalne, obecne na wszystkich płaszczyznach współpracy, oraz typowe dla określonych dziedzin kooperacji. Zestawienie całokształtu zidentyfikowanych form według płaszczyzn, na których wystąpiły, prezentuje tab. 6.3. Uwzględniono w niej także podział przejawów aktywności transgranicznej według liczebności uczestników, w którym arbitralnie wyróżniono wyjazdy kilkusobowe (do 10 osób), grupowe (11-199 osób) oraz masowe (200 i więcej osób). Liczba osób biorących w nich udział stanowiła czynnik rzutujący na intensywność powiązań.

Podstawową (uniwersalną) formą polsko-kaliningradzkich kontaktów transgranicznych, charakterystyczną dla większości płaszczyzn współpracy przed 1990 r., były wizyty kilkusobowych delegacji. Dominowały wśród nich wyjazdy określone mianem roboczych, związane z wymianą doświadczeń w zakresie organizacji i funkcjonowania odwiedzanych zakładów pracy i instytucji. W zależności od płaszczyzny odbywały się one z różną częstotliwością w badanym okresie, jednak nie więcej niż kilka razy do roku (np. w wypadku partii politycznych), a czasem raz na kilka lat. W skład delegacji roboczych wchodziło często przedstawiciele wybranej dziedziny z różnych miejscowości regionu.

Tab. 6.2. Formy polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych według zakresu merytorycznego przed 1990 r.

Grupa form	Rodzaj formy	Zakres współdziałania
Delegacje	organizacyjne	przygotowanie organizacyjnej strony wymiany transgranicznej
	okolicznościowe	obchody świąt państwowych, branżowych i rocznic
	robocze	zapoznanie z organizacją i funkcjonowaniem wizytowanych instytucji i zakładów pracy
Praktyczna wymiana doświadczeń	warty produkcyjne	kilkudniowa praca kilkuosobowych zespołów w kooperującym zakładzie
	praktyki i staże zawodowe	praktyki uczniów i studentów oraz staże zawodowe młodych pracowników, w tym naukowe
	kursy zawodowe i szkolenia	podnoszenie kwalifikacji pracowników lub działaczy organizacji społecznych
	konferencje, seminaria, wykłady, obozy naukowe	formy współpracy pracowników nauki i studentów
	pokazy gastronomiczne	zapoznanie z recepturą i przyrządzaniem potraw kuchni narodowych
Wspólne wykonawstwo pracy	współdziałanie grup zawodowych	np. zwalczanie szkodników w lasach, roboty kolejowe, wykonanie wystroju restauracji „Olsztyn” w Kaliningradzie, reżyserowanie spektakli teatralnych
	ochotnicze hufce pracy	zatrudnianie studentów w ramach brygad budowlanych i in.
Współzawodnictwo	grup zawodowych	współzawodnictwo pracy kolejarzy, konkursy młodych mistrzów zawodu
	sportowe	zawody sportowe
Wymiana rzeczowa	dokumentacji technicznej	np. systemu melioracyjnego, maszyn, technologii produkcji
	maszyn i urządzeń	np. maszyn rolniczych, drogowych, urządzeń dla przemysłu
	surowców i półproduktów	np. materiału siewnego w rolnictwie
	pobór energii elektrycznej	obsługa techniczno-finansowa poboru energii
	wymiana handlowa	obsługa organizacyjno-finansowa wymiany handlowej
Prezentacje dorobku kultury	występy muzyczne i taneczne	występy artystów profesjonalnych i amatorów
	spektakle teatralne	prezentacje spektakli teatralnych
	wystawy	prezentacje plastyki, fotografii, filatelistyki, książek
Wymiana turystyczno-wypoczynkowa	obozy i kolonie letnie	wielodniowe wyjazdy wypoczynkowe dzieci i młodzieży
	wczasy pracownicze	wielodniowe wyjazdy wypoczynkowe pracowników
	autobusy przyjaźni	1-3 dniowe wyjazdy turystyczne zorganizowanych grup
Spotkania przyjaźni	–	spotkania grup młodzieżowych, weteranów, mieszkańców terenów przygranicznych i in. powiązane z pobytem za granicą
Wiece graniczne	–	spotkania masowe na granicy połączone z prezentacjami kulturalnymi, gastronomicznymi, rywalizacją sportową itp.
Dni regionu	–	kilkudniowe cykle imprez kulturalnych, sportowych promujących sąsiedni region

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 6.3. Formy polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych według płaszczyzn, liczebności uczestników i zakresu merytorycznego przed 1990 r.

Płaszczyzny powiązań	Formy powiązań																												
	delegacje						praktyczna wymiana doświadczeń						kilkusobowe						grupowe						masowe				
	organizacyjne	okolicznościowe	robotcze	warty produkcyjne	praktyki i staże zawodowe	konferencje, obozy naukowe	pokazy gastronomiczne	współdziałanie grup zawodowych	dokumentacji technicznej	maszyn i urządzeń	surwów i urządzeń	wymiana rzeczowa	współzawodnictwo	prezentacja dorobku kultury	wymiana turystyczno-wypoczynkowa	przekazywanie doświadczeń	współpraca przy wykonawaniu prac	współzawodnictwo	konferencje	spektakle teatralne	obozy i kolonie letnie	wczasy	wymiana turystyczno-wypoczynkowa	autobusy przyjazdni	spokojenia przyjazdni	wiece graniczne	dni regionu		
partie polityczne																													
terenowe organy władzy																													
towarzystwa przyjazdni																													
związki zawodowe																													
środki masowego przekazu																													
przedstawiciele wojska i weterani																													
organy szcęgania																													
rolnicтво																													
melioracje																													
rybownictwo																													
leśnictwo																													
przemysł																													
budownictwo																													
drogownictwo																													
energetyka																													
transport																													
łazowność																													
handel																													
gastroonomia																													
kultura																													
sport																													
młodzież																													
edukacja																													
nauka																													
ochrona zdrowia																													
organizacje paramilitarne																													
inne organizacje społeczne																													
turytyka																													

Źródło: opracowanie własne.

Poza najliczniejszymi wyjazdami delegacji roboczych corocznie dochodziło także do spotkań organizacyjnych, których zadaniem było ustalenie zakresu współpracy i jej strony technicznej w danym roku. Delegacje organizacyjne dotyczyły kontaktów działaczy partyjnych, towarzystw przyjaźni, związków zawodowych, organizacji młodzieżowych oraz, w okresie funkcjonowania wymiany towarowej, handlowców. Kontakty na płaszczyznach politycznych oraz znacznie rzadziej na niektórych społecznych (młodzież, edukacja, organizacje kobiece) obejmowały także delegacje okolicznościowe, związane z obchodami świąt państwowych lub rocznic. Niejednokrotnie wyjazdy delegacji, zwłaszcza w sferze gospodarczej, łączyły kilka celów, np. obchody świąt branżowych i wymianę doświadczeń zawodowych.

Wizyty delegacji, mające często charakter kurtuazyjny, stanowiły formę wyjściową do nawiązania innych rodzajów współdziałania. Formy wtórne rozwijano w zależności od płaszczyzny prowadzenia współpracy.

Wyraz zacieśniania więzi transgranicznych stanowiła praktyczna wymiana doświadczeń, której przejawem na pograniczu polsko-kaliningradzkim były warty produkcyjne (w przemyśle, rolnictwie, kontaktach meliorantów), praktyki i staże zawodowe (dla pracujących członków organizacji młodzieżowych, nauczycieli, naukowców, studentów), konferencje, seminaria i obozy naukowe (w nauce), kursy zawodowe i szkolenia (dla związkowców, nauczycieli rusycystów) oraz pokazy gastronomiczne. Formy związane z praktyczną wymianą doświadczeń zaczęły funkcjonować w latach 70., jednak nieco liczniej pojawiły się dopiero w drugiej połowie lat 80. Mimo to, przed 1990 r. organizowane były raczej rzadko (sygnalnie) i dotyczyły niewielkiej liczby osób. Nie wpłynęły więc znacząco na intensyfikację powiązań z kaliningradczykami.

Na niewielką skalę rozwinęło się także wspólne wykonawstwo pracy, które objęło współpracę wybranych grup zawodowych oraz zatrudnianie studentów w ramach ochotniczych hufców pracy. Dla tworzenia powiązań transgranicznych znaczenie miały szczególnie hufce pracy, które obejmowały jednorazowo dość liczne wieloosobowe grupy młodzieży wyjeżdżające za granicę na relatywnie długi okres kilku tygodni. Forma ta funkcjonowała przez kilka lat na przełomie siódmej i ósmej dekady XX w. oraz pod koniec lat 80. W ciągu kilku lat prowadzona była także współpraca meliorantów (np. wspólne oznaczanie numeracji cieków przecinających granicę). Inne przejawy współdziałania miały charakter pojedynczych, doraźnych przedsięwzięć. Było to np. wspólne zwalczanie szkodników w lasach, wykonanie wystroju restauracji „Olsztyn” w Kaliningradzie przez artystów i rzemieślników z Polski czy reżyserowanie spektakli teatralnych przez reżyserów zza granicy. Do wspólnej pracy wyjeżdżało na ogół po kilka osób. Unikatowy charakter na badanym pograniczu miały

prace wykończeniowe w restauracji „Olsztyn”, które wygenerowały niewielkie migracje wahałowe pomiędzy Olsztynem i Kaliningradem.

Odzwierciedleniem pogłębiania powiązań, głównie w dziedzinach produkcyjnych, stało się wdrożenie wymiany rzeczowej. Objęła ona wymiany: dokumentacji technicznej maszyn, urządzeń i wyrobów, samych maszyn i urządzeń oraz surowców i półproduktów. Przedsięwzięcie to pojawiło się symbolicznie w latach 60. (ochrona zdrowia) i 70. (rolnictwo, drogownictwo). Miało też znaczenie we współdziałaniu meliorantów (wymiana dokumentacji technicznej). Na nieco szerszą skalę zaistniało jako element kooperacji zakładów produkcyjnych, prowadzonej od drugiej połowy lat 80. Do tej grupy powiązań zaliczono także pobór energii elektrycznej z obwodu oraz wymianę handlową między graniczącymi regionami, funkcjonującą okresowo w latach 70. i 80. Wymiana rzeczowa poza przewożeniem towarów wiązała się najczęściej z jednorazowymi wyjazdami kilku osób za granicę.

Inną formę powiązań transgranicznych stanowiło współzawodnictwo prowadzone pomiędzy grupami zawodowymi oraz w dziedzinie sportu. Współzawodnictwo zawodowe, które pojawiło się w latach 70., rozwinęło się w bardzo niewielkim zakresie ilościowym. Objęło nieliczne konkursy na młodych mistrzów zawodu oraz tzw. współzawodnictwo pracy pomiędzy kolejarzami. Znacznie większą rolę w tworzeniu powiązań transgranicznych odegrała rywalizacja sportowa prowadzona regularnie w całym badanym okresie. Obejmowała ona każdorazowo wieloosobowe grupy zawodników i działaczy oraz angażowała emocjonalnie społeczeństwo pogranicza, kibicujące zmaganiom sportowców. Dzięki względnie dużej częstotliwości kontaktów, udziałowi w wymianie dość licznych zespołów sportowych oraz szerokiemu oddźwiękowi społecznemu (zwłaszcza w latach 50. i 60.) stała się jedną z podstawowych form polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. Miała też istotny udział w tworzeniu ruchu granicznego.

Do form o kluczowym znaczeniu dla tworzenia relacji z Obwodem Kaliningradzkim należała także prezentacja dorobku kultury obejmująca wystawy, koncerty i spektakle teatralne. Dla generowania ruchu granicznego istotne były wyjazdy wieloosobowych grup artystycznych (profesjonalnych i amatorskich) prezentujących swój dorobek podczas koncertów muzyki i tańca oraz spektakli teatralnych. Przedsięwzięcia te, podobnie jak zawody sportowe, odbywały się dość często (corocznie) w całym badanym okresie i były dostępne dla otwartego grona odbiorców w różnych miejscowościach obydwu regionów. Mniejsze oddziaływanie na kształtowanie powiązań transgranicznych w tej grupie form współpracy wywarły wystawy dorobku, prezentowane na ogół w miastach wojewódzkich i Kaliningradzie, związane z jednorazowymi pobytami za granicę kilku

osób biorących udział w ich przygotowaniu. W prezentacjach dorobku kultury oraz współzawodnictwie sportowym ważny był czynny udział młodzieży.

Rozwojowi powiązań transgranicznych na wybranych płaszczyznach sprzyjała także wymiana turystyczno-wypoczynkowa, na którą złożyły się młodzieżowe obozy i kolonie letnie, wczasy pracownicze oraz wyjazdy autobusami przyjaźni. W większości były to wyjazdy grupowe (ponad 10 uczestników), stanowiące obok kontaktów grup sportowych i kulturalnych istotny składnik ruchu granicznego. Wśród form wymiany turystyczno-wypoczynkowej ważną rolę w integrowaniu współpracujących środowisk północno-wschodniej Polski i Obwodu Kaliningradzkiego odegrały kilkutygodniowe harcerskie i pionierskie obozy letnie, organizowane w całym badanym okresie dla kilkudziesięciosobowych grup młodych ludzi. Istotne znaczenie dla pogłębiania więzi pracowników kooperujących zakładów produkcyjnych mogła mieć także wymiana wczasowa i kolonijna ich dzieci, wprowadzona jako forma współpracy transgranicznej na nieco większą skalę dopiero pod koniec lat 80. W bardzo ograniczonym zakresie zaistniała na pograniczu polsko-kaliningradzkim także turystyka, której jedyny przejaw stanowiły organizowane okresowo od drugiej połowy lat 60. autobusy przyjaźni. Dostęp do tej formy kontaktów transgranicznych był jednak reglamentowany, ograniczony tylko dla przedstawicieli wybranych grup zawodowych i społecznych.

Udziałem większej liczby mieszkańców cechowały się tzw. spotkania przyjaźni, wiece graniczne i dni regionu. Formy te łączyły elementy propagandowe (manifestacje), prezentacje kulturalne, rywalizację sportową. Spotkania przyjaźni odbywane na wyjeździe za granicą i wiece organizowane na granicy były formami jednodniowymi, integrującymi wybrane środowiska społeczne, szczególnie młodzież. Dni regionu służyły promowaniu jego kultury i dorobku innych dziedzin wśród ogółu społeczeństwa. Wiece graniczne i dni regionu charakteryzowała największa masowość spośród zidentyfikowanych form współpracy z Obwodem Kaliningradzkim (przekroczenia granicy przez ponad 200 osób jednorazowo). Największe znaczenie dla kształtowania powiązań transgranicznych miały pod koniec lat 60. i w latach 70.

Czynnikiem sprzyjającym różnicowaniu form współdziałania na pograniczu polsko-kaliningradzkim przed 1990 r. było wdrażanie współpracy bilateralnej, zintensyfikowane pod koniec lat 80. Dotyczyła ona par podmiotów reprezentujących tę samą płaszczyznę życia polityczno-społeczno-gospodarczego. Więzi dwustronne połączyły w pierwszej kolejności przedstawiciele wojewódzkich i obwodowych władz partii politycznych i organizacji społecznych, później szkoły, wybrane instytucje kulturalne oraz zakłady produkcyjne. Ze względu na istniejące ograniczenia wymia-

ny transgranicznej sieć powiązań bilateralnych nie była rozbudowana. Mimo to, w drugiej połowie lat 80. liczba współdziałających par podmiotów wynosiła ponad 60.

Poza spotkaniami rozmaitych delegacji współpracę bilateralną, zwłaszcza w dziedzinie przemysłu, charakteryzowała rozwijająca się w różnym zakresie praktyczna wymiana doświadczeń (np. warty produkcyjne), wymiana rzeczowa (dokumentacji technicznej, maszyn, urządzeń, surowców i półproduktów) oraz turystyczno-wypoczynkowa.

Rodzaj preferowanych odgórnie form kontaktów transgranicznych stanowił istotny czynnik decydujący o intensywności współpracy z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. Zróżnicowana liczebność osób zaangażowanych w poszczególne przedsięwzięcia, podzielone umownie na kilkusobowe, grupowe i masowe, wpłynęła na natężenie ruchu granicznego. Obecność form wyróżnionych według kryterium liczby uczestników we współpracy podmiotów na wyodrębnionych wcześniej płaszczyznach w latach 1956-1989 prezentuje tab. 6.4. Zestawienie uwzględnia wystąpienie danej formy powiązań co najmniej jeden raz w ciągu roku. Z uwagi na brak kompletu wiarygodnych danych nie stanowi jednak szczegółowej ilustracji ilościowej kontaktów transgranicznych w poszczególnych dziedzinach współdziałania.

Oparcie współpracy w obrębie większości płaszczyzn na formach kilkusobowych, głównie wymianie delegacji, było jednym z czynników decydujących o niewielkiej intensywności polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. Zdominowały one kontakty polityczne, gospodarcze i w zakresie utrzymania infrastruktury (tab. 6.4). Dotyczyły także wybranych dziedzin sfery społecznej (nauka, ochrona zdrowia, edukacja, niektóre organizacje społeczne).

Formy grupowe dominowały w wymianie kulturalnej, sportowej, młodzieżowej. Przewaga wyjazdów grup wieloosobowych, generujących większy ruch graniczny niż wyjazdy delegacji, zadecydowała o wiodącej roli kultury, sportu i kontaktów młodych ludzi w kształtowaniu ogółu powiązań polsko-kaliningradzkich przed 1990 r. Istotne znaczenie młodzieży dla formowania relacji transgranicznych znalazło też wyraz w jej uczestnictwie w przedsięwzięciach masowych, organizowanych głównie na granicy. Obecność form grupowych na innych płaszczyznach wiązała się przede wszystkim ze sporadyczną wymianą turystyczno-wypoczynkową. Na nieco większą skalę zaczęto ją wprowadzać w drugiej połowie lat 80., co m.in. przyczyniło się do wzrostu intensywności całokształtu powiązań transgranicznych.

Przejawy aktywności transgranicznej, obecne we współpracy z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r., mogły sprzyjać tworzeniu się relacji interpersonalnych między mieszkańcami pogranicza. Uzależniony od

decyzji politycznych dobór form kooperacji zawęził jednak dostępność większości kontaktów (poza prezentacjami kulturalnymi i rywalizacją sportową) do przedstawicieli wybranych sfer działalności człowieka. Mimo przewagi spotkań o charakterze poznawczo-kurtuazyjnym, inicjowano przedsięwzięcia przynoszące wymierne korzyści dla partnerów wymiany. Gros z nich posiadało jednak bardziej wymiar społeczny (tworzenie więzi interpersonalnych) niż ekonomiczny.

6.3. Intensywność powiązań

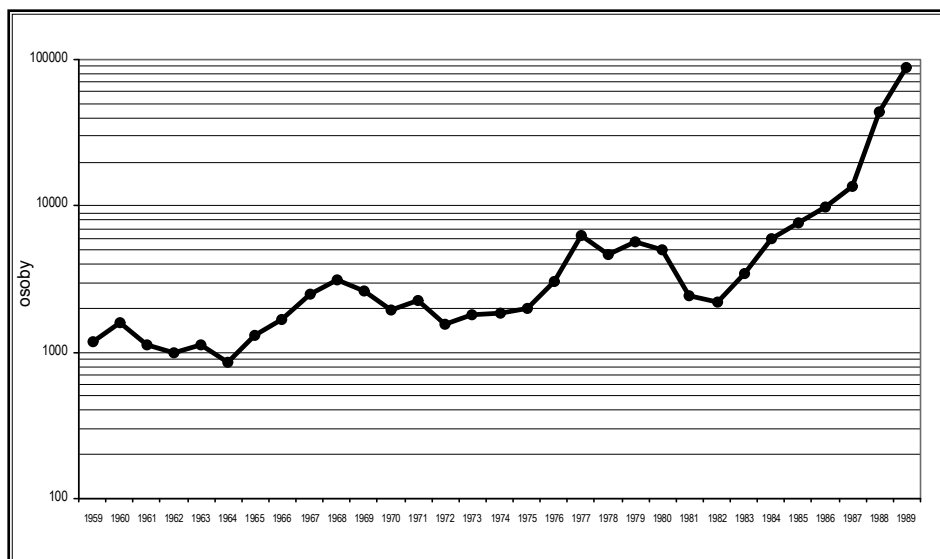
Analizy intensywności powiązań transgranicznych, kształtowanych pomiędzy północno-wschodnią Polską i Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r., dokonano w oparciu o wielkość ruchu granicznego, obejmującego wyjazdy za granicę uczestników oficjalnej wymiany¹³⁸. W badaniach uwzględniono dane za lata 1959-1989, dostępne w zasobach archiwalnych Straży Granicznej (d. WOP). Nie obejmują one przekroczeń granicy związanych z ruchem Północnej Grupy Wojsk Radzieckich oraz wyjazdami kolejarzy, którzy stanowili obsługę pociągów towarowych kursujących pomiędzy Polską i ZSRR, w ramach wymiany gospodarczej prowadzonej na poziomie krajowym (por. rozdz. 4.6).

Pozyskane materiały statystyczne dotyczące ruchu granicznego najpełniej ukazują intensywność powiązań transgranicznych. Ma to istotne znaczenie wobec braku kompletnych danych z poszczególnych lat, obrazujących liczby uczestników i częstotliwość kontaktów polsko-kaliningradzkich, dostępnych w innych źródłach. Statystyki d. WOP nie zawierają informacji z lat 1956-1958. Na podstawie dokumentów KW PZPR w Olsztynie można jedynie w przybliżeniu określić, że w wyjazdach za granicę w tym czasie wzięło udział łącznie ok. 800 osób z obydwu stron granicy¹³⁹.

Główną cechą polsko-kaliningradzkiego ruchu granicznego przed 1990 r. stanowiło jego bardzo niskie natężenie, odpowiadające niewielkiej intensywności kształtowanych odgórnie powiązań pomiędzy obydwo regionami (ryc. 6.2). Mimo niskiego natężenia ruchu, granica z Obwodem Kaliningradzkim, począwszy od 1956 r., była regularnie przekraczana przez mieszkańców badanego pogranicza, uczestniczących w oficjalnie prowadzonej współpracy.

¹³⁸ Dane dotyczące ruchu granicznego obejmują wszystkie przekroczenia granicy. Ponieważ wyjazd i powrót jednej osoby (tylko taki rodzaj ruchu występował w wymianie z Obwodem Kaliningradzkim) jest liczony jako dwa przekroczenia granicy, wielkości ruchu granicznego nie należy utożsamiać z liczbą uczestników współpracy transgranicznej. Liczba ta jest o ok. połowę mniejsza od wielkości zewidencjonowanego ruchu granicznego.

¹³⁹ APO, zeszp. KW PZPR, sygn. 1141/2191, 1141/2192, 1141/2193.

Ryc. 6.2. Osobowy ruch graniczny pomiędzy Polską a Obwodem Kaliningradzkim w latach 1959-1989.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ruch graniczny osób i środków transportu* z lat 1959-1979 oraz innych materiałów niepublikowanych Wojsk Ochrony Pogranicza.

Do połowy lat 70. łączna liczba przekroczeń granicy w obydwu kierunkach oscylowała wokół 1-3 tys. rocznie, co odpowiada udziałowi w wymianie transgranicznej od ok. 500 do 1,5 tys. osób zamieszkałych na całym badanym obszarze. W późniejszym czasie zaobserwowano fluktuacje ruchu granicznego, związane z oddziaływaniem różnych czynników, głównie natury politycznej (ryc. 6.2).

Pierwsze istotne zmiany miały miejsce w drugiej połowie lat 70., gdy odnotowano ok. dwukrotne zwiększenie liczby osób przekraczających granicę w stosunku do okresu poprzedzającego. Impulsem do wzrostu intensywności kontaktów stało się utworzenie w polskiej części badanego obszaru nowych województw, w tym elbląskiego, które od 1976 r. obok olsztyńskiego przystąpiło do kooperacji z obwodem. Administracyjne włączenie do współpracy województwa elbląskiego zrodziło potrzebę nawiązywania nowych kontaktów, głównie ze strony kaliningradczyków, co przejawiało się w zwiększeniu ruchu granicznego do 5-6 tys. osób rocznie (ryc. 6.2).

Znaczącą rolę w dalszym kształtowaniu relacji polsko-kaliningradzkich odegrały przemiany demokratyczne, jakie miały miejsce w Polsce na początku lat 80. Obawy Rosjan przed przenikaniem idei wolnościowych do Obwodu Kaliningradzkiego stały się na tyle silne, że spowodowały zawieszenie większości powiązań w tym okresie. Utrzymywaniu kontaktów nie

sprzyjała też nacechowana niechęcią do ZSRR sytuacja polityczna po stronie polskiej. Ruch graniczny w latach 1981-1982 spadł do poziomu nieco ponad 2 tys. osób rocznie, czyli podobnego jak notowany na przełomie lat 60. i 70. (ryc. 6.2).

W kolejnych latach zaobserwowano stopniowe przywracanie zawieszonych powiązań, a od połowy lat 80. nastąpiła wyraźna intensyfikacja współpracy transgranicznej (ryc. 6.2). Ożywienie relacji polsko-kaliningradzkich stanowiło rezultat przemian społeczno-gospodarczych, zwanych pierestrojką, rozpoczętych w ZSRR i zdynamizowanych podczas rządów M. Gorbaczowa. Jednym z jej przejawów było powolne łagodzenie reżimu przepuszczalności granic ZSRR. Ważne znaczenie dla intensyfikacji powiązań z Obwodem Kaliningradzkim miało podpisanie przez Polskę i ZSRR w 1986 r. porozumień o współpracy produkcyjnej i naukowo-technicznej oraz wymianie towarowej, a także w 1987 r. o współpracy kulturalnej, naukowej i oświatowej (por. rozdz. 2.3). Ułatwienia w nawiązywaniu i utrzymywaniu kontaktów wprowadzone na mocy tych umów stały się jednym z elementów stopniowego redukowania funkcji silnie sformalizowanej bariery, jaką w całym badanym okresie pełniła granica z Obwodem Kaliningradzkim. Wyrazem zmian był gwałtowny wzrost ruchu granicznego – ponad trzykrotny w 1988 r. oraz dwukrotny w 1989 r., w stosunku do roku poprzedniego.

W całym badanym okresie (1956-1989) odnotowano łącznie ponad 233 tys. przekroczeń granicy z Obwodem Kaliningradzkim, co oznacza udział w kontaktach przeszło 116 tys. mieszkańców obydwu sąsiadujących regionów. Prawie 57% całości ruchu stanowiły jednak wyjazdy w dwóch ostatnich analizowanych latach, z tego w 1988 r. – 43 888, zaś w 1989 r. – 88 798 osób.

Niskie wartości rejestrowane do 1987 r. wiążą się z silnym wpływem decyzji politycznych na regulowanie polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej przed 1990 r. Jej reglamentowanie, skutkujące niską intensywnością powiązań, podkreśla także liczba przekroczeń granicy na 10 tys. mieszkańców całego obszaru objętego współpracą. Do połowy lat 70. kształtowała się ona na poziomie poniżej lub ok. 10, po czym wraz ze wzrostem wielkości ruchu zaczęła rosnąć do ponad 35 wyjazdów na 10 tys. mieszkańców (lata 80.). Ożywienie wymiany transgranicznej odzwierciedla wzrost liczby przekroczeń granicy do ponad 420 na 10 tys. osób w 1989 r.

Wielkość ruchu granicznego, obrazująca intensywność powiązań transgranicznych, jest pochodną preferowanych odgórnie form współpracy. Jej niewielkie wartości wynikają z oparcia całokształtu polsko-kaliningradzkich kontaktów przed 1990 r. na wyjazdach kilkuosobowych, wymienianych relatywnie rzadko delegacji. Aktywizowanie współpracy w niektó-

rych okresach odzwierciedla większy udział form grupowych (wieloosobowych), a także masowych (por. rozdz. 6.2).

6.4. Zasięg przestrzenny powiązań

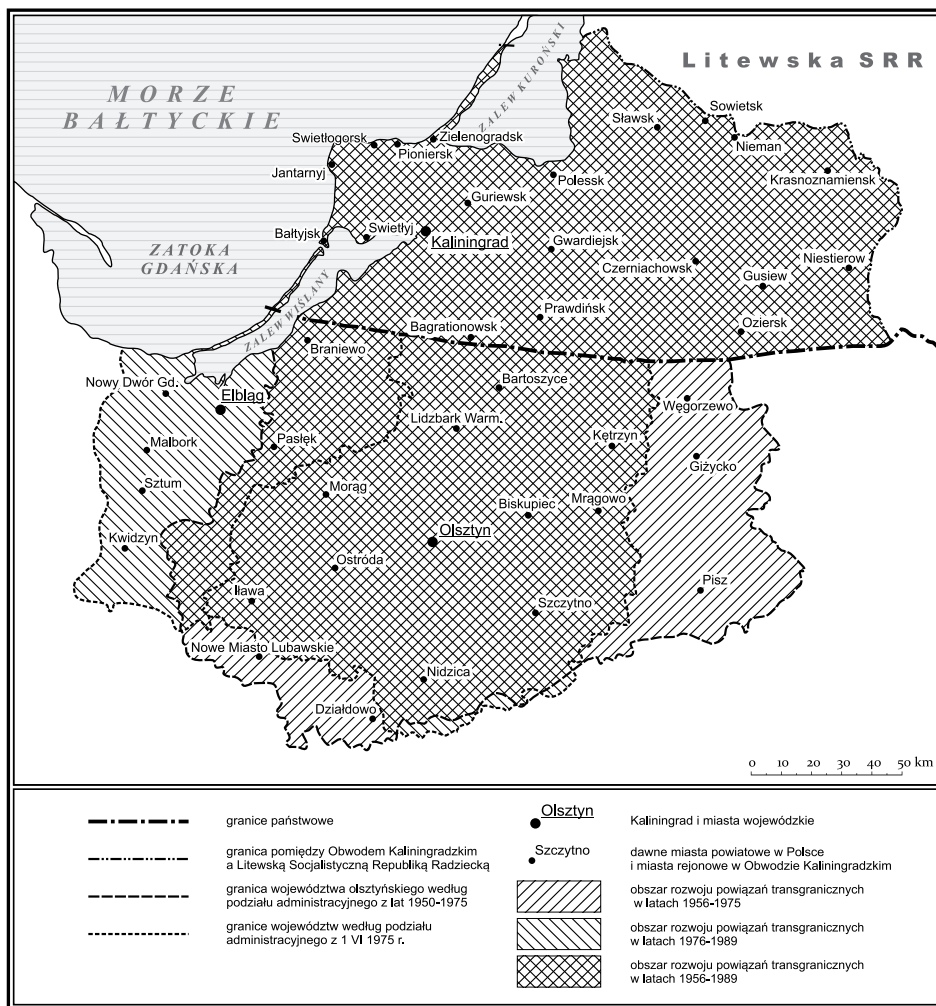
Przejawem determinującego oddziaływania decyzji politycznych na rozwój polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. było określenie ich zasięgu przestrzennego. Obszar kształtowania relacji pomiędzy północno-wschodnią Polską i sąsiadującym regionem ówczesnego ZSRR został arbitralnie ograniczony do terytorium Obwodu Kaliningradzkiego i przyległego do niego województwa olsztyńskiego (według podziału administracyjnego z 1950 r.). Decyzja ta uniemożliwiła tworzenie powiązań między sąsiadującymi ze sobą bezpośrednio rejonami ozierskim i niestierowskim oraz powiatem goldapskim, znajdującym się wówczas w województwie białostockim.

Ważne konsekwencje przestrzenne dla procesu rozwoju więzi polsko-kaliningradzkich miało wprowadzenie nowego podziału administracyjnego w Polsce w 1975 r., w wyniku którego ukształtowany już obszar powiązań został podzielony pomiędzy utworzone wówczas województwa - elbląskie, olsztyńskie i suwalskie. Zdefiniowany na nowo zasięg współpracy transgranicznej objął tylko województwa elbląskie i olsztyńskie. Poprzez wyłączenie z niej ziem położonych na wschodzie, które weszły w skład województwa suwalskiego, i objęcie współpracą całego województwa elbląskiego teren kształtowania powiązań transgranicznych przesunął się na zachód.

Skutkiem zmian administracyjnych było wykształcenie po polskiej stronie granicy kilku obszarów charakteryzujących się różnym przebiegiem procesu kształtowania powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. (ryc. 6.3).

Zasadniczą część przestrzeni utworzyło terytorium dawnych powiatów braniewskiego, bartoszyckiego, kętrzyńskiego, pasłęckiego, morąskiego, lidzbarskiego, biskupieckiego, olsztyńskiego, ostródzkiego, iławskiego, nidzickiego, szczycieńskiego i mrągowskiego, na którym współpracę z kaliningradczykami z różną intensywnością i zaangażowaniem prowadzono nieprzerwanie od 1956 do 1989 r.

Zachodnią część województwa elbląskiego, przynależną uprzednio do województwa gdańskiego (byłe powiaty elbląski, nowodworski, malborski, sztumski, kwidzyński), charakteryzował rozwój powiązań transgranicznych dopiero po 1975 r. Z kolei dawne powiaty węgorzewski, giżycki, piski, częściowo mrągowski, działdowski, nowomiejski i skrajne fragmenty pozostałych włączone do innych województw cechowało zerwanie w latach 1976-1989 powstałych wcześniej powiązań i ponowne ich kształtowanie po 1990 r.

Ryc. 6.3. Obszary kształtowania polsko-kaliningradzkich powiazań transgranicznych w latach 1956-1989.

Źródło: opracowanie własne.

Wpływ czynników politycznych na przestrzeń polsko-kaliningradzkich kontaktów transgranicznych uwidocznił się także w ogólnym aktywowaniu do współpracy podmiotów zlokalizowanych na całym badanym obszarze, niezależnie od odległości od granicy. Dotyczyło to uczestnictwa przedstawicieli różnych miejscowości w wyjazdach do sąsiedniego regionu oraz pobytów gości zza granicy na wizytowanym terytorium.

Większość powiazań ogniskowała się w miastach wojewódzkich w Polsce oraz w Kaliningradzie. Jednak we współpracy uczestniczyły też, w zależności od płaszczyzn i form kontaktów, różne ośrodki subregional-

ne oraz mniejsze miejscowości, w tym np. odległe od granicy Szczytno czy Kwidzyn po stronie polskiej oraz Sowietsk i Nieman po stronie kaliningradzkiej. W grupie tej w całym badanym okresie relatywnie największa, choć adekwatna do ogólnie niskiej intensywności aktywności współpracy cechowała przygraniczny powiat bartoszycki i rejon bagrationowski. Poza kształtowanymi pomiędzy nimi wybranymi powiązaniem na poziomie lokalnym ich terytoria stanowiły miejsce spotkań (głównie na granicy) różnych delegacji i grup oraz organizowania imprez masowych w ramach współpracy regionalnej.

Przestrzeń województw i obwodu relatywnie najczęściej i w największym zakresie penetrowały, reprezentujące rozmaite dziedziny kooperacji, delegacje. W latach 1956-1989 przebywały one wielokrotnie w miastach powiatowych i rejonowych, bardzo często odwiedzały także miejscowości, w których zlokalizowane były ważniejsze zakłady przemysłowe, przodujące państwowe gospodarstwa rolne i podobne instytucje. Wysoką frekwencją cieszyły się miejsca o unikatowych walorach turystycznych – Swiętłogorsk w Obwodzie Kaliningradzkim oraz Grunwald (pole bitwy z 1410 r.) i Gierłoż (kwatery Hitlera) na terenie województwa olsztyńskiego, a także Braniewo (duży cmentarz żołnierzy radzieckich) w Elbląsku.

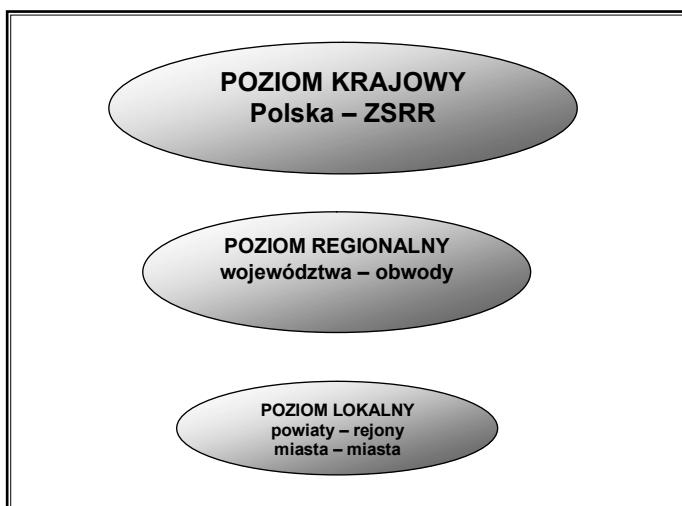
Mniejszym rozproszeniem przestrzennym charakteryzowały się formy dostępne dla ogółu mieszkańców – zawody sportowe czy imprezy kulturalne, które na ogół odbywały się w Kaliningradzie, Olsztynie i Elblągu (od 1976 r.), a tylko sporadycznie miały miejsce w innych ośrodkach.

Lokalny, przygraniczny wymiar cechował wspólne inicjatywy w zakresie energetyki (zaopatrywanie w prąd mieszkańców powiatów kętrzyńskiego, węgorzewskiego oraz częściowo bartoszyckiego, biskupieckiego i mrągowskiego), a także utrzymania rozdzielonego granicą systemu melioracyjnego.

Aspekt przestrzenny posiadała polsko-kaliningradzka wymiana handlowa prowadzona okresowo na badanym terenie. Jej trudny obecnie do określenia zasięg pokrywał się z rozmieszczeniem sieci placówek handlowych dystrybuujących importowane artykuły i obejmował prawdopodobnie różne miejscowości regionu.

Cała przestrzeń badanego obszaru znajdowała się ponadto w zasięgu oddziaływania lokalnych mediów – prasy, radia i telewizji, stanowiących źródło oficjalnych, odpowiednio wyselekcjonowanych informacji na temat sąsiadującego regionu oraz współpracy transgranicznej. Na obszarach położonych bezpośrednio przy granicy możliwy był (w obwodzie częściowo nieoficjalny) odbiór programów emitowanych przez zagraniczne rozgłośnie radiowe i telewizyjne, przyczyniający się m.in. do rozpowszechniania co najmniej biernej znajomości języka sąsiadów.

Aspekt przestrzenny polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych rozpatrywać można także w kontekście poziomów prowadzonej współpracy. Relacje międzynarodowe polskich podmiotów z ich partnerami w b. ZSRR kształtowane były przed 1990 r. na trzech poziomach (ryc. 6.4). Nadrzędny poziom – krajowy stanowiły kontakty międzypaństwowe pomiędzy przedsiębiorstwami i instytucjami o kluczowym znaczeniu dla gospodarki i innych dziedzin życia, których udział we współdziałaniu dekretoowano w stosownych umowach międzyrządowych¹⁴⁰. Współpraca transgraniczna polskich województw i obwodów lub republik ZSRR tworzyła poziom regionalny. Najsłabiej rozwijano kontakty na poziomie lokalnym, obejmującym jednostki administracyjne niższych szczebli (powiaty i rejony, miasta). Powiązania na poziomie krajowym funkcjonowały niezależnie od współpracy regionalnej i lokalnej¹⁴¹.

Ryc. 6.4. Poziomy kształtowania powiązań międzynarodowych pomiędzy Polską a ZSRR przed 1990 r.

Źródło: opracowanie własne.

Proces tworzenia lokalnych powiązań transgranicznych pomiędzy polskimi powiatami i kaliningradzkimi rejonami, przebiegający w ścisłym uzależnieniu od decyzji władz nadrzędnych, rozpoczął się już pod koniec

¹⁴⁰ Przykładem umowy dekretującej współpracę przedsiębiorstw i organizacji na poziomie krajowym jest *Porozumienie między Rządem PRL a Rządem ZSRR o bezpośredniej współpracy produkcyjnej i naukowo-technicznej przedsiębiorstw oraz organizacji PRL i ZSRR* z dn. 15 października 1986 r. (www.msz.gov.pl).

¹⁴¹ Jednym z głównych zakładów przemysłowych badanego pogranicza, utrzymujących współpracę z ZSRR na poziomie krajowym, był od lat 50. elbląski „Zamech” (M. Golon, 2006b).

lat 50. Pierwsze kontakty lokalne zainicjowane zostały pomiędzy Kętrzynem i Prawdińskim w 1959 r. (ryc. 6.5) dzięki podjęciu międzyregionalnej współpracy w zakresie przesyłu energii elektrycznej. Obsługa tego procesu sprzyjała tworzeniu zaczątków lokalnych więzi transgranicznych także na innych niż energetyka płaszczyznach (*Prawdińsk i Kętrzyn...*, 1959). Rok później doszło do pierwszych spotkań władz Bartoszyce i Bagrationowska. Od 1964 r. miały miejsce regularne kontakty mieszkańców Braniewa i Niestierowa oraz Węgorzewa i Ozierska (ryc. 6.5).

Zakres lokalnych powiązań bilateralnych współpracujących jednostek administracyjnych był niewielki – początkowo ograniczony do wymiany pojedynczych delegacji władz w ciągu roku, od drugiej połowy lat 60. zdominowany przez wizyty roboczych delegacji branżowych, uzupełniony o wymiany grup młodzieży¹⁴². W późniejszym czasie pojawiły się masowe spotkania mieszkańców¹⁴³.

Cechujące się nieznacznym natężeniem coroczne kontakty transgraniczne leżących w pobliżu granicy Kętrzyna, Bartoszyce, Braniewa i Węgorzewa utrzymywane były do końca lat 60. Decyzją centralnych władz partyjnych od 1970 r. ich częstotliwość zmniejszono do spotkań co dwa lata. Jednocześnie w 1974 r. do współpracy zaangażowano miasta i powiaty nie graniczące bezpośrednio z obwodem¹⁴⁴. Były to: Giżycko i Swietłyj, Pisz i Zielenogradsk, Lidzbark Warmiński i Gwardiejsk oraz Ostróda i Gusiew (ryc. 6.5). Poza wymianą kilku delegacji w latach 1974-1975 do znaczącego rozwoju powiązań transgranicznych tych jednostek administracyjnych jednak nie doszło.

Wraz z wprowadzeniem nowego podziału administracyjnego w Polsce w 1975 r., który m.in. zniósł powiaty stanowiące partnerów powiązań bilateralnych, większość lokalnych kontaktów transgranicznych nawiązanych we wcześniejszym okresie zanikła. Względną trwałością wykazały się tylko więzi utrzymywane przez Bartoszyce i Bagrationowsk. Miasta te po 1975 r. dzięki przygranicznemu położeniu relatywnie najczęściej gościły delegacje i grupy (głównie młodzieżowe) z zaprzyjaźnionego ośrodka. Wynikało to z bliskości geograficznej, jak i walorów propagandowych współpracy ośrodków zlokalizowanych w pobliżu granicy (kontakty mieszkańców obszarów ściśle przygranicznych, zwłaszcza masowe,

¹⁴² W 1965 i 1967 r. z okazji Dnia Dziecka wymieniono 50-osobowe grupy harcerzy z Bartoszyce i pionierów z Bagrationowska (*Dzieci z Bagrationowska...*, 1967).

¹⁴³ Masowe spotkania mieszkańców odbyły się w kwietniu 1975 r. W Prawdińsku gościła 200-osobowa grupa kętrzyńian, m.in. działacze partyjnych, młodzieżowych, harcerzy, weteranów wojennych, kolejarzy ze Skandawy i Korsz oraz zespołów artystycznych (R. Wachowiec, 1975). Podobną delegację z Ozierska podejmowali mieszkańcy Węgorzewa (A. Chorążewicz, 1975).

¹⁴⁴ APO, zesp. KW PZPR, sygn. 1141/2206.

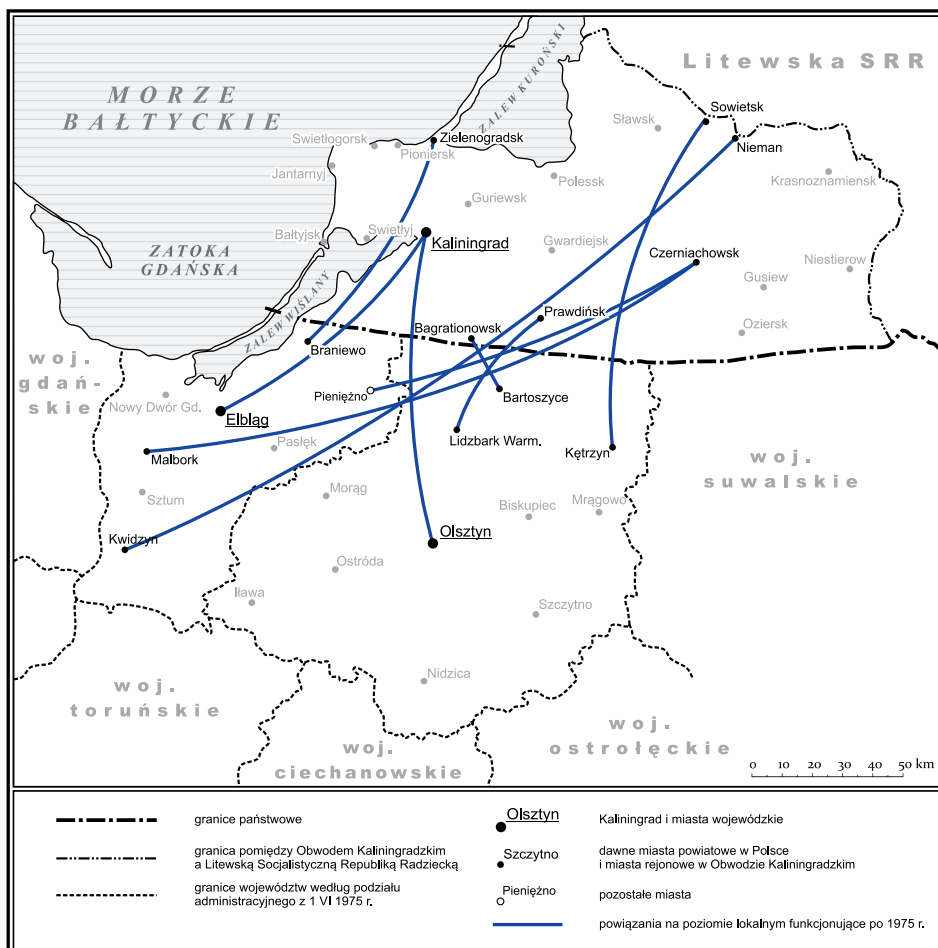
Ryc. 6.5. Polsko-kaliningradzkie powiązania transgraniczne na poziomie lokalnym w latach 1959-1975.

Źródło: opracowanie własne.

najlepiej egzemplifikowały całokształt polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej)¹⁴⁵.

Od połowy lat 70. zaczęto kształtować nowe kierunki i formy powiązań lokalnych na pograniczu polsko-rosyjskim (ryc. 6.6). Zainicjowanie współpracy zakładów odzieżowych w Kętrzynie i Sowietsku w 1977 r. dało

¹⁴⁵ W Bartoszycach i Bagrationowsku wielokrotnie organizowano różnego rodzaju imprezy propagandowe, gromadzące Polaków z całego województwa olsztyńskiego i kaliningradczyków.

Ryc. 6.6. Polsko-kaliningradzkie powiązania transgraniczne na poziomie lokalnym w latach 1976-1989.

Źródło: opracowanie własne.

asumpt do nawiązania kontaktów władz i innych instytucji z tych miast (Zobaczyć i dotknąć, 1988). W drugiej połowie lat 80. XX w., oprócz Bartoszyca i Kętrzyna w Olsztyńskim, współpracę podjęli także (na mocy ustaleń komitetów wojewódzkich i obwodowego partii) przedstawiciele Lidzbarka Warmińskiego i Prawdińska oraz w województwie elbląskim Braniewa i Zielenogradzka, Kwidzyna i Niemana, Pieniężna i Czerniachowska¹⁴⁶, a także Malborka i Czerniachowska (G. Dudziak, 1987).

Porozumienia o współpracy na poziomie lokalnym zakładały wyjazdy delegacji władz, wymianę grup pracowniczych pokrewnych branż, mło-

¹⁴⁶ APE, zesp. KW PZPR, sygn. 824/513.

dzieży, organizacji społecznych (np. TPPR i TPRP) oraz udział zespołów artystycznych w miejscowych imprezach kulturalnych. Brak dokładnej dokumentacji powiązań lokalnych uniemożliwia precyzyjne określenie ich częstotliwości i intensywności. Dostępne materiały źródłowe pozwalają jedynie przypuszczać, iż liczba kontaktów w ostatnich latach 80. rosła¹⁴⁷.

Większą liczebnością kontaktów cechowały się powiązania miast, w których znajdowały się kooperujące ze sobą zakłady produkcyjne, gdyż porozumienia pomiędzy nimi obejmowały nie tylko współpracę w dziedzinie zawodowej, ale również np. letnią wymianę rodzin pracowników, młodzieży, sportowców (M. Skotnicka, 1988a). Dotyczyło to Kwidzyna i Niemana (zakłady celulozowo-papiernicze) oraz Kętrzyna i Sowietska (zakłady odzieżowe).

O bilateralnych kontaktach lokalnych można także mówić w wypadku miast wojewódzkich – Olsztyna i Elbląga – oraz Kaliningradu. Ze względu na braki materiałów źródłowych szczegółowo dokumentujących te powiązania oraz ważną rolę, jaką wymienione ośrodki pełniły w kształtowaniu ogółu współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim, trudno jest obecnie wyróżnić, które formy i w jakim zakresie dotyczyły ich lokalnych kontaktów bilateralnych, a które miały znaczenie regionalne.

¹⁴⁷ Wśród zidentyfikowanych form kontaktów znalazły się obchody dni miast zaprzyjaźnionych, np. w 1987 r. w Lidzbarku Warm. Dni Prawdińska, w Sowietsku – Kętrzyna, zaś w Bartoszycach – Bagrationowska. Z tej okazji w Sowietsku przebywała delegacja władz Kętrzyna, ponad 30-osobowa grupa z zakładów pracy („Warmia”, „Farel”), 30 osób młodzieży i 38-osobowy zespół folklorystyczny „Kętrzyniaczy”. Natomiast Lidzbark Warm. gościł 40 komsomolców i chór amatorski z Prawdińska (*W rocznicę...*, 1987). Podobne spotkania miały miejsce rok później w Prawdińsku, Kętrzynie i Bagrationowsku. Utrzymywano też kontakty młodzieży, np. w 1988 r. Bartoszyce i Bagrationowsk wymieniły po 50 dzieci, które latem mieszkały u rodzin swoich rówieśników (*Przez granicę...*, 1988). Wymiana dotyczyła również wytypowanych szkół we współpracujących miastach, np. SP nr 3 w Braniewie ze Szkołą w Zielonogradsku, Zespołu Szkół w Pieniężnie ze Szkołą nr 4 w Czerniachowsku oraz SP nr 4 w Kwidzynie ze Szkołą nr 1 w Niemanie. Powiązania szkół opierały się w większości na kontaktach korespondencyjnych młodzieży, rzadziej miały miejsce wizyty gości zza granicy, np. w 1986 r. na Zlocie Młodzieży Korespondującej z Młodzieżą ZSRR w SP nr 4 w Kwidzynie przebywało 6 uczniów z 2 opiekunkami ze szkoły w Niemanie (*Młodzieżowe...*, 1986).

Zakończenie

Problematyka polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych kształtowanych przed 1990 r. była dotychczas bardzo rzadko podejmowanym tematem badań naukowych. Nie sprzyja im panujące powszechnie przekonanie o całkowitej nieprzepuszczalności powstałej w 1945 r. na terytorium byłych Prus Wschodnich granicy, która rozdzieliła spójny obszar powiązań społeczno-gospodarczych na część południową polską i północną – przynależną do Obwodu Kaliningradzkiego (wówczas w ZSRR). Pogląd o roli granicy jako nieprzepuszczalnej bariery wynika w dużym stopniu ze statusu obwodu, stanowiącego do 1990 r. strefę zamkniętą, oficjalnie niedostępną dla cudzoziemców. Mimo uwarunkowań uniemożliwiających rozwój żywiłowej współpracy na pograniczu polsko-kaliningradzkim, już przed 1990 r. rozpoczął się na nim proces kształtowania powiązań transgranicznych.

Kontakty transgraniczne pomiędzy mieszkańcami graniczących regionów zostały nawiązane w 1956 r. i utrzymywane były w całym badanym okresie. Intensywność powiązań, silnie uwarunkowanych politycznie, uzależniona została od aktualnej sytuacji wewnętrznej panującej w obydwu krajach i odgórnych decyzji podejmowanych na szczeblach rządzących partii. Określały one zasięg terytorialny, płaszczyzny i formy kontaktów transgranicznych, liczby uczestników i częstotliwość wyjazdów. Reglamentowanie i kontrola współpracy transgranicznej stały się podstawowymi barierami jej rozwoju przed 1990 r.

Wpływ decyzji politycznych odzwierciedlił się w zawężeniu obszaru współpracy transgranicznej po stronie polskiej tylko do województwa olsztyńskiego, a od 1976 r. do nowoutworzonych województw olsztyńskiego i elbląskiego. Uniemożliwiono tym samym nawiązywanie kontaktów pomiędzy mieszkańcami przyległego do granicy z Obwodem Kaliningradzkim terytorium województwa białostockiego, włączonego po reformie podziału administracyjnego w 1975 r. do województwa suwalskiego. Związane ze zmianami administracyjnymi przesunięcie zasięgu polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej w kierunku zachodnim przyczyniło się do przerwania części powiązań nawiązanych pomię-

dzy podmiotami w obwodzie i we wschodnich powiatach województwa olsztyńskiego (węgorzewski, giżycki, piski).

Odgórnie limitowanie wymiany zadecydowało o niewielkiej ogólnej liczbie osób przekraczających granicę. Według dostępnych danych statystycznych, osobowy ruch graniczny związany z kształtowaniem powiązań w latach 1956-1989 objął ok. 233 tys. przekroczeń granicy, z tego aż 57% w latach 1988-1989.

Mimo małej liczebności uczestników współpracy, reprezentowali oni różne dziedziny działalności i grupy społeczne. Łącznie zidentyfikowano 28 płaszczyzn współdziałania, które pogrupowano na polityczne, gospodarcze i społeczne. Udział poszczególnych dziedzin w całokształcie współpracy oraz zakres i formy powiązań transgranicznych ich przedstawiciele zostały zdeterminowane przez uwarunkowania polityczne.

Gros kontaktów transgranicznych dotyczyło kultury, sportu i wymiany młodzieży. Aktywność cechowała też rządzące partie polityczne oraz podporządkowane im instytucje (np. mass media) i organizacje (np. towarzystwa przyjaźni). Mniejszy wymiar miała współpraca w zakresie rolnictwa i przemysłu – dziedzin dominujących w gospodarce badanego obszaru. Okresowo pomiędzy graniczącymi regionami prowadzono niewielką wymianę handlową. Epizodycznie spotykali się przedstawiciele rybołówstwa, leśnictwa, budownictwa, drogownictwa, gastronomii, ochrony zdrowia i wybranych organizacji społecznych.

Przed 1990 r. nie występowały na pograniczu polsko-kaliningradzkim powiązania transportowe. Brak było pasażerskich połączeń kolejowych i autobusowych, nie istniała odpowiednia infrastruktura osobowych i towarowych przejść granicznych. Symboliczny wymiar miały wspólne remonty torów kolejowych oraz kontakty pracowników przedsiębiorstw transportowych. Większa regularność charakteryzowała współpracę meliorantów w zakresie utrzymania urządzeń wodno-melioracyjnych w pobliżu granicy. Wymiernych korzyści dla mieszkańców powiatów przygranicznych dostarczył pobór energii elektrycznej z hydroelektrowni w Prawdzińsku, prowadzony na przełomie lat 50. i 60.

Powiązania transgraniczne z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. charakteryzowały się zróżnicowanymi formami kontaktów. Część z nich cechował jednak brak stabilizacji w czasie. Na większości płaszczyzn dominowały wymiany kilkusobowych delegacji, co przy ograniczeniu liczby spotkań generowało niewielki ruch graniczny ogółem.

Większą liczbę osób wyjeżdżających za granicę angażowały organizowane corocznie zawody sportowe w różnych dyscyplinach oraz prezentacje dorobku kultury (występy muzyczne i taneczne, spektakle teatralne, wystawy), w tym imprezy kilkudniowe, określane mianem dni regionu. Formy te cechowała dostępność dla ogółu mieszkańców pogranicza. Udział

we współpracy sportowców, członków zespołów artystycznych i twórców w najmniejszym stopniu uzależniony był od przynależności do oficjalnie działających organizacji społeczno-politycznych.

Do regularnych przejawów aktywności transgranicznej należały także kontakty młodzieży, spośród których największą frekwencją uczestników cieszyły się obozy letnie (organizowane stale od 1957 r.) oraz studenckie hufce prace. Były to zarazem formy najdłuższego jednorazowego pobytu za granicą. Ze względu na mniejsze niż u starszego pokolenia uprzedzenia historyczne oraz związane z wiekiem potrzeby i łatwość nawiązywania kontaktów młodzi mieszkańcy pogranicza stanowili grupę preferowaną we współpracy transgranicznej. Poza udziałem w spotkaniach organizacji młodzieżowych i szkół uczestniczyli w wymianie sportowej i kulturalnej. Tworzyli też grupą docelową organizowanych na granicy, regularnie od lat 60., jednodniowych imprez masowych.

Wyrazem aktywizowania powiązań transgranicznych było różnicowanie form kontaktów, zainicjowane w latach 70., uwidocznione szczególnie pod koniec lat 80. Obejmowały one przejawy praktycznej wymiany doświadczeń (pokazy gastronomiczne, studenckie praktyki językowe, kursy zawodowe, szkolenia, konferencje, seminaria i in.) oraz kooperacji zakładów produkcyjnych (wymiana dokumentacji, maszyn, urządzeń, surowców, półproduktów oraz socjalna pracowników). Istotną barierę dla szerszego rozwoju powiązań w sferze produkcyjnej stanowiły ograniczenia gospodarki centralnie planowanej, obowiązującej w obydwu krajach.

Zawężenie polsko-kaliningradzkiej wymiany transgranicznej przed 1990 r. tylko do określonych grup społeczeństwa zadecydowało o braku ogólnodostępnych form powiązań turystycznych. Specyficzną formę turystyki, wykształconą na badanym pograniczu, reprezentowały organizowane okresowo i w niewielkiej liczbie wycieczki turystyczne tzw. autobusami przyjaźni, przeznaczone dla uczestników innych dziedzin oficjalnej kooperacji.

Znaczne upolitycznienie współpracy sprzed 1990 r. charakteryzowała obecność form o charakterze propagandowym. Należały do nich regularne wyjazdy delegacji związane z obchodami rocznic i świąt państwowych, współzawodnictwo pracy kooperujących przedsiębiorstw, spotkania przyjaźni i wiece graniczne, a także symbolizujące współpracę wzajemne nazewnictwo ulic w Kaliningradzie, Olsztynie i Elblągu oraz budowa pomnika przyjaźni i restauracji „Olsztyn” w Kaliningradzie. Propagandowy aspekt powiązań podkreśla także nomenklatura wielu przedsięwzięć, obfitująca w częste użycie słowa przyjaźń (spotkania, wiece, autobusy, wyścigi, warty przyjaźni itp.).

Wpływ odgórnego kształtowania procesu rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. uwidocznił się w ich zasię-

gu przestrzennym. Objął on całe badane terytorium, zarówno obszary położone w pobliżu granicy (np. Bartoszyce, Bagrationski), jak i znajdujące się na południowych obrzeżach części polskiej (np. Szczytno, Działdowo, Kwidzyn) oraz północnych kaliningradzkiej (np. Sowietsk, Nieman). Zasięg terytorialny współpracy dotyczył miejsc pochodzenia osób uczestniczących w wyjazdach oraz pobytu gości z za granicę, w tym m.in. organizowania imprez kulturalnych lub zawodów sportowych. Większość powiązań koncentrowała się w miastach wojewódzkich w Polsce i w Kaliningradzie. Udział Kaliningradu we współpracy w porównaniu do pozostałej części obwodu był większy niż Olsztyna i Elbląga w stosunku do polskiego obszaru badań, co ukazuje dysproporcje sieci osadniczej północnej i południowej części pogranicza.

Przebieg procesu rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 r. zdeterminowały przełomowe wydarzenia polityczne w obydwu krajach. Jego rozpoczęcie w 1956 r. zainicjowane zostało w okresie tzw. odwilży, w wyniku powolnego łagodzenia reżimu stalinowskiego. Zdynamizowanie współpracy po 1976 r. odzwierciedliło zmiany podziału administracyjnego w Polsce, skutkujące powstaniem w miejscu jednego dwóch województw (olsztyńskiego, elbląskiego) i wynikające z tego aktywizowanie nowych podmiotów powiązań. Rozpoczęcie przemian demokratycznych w Polsce w 1980 r., zahamowane wprowadzeniem stanu wojennego, przyczyniło się do ograniczenia większości kontaktów na początku lat 80. Ich rozwój w drugiej połowie dekady umożliwiły stopniowe działania reformatorskie w ZSRR, zwane pieriestrojką, wprowadzane od 1985 r.

Etapy rozwoju powiązań transgranicznych z Obwodem Kaliningradzkim przed 1990 r. charakteryzują zmiany funkcji granicy. Od 1945 r. stanowiła ona barierę współpracy na badanym pograniczu. Poziom jej przenikalności ewoluował jednak w analizowanym okresie od nieprzepuszczalnej (lata 1945-1956) do słabo - selektywnie (dla wybranych grup mieszkańców) - przepuszczalnej, z fluktuacjami ruchu granicznego zdeterminowanymi aktualnymi uwarunkowaniami politycznymi (lata 1956-1989).

Niewielka intensywność polsko-kaliningradzkiej współpracy transgranicznej przed 1990 r. nie sprzyjała łagodzeniu skutków izolacji sąsiadujących regionów. Kontakty transgraniczne pełniły jednak pewną rolę w przełamywaniu istniejących barier, zwłaszcza w sferze relacji interpersonalnych.

W warunkach słabej przepuszczalności granic krajów Europy Środkowej i Wschodniej, wizyty w obwodzie (dla Polaków) lub w Polsce (dla Rosjan) stanowiły unikatową szansę jakiegokolwiek wyjazdu za granicę (zwłaszcza w latach 50. i 60.). O ich atrakcyjności decydowała nie tylko

możliwość kontaktu z mieszkańcami, ale również częściowego zaspokojenia popytu na towary, których braki na rynku po obu stronach granicy były typowe dla gospodarki centralnie planowanej (J. Urniaż, 2008b). Mimo że pogłębianiu znajomości nie sprzyjała mała częstotliwość kontaktów, wzajemne spotkania sprzyjały przełamywaniu ksenofobii i stereotypów dotyczących sąsiadów z przygranicznego regionu (E. Wojnowski, 2006; J. Urniaż, 2008b). Kontakty transgraniczne były także – adekwatnie do intensywności powiązań – źródłem dyfuzji wzorców kulturowych¹⁴⁸, innowacji technicznych i organizacyjnych.

Formy dostępne dla ogółu mieszkańców pogranicza dawały, zwłaszcza w początkowym okresie współpracy, jedyną możliwość kontaktu z obcokrajowcami. Szczególną rolę odegrały, gromadzące nawet kilkudziesięciotysięczną publiczność, zawody sportowe, które niejako przy okazji wspólnego kibicowania zawodnikom z własnego kraju przyczyniały się do integracji tworzącej się społeczności Warmii i Mazur oraz Obwodu Kaliningradzkiego (J. Urniaż, 2008b).

Wśród wymiernych korzyści współdziałania wskazać należy dostawy energii elektrycznej z Obwodu Kaliningradzkiego do północnych powiatów województwa olsztyńskiego w latach 1959-1964, prace melioracyjne umożliwiające wykorzystanie użytków rolnych w obszarach przygranicznych (zaniechane po 1990 r.) oraz prowadzoną okresowo wymianę handlową.

Znacznie mniejsza efektywność cechowała powiązania w zakresie gospodarki. Oddziaływanie barier związanych z systemem gospodarki centralnie planowanej było na tyle duże, że kontakty w dziedzinach produkcyjnych służyły bardziej tworzeniu więzi interpersonalnych niż rozwojowi regionu. Mimo to, pod koniec lat 80. w bilateralnej współpracy transgranicznej uczestniczyło kilkadziesiąt podmiotów instytucjonalnych z terenu pogranicza.

Rozpoczęcie transformacji systemowej, skutkującej zmianami funkcji granic w Europie Środkowej i Wschodniej, zakończyło trwający nieprzerwanie od 1956 r. pierwszy etap rozwoju polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych. Dynamiczne zmiany, które nastąpiły po 1989 r., stanowiły kolejną odsłonę zainicjowanego prawie 35 lat wcześniej procesu.

¹⁴⁸ Wywiady z uczestnikami współpracy transgranicznej, np. Marią Rafińską (18 czerwca 2010 r.), dr. Feliksem Walichnowskim (17 grudnia 2009 r.), Janem Wieczorkiem (25 października 2009 r.).

Literatura:

- Achremczyk S., 2006, *Olsztyńskie środowisko naukowe 1945-2005* [w:] S. Achremczyk, W. Ogrodziński (red.), Olsztyn 1945-2005. Kultura i nauka, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn, s. 742-885.
- Albanese F., 1996, *Współpraca transgraniczna w ramach Rady Europy* [w:] M. Bałtowski (red.), Regiony. Euroregiony. Rozwój regionalny, Euroregion Bug, t. 4, Wyd. Norbertinum, Lublin, s. 32-39.
- Anisiewicz R., 2007, *Transport kolejowy w Obwodzie Kaliningradzkim jako czynnik rozwoju współpracy transgranicznej* [w:] I. Kiniorska, S. Sala (red.), Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych, Nauki geograficzne w badaniach regionalnych, t. II, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej im. J. Kochanowskiego, Kielce, s. 401-407.
- Anisiewicz R., 2011, *Rozwój polsko-kaliningradzkich powiązań transgranicznych przed 1990 rokiem*, maszynopis pracy doktorskiej w Uniwersytecie Gdańskim.
- Baczwiarow M., Suliborski A., 2002, *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Baryła T. (red.), 1996, *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów - 1945*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Bednarek R., Prusinkiewicz Z., 1997, *Geografia gleb*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Białobrzaska R., Kisiel R., 2003, *Współpraca transgraniczna wschodnich regionów Polski*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Бильчак В., Самсон И., Федоров Г., 2000, *Калининградский полюс интеграции. Стратегия развития эклавного региона России, Янтарный Сказ, Гренобль-Калининград*.
- Богданчиков В., 1972, *Общность идей и целей* [w:] З.Н. Глушкова (red.),

- Калининград-Ольштын, Калининградское Книжное Издательство, Калининград, s. 7-25.
- Borys T., 1999, *Węzłowe problemy statystyki transgranicznej*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków.
 - Bragiński W., 1983, *Turystycznym szlakiem po ZSRR*, Wyd. Raduga, Moskwa.
 - Chełminiak M., 2008, *Polska a zmiana geopolitycznego statusu Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku* [w:] A. Żukowski (red.), *Polska a Obwód Kaliningradzki Federacji Rosyjskiej. Teraźniejszość i wyzwania przyszłości*, Wyd. Adam Marszałek, Poznań, s. 107-118.
 - Chełminiak M., 2009, *Obwód Kaliningradzki FR w Europie. Rosyjska enklawa w nowym międzynarodowym ładzie politycznym*, Dom Wydawniczy Duet, Toruń.
 - Chełminiak M., Kotowicz W., Modzelewski W.T., Żukowski A., 2008, *Wykaz publikacji na temat Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej* [w:] A. Żukowski (red.), *Polska a Obwód Kaliningradzki Federacji Rosyjskiej. Teraźniejszość i wyzwania przyszłości*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, s. 56-104.
 - Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
 - Ciok S., 1990, *Problematyka obszarów przygranicznych Polski Południowo-Zachodniej, Studium społeczno-ekonomiczne*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 1155, PWN, Warszawa-Wrocław.
 - Ciok S., 1999, *Uwarunkowania rozwoju polskiego pogranicza w perspektywie integracji europejskiej* [w:] J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i Wschodniej*, IGiPZ PAN, Wydział Ekonomiczny Filii UMCS w Rzeszowie, Komisja Geografii Komunikacji PTG, Rzeszów, s. 511-526.
 - Ciok S., 2004, *Pogranicze polsko-niemieckie. Problemy współpracy transgranicznej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
 - Ciok S., 2009, *Oddziaływanie Berlina na pogranicze zachodnie Polski* [w:] J. Jańczak, M. Musiał-Karg (red.), *Pogranicze polsko-niemieckie po roku 2004. Nowa jakość sąsiedztwa?*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, s. 135-152.
 - Ciok S., Szumowski A., 1998, *Współpraca transgraniczna jako czynnik rozwoju regionalnego* [w:] W. Toczyski (red.), *Międzynarodowa współpraca regionów. Poradnik*, Uniwersytet Gdański, Biuro Rozwoju Regionalnego Rządowego Centrum Studiów Strategicznych w Gdańsku, Gdańsk, s. 66-77.
 - Dominiczak H., 1985, *Zarys historii Wojsk Ochrony Pogranicza 1945-1985*, Zarząd Polityczny Wojsk Ochrony Pogranicza, Warszawa.

- Dominiczak H., 1997, *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów. 996-1996*, Wyd. Bellona, Warszawa.
- Donnan H., Wilson T.M., 2007, *Granice tożsamości, narodu, państwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Довыденко Л., 2008, *Водные пути*, Издательский Дом „Калининградская Правда”, Калининград.
- Dudo J., 1993, *Kaliningradzka szansa* [w:] P. Eberhardt, T. Komornicki (red.), *Problematyka wschodniego obszaru pogranicza*, Biuletyn nr 2, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 89-98.
- Dudo J., 1995, *Gospodarcze aspekty środowiska naturalnego w obwodzie kaliningradzkim*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Dudzińska Z., 1973, *Druga wojna światowa* [w:] A. Wakar (red.), *Braniewo. Z dziejów miasta i powiatu*, Wyd. Pojezierze, Olsztyn, s. 258-265.
- *Dzieje sceny olsztyńskiej. 1925-1945-1995. Ludzie – idee – zdarzenia*, 1996, Teatr im. Stefana Jaracza, Olsztyn.
- Dziewoński K., 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*, *Przegląd Geograficzny*, t. 39, z. 1, s. 33-50.
- Eberhardt P., 1994a, *Problematyka tzw. euroregionów na wschodnim pograniczu Polski* [w:] P. Eberhardt, K. Miros (red.), *Węzłowe problemy współpracy przygranicznej*, *Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, Biuletyn nr 5, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 55-73.
- Eberhardt P., 1994b, *Przemiany demograficzno-osadnicze na pograniczu polsko-rosyjskim* [w:] A. Stasiak, T. Komornicki (red.), *Problemy współpracy przygranicznej pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 1-24a.
- Eberhardt P., 1995, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, *Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, nr 29.
- *Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych*, 1995, Euroregion Pomerania, Szczecin.
- Fic M., 1996a, *Elementy metodologii obszarów przygranicznych*, *Wiadomości Statystyczne*, nr 11, s. 21-28.
- Fic M., 1996b, *Obszary przygraniczne w badaniach statystycznych* [w:] A. Mischuk, R. Wiśniewski (red.), *Informacyjno-infrastrukturalne uwarunkowania współpracy transgranicznej*, Euroregion Bug, t. 2, Wyd. Norbertinum, Lublin, s. 23-33.
- Федоров Ф.А., 1990, *Леса Янтарного края*, Калининградское Книжное Издательство, Калининград.
- Galcow W., 1996, *Obwód kaliningradzki w latach 1945-1991. Społeczeństwo, gospodarka, kultura*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2, s. 201-223.

- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gilejko L., Tudek A., 1988, 1982. *Robotnicy – związki zawodowe*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Глушкова З.Н. (red.), 1972, *Калининград–Ольштын*, Калининградское Книжное Издательство, Калининград.
- Goettel M., Misiuk A. (red.), 2004, *50-lecie oficerskiego szkolnictwa policyjnego w Szczytnie (1954-2004)*, Wyd. Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, Szczytno.
- Gojło A., 2004, *Współpraca transgraniczna instytucji kultury* [w:] E. Romanowska, B. Samojułowicz (red.), *Polsko-rosyjska współpraca transgraniczna. Raport, Wspólnota Kulturowa „Borussia”*, Olsztyn, s. 57-60.
- Golon M., 2006a, *Historia Elbląga. Tom V (1945-1975), Część 1. Historia polityczna i gospodarka Elbląga*, Wyd. Marpress, Gdańsk.
- Golon M., 2006b, *Rozwój gospodarczy Elbląga po II wojnie światowej i jego polityczne uwarunkowania (1945-1999)*, Rocznik Elbląski, nr specjalny, s. 3-103.
- Golon M., 2008, *Ustanowienie granicy polsko-radzieckiej w rejonie Zalewu Wiślanego i jej konsekwencje dla Elbląga*, Rocznik Elbląski, t. XXI, s. 133-170.
- Gorzym-Wilkowski W.A., 2005, *Region transgraniczny na tle podstawowych pojęć geograficznych – próba syntezy*, Przegląd Geograficzny, t. 77, z. 2, s. 235-252.
- Grzesiak Z., 1971, *Procesy demograficzne* [w:] Z. Podemski (red.), Olsztyńskie. *Rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa, s. 48-66.
- Guska E., 1985, *Muzeum Warmii i Mazur w latach 1945-1985*, Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn.
- *Historia elektryki polskiej*, 1977, Elektroenergetyka, t. 2, Wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa.
- Janák D., 2009, *Oficjalne formy przygranicznych kontaktów czesko-polskich w latach 1945-1989* [w:] P. Błażek, P. Jaworski, Ł. Kamiński (red.), *Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi-Polacy-Słowacy 1938/39-1945-1989*, cz. II, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, s. 109-115.
- Januszko Z., Kiełczewska-Zaleska M., 1955, *Województwo olsztyńskie. Zarys geografii gospodarczej*, PWN, Warszawa.
- Jaworowski J., 1978, *Struktura rolnictwa* [w:] J. Suchta (red.), *Województwo olsztyńskie. Monografia społeczno-ekonomiczna 1970-1974*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 54-68.
- Jelonek A., 1993, *Możliwości rozwoju współpracy przygranicznej między Polską Południowo-Wschodnią a obwodem lwowskim* [w:] P. Eberhardt,

- A. Józefowicz, T. Komornicki (red.), *Problemy polsko-ukraińskiej współpracy przygranicznej, Podstawy Rozwoju Zachodnich i Wschodnich Obszarów Przygranicznych Polski*, Biuletyn nr 3, IGiPZ PAN, Warszawa–Kijów, s. 59-78.
- Jerczyński M., 2002, *Funkcje granic w integrującej się Europie*, Biuletyn Geograficzny, nr 1, s. 59-65.
 - Клемешев А.П., 2005, *Российский эксклав. Преодоление конфликтности*, Издательство Санкт-Петербургского Университета, Санкт-Петербург.
 - Klima E., 2005, *Polityka regionalna i współpraca transgraniczna w świetle działań instytucji europejskich*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, nr 6, s. 23-41.
 - Koćwin L., 1974, *Rozwój współpracy gospodarczej i kulturalnej między województwem wrocławskim a okręgiem drezdeńskim w NRD*, Przegląd Zachodni, t. II, z. 4, s. 441-449.
 - Kodeniec B. i in., 1999, *Euroregiony w nowym podziale terytorialnym Polski*, GUS, US we Wrocławiu, Warszawa–Wrocław.
 - Komornicki T., 1999, *Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990-1996*, Geopolitical Studies, vol. 5, IGiPZ PAN, Warszawa.
 - Komornicki T., 2003, *Przestrzenne zróżnicowanie międzynarodowych powiązań społeczno-gospodarczych w Polsce*, Prace Geograficzne, nr 190, IGiPZ PAN, Warszawa.
 - Komornicki T., 2005, *Transport transgraniczny jako pojęcie geograficzne*, Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG, t. XI, s. 55-63.
 - Kondracki J., 1998, *Geografia regionalna Polski*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
 - Kosiedowski W., Słowińska B., 2009, *Podstawowe zagadnienia współpracy transgranicznej w warunkach integracji Europy Środkowo-Wschodniej* [w:] W. Kosiedowski (red.), *Pogranicze w trakcie przemian. Rozwój i współpraca transgraniczna regionów Polski Wschodniej i państw sąsiednich w kontekście integracji europejskiej*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 27-49.
 - Костяшов Ю.В., 2002, *Заселение Калининградской области (1946-1950 гг.)* [w:] Г.В. Кретинин, В.Н. Брюшинкин, В.И. Гальцов (red.), *Очерки истории Восточной Пруссии, Янтарный Сказ, Калининград*, s. 472-476.
 - Koszyk-Białobrzaska R., Zabielska I., 2006, *Współpraca międzynarodowa województwa warmińsko-mazurskiego* [w:] *Warmia i Mazury w obliczu przemian cywilizacyjnych. 15 lat przekształceń gospodarczych i społecznych 1990-2005*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn, s. 151-171.

- *Kronika Szkoły Podstawowej nr 9 im. Piotra Diernowa w Olsztynie. 1962-1988*, materiały niepublikowane w archiwum Szkoły Podstawowej nr 9 w Olsztynie.
- *Kronika Szkoły Podstawowej nr 9. 1988-1994*, materiały niepublikowane w archiwum Szkoły Podstawowej nr 9 w Olsztynie.
- Kurcz Z., 1999, *Pogranicza: modelowe euroregiony czy tereny tradycyjnej rywalizacji?* [w:] Z. Kurcz (red.), *Pogranicze z Niemcami a inne pogranicza Polski*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 7-23.
- Kurcz Z., 2001, *Polskie pogranicza: współpraca, rywalizacja, patologia* [w:] Z. Kurcz, J. Tutaj (red.), *Problemy społeczno-gospodarcze na pograniczach*, Wałbrzyska Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości, Wałbrzych, s. 9-23.
- Кузьмин В.М., 1991, *Участие местных партийных и общественно-политических организации в развитии советско-польского приграничного сотрудничества. 1950-80-е годы (на материалах Калининградской области, ольштынского и эльблонгского воеводств)*, maszynopis pracy doktorskiej w Bałtyckim Federalnym Uniwersytecie im. I. Kanta w Kaliningradzie.
- Lasek S., 1974, *Współpraca województwa szczecińskiego z okręgiem Rostock*, *Przegląd Zachodni*, t. II, z. 4, s. 405-417.
- *Летопись Калининградской области, 2005а*, том I: 1945-1976, Издательство ИП Мишуткина И.В., Калининград.
- *Летопись Калининградской области, 2005б*, том II: 1977-2005, Издательство ИП Мишуткина И.В., Калининград.
- Łukaszewicz B., 1991, *Prasa Warmii i Mazur w latach 1945-1989*, Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn.
- Łukaszewicz B., 2006, *Raptularz miejski. Olsztyn 1945-2005*, ElSet, Olsztyn.
- Maryański A., 1993, *Litwa, Łotwa, Estonia*, PWN, Warszawa.
- Maryański A., Szot Z., 1996, *Enklawa Kaliningradzka* [w:] A. Maryański, G. Mróz, Z. Szot, M. Troc, *Geografia gospodarcza Rosji*, PWE, Warszawa, s. 180-184.
- Mazurkiewicz L., 1993, *Region transgraniczny – nowe pojęcie teorii regionu geograficznego* [w:] P. Eberhardt, T. Komornicki (red.), *Problematyka wschodniego obszaru pogranicza, Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, *Biuletyn nr 2, IGiPZ PAN*, Warszawa, s. 227-240.
- Misiak W., 2003, *Funkcje granic* [w:] M. Zielińska (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Teorie, studia, interpretacje*, t. 1, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra, s. 65-80.
- Modzelewski W.T., 2008, *Współpraca na pograniczu polsko-rosyjskim* [w:] A. Żukowski (red.), *Polska a Obwód Kaliningradzki Federacji Rosyjskiej*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, s. 159-181.

- Moraczewska A., 2008, *Transformacja funkcji granic Polski*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Olszewski Z., 1994, *Perspektywy współpracy przygranicznej z Obwodem Kaliningradzkim na przykładzie województwa elbląskiego* [w:] A. Stasiak, T. Komornicki (red.), *Problemy współpracy przygranicznej pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 25-40.
- Osękowski Cz., 2006, *Pogranicze polsko-niemieckie w latach 70. XX wieku* [w:] G. Wyder, T. Nodzyński (red.), *Polacy – Niemcy – Pogranicze. Studia historyczne*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 291-299.
- Osękowski Cz., Szczegóła H., 1999, *Pogranicze polsko-niemieckie w okresie transformacji (1989-1997)*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra.
- Otok S., 2002, *Geografia polityczna. Geopolityka – państwo – ekopolityka*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Palmowski T., 1999, *Obwód Kaliningradzki wobec przemian w Europie Bałtyckiej* [w:] J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i Wschodniej*, IGiPZ PAN w Warszawie, Wydział Ekonomiczny Filii UMCS w Rzeszowie, Komisja Geografii Komunikacji Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Rzeszów, s. 89-109.
- Palmowski T., 2000, *Rola regionów transgranicznych w procesie integracji Europy Bałtyckiej*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Palmowski T., 2007, *Problemy pogranicza i współpracy transgranicznej w ujęciu teoretycznym* [w:] T. Palmowski (red.), *Pogranicze polsko-rosyjskie. Problemy współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim*, Wyd. Bernardinum, Gdynia-Pelplin, s. 15-27.
- Penger H.W., 1974, *Problemy współpracy rejonów przygranicznych na przykładzie województwa olsztyńskiego i obwodu kaliningradzkiego w latach 1956-1973*, maszynopis pracy magisterskiej w Uniwersytecie Warszawskim.
- Penger W., 1978, *Problemy współpracy rejonów przygranicznych na przykładzie województwa olsztyńskiego i obwodu kaliningradzkiego w latach 1956-1973* [w:] Polska – Związek Radziecki. Współpraca Przyjaźń Braterstwo, PWN, Warszawa, s. 249-261.
- Pietkiewicz Z., Oryńczak J., 1978, *Infrastruktura techniczno-ekonomiczna* [w:] J. Suchta (red.), *Województwo olsztyńskie. Monografia społeczno-ekonomiczna 1970-1974*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 153-187.
- Podemski Z. (red.), 1971, *Olsztyńskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa.
- Porycki J., 2005, *Stadion legenda, Sport i Turystyka na Warmii i Mazurach*, luty 2005, wydanie okolicznościowe, s. 4-13.

- Przybylski K., Rzeczkowski R., 1971, *Przemysł* [w:] Z. Podemski (red.), Olsztyńskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej, PWN, Warszawa, s. 96-111.
- Przybyła Z., 1994, *Euroregiony w Polsce* [w:] Metodyczne i praktyczne problemy statystyki euroregionów, GUS, US w Jeleniej Górze, Warszawa-Jelenia Góra, s. 9-14.
- Raczyński M., Wendt J., 1999, *Granice Polski w XX wieku*, Kwartalnik Geograficzny, nr 3(11), s. 14-25.
- *Roczniki Statystyczne z lat 1958-1990, 1958-1990*, GUS, Warszawa.
- *Rocznik Statystyczny Województwa Elbląskiego 1977, 1977*, Wojewódzki Urząd Statystyczny, Elbląg.
- *Rocznik Statystyczny Województwa Olsztyńskiego 1979, 1979*, Wojewódzki Urząd Statystyczny, Olsztyn.
- *Rocznik Statystyczny Województwa Suwalskiego 1994, 1994*, Wojewódzki Urząd Statystyczny, Suwałki.
- Runge J., 2003, *Śląsk Cieszyński jako czesko-polski region przygraniczny* [w:] J. Runge (red.), Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego i Północnych Moraw oraz strategię jego rozwoju, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 13-27.
- Rybicka D., 2004, *Eutrofizacja Zalewu Wiślanego, działania umożliwiające poprawę jego stanu* [w:] J. Cyberski (red.), Środowisko polskiej strefy południowego Bałtyku – stan obecny i przewidywane zmiany w przededniu integracji europejskiej, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk, s. 85-95.
- Rykiel Z., 1985, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*, Studia KPZK PAN, t. 85.
- Rykiel Z., 1990, *Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych*, Przegląd Geograficzny, t. 62, z. 3-4, s. 263-273.
- Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, PWE, Warszawa.
- Smith R.A., 1992, *The Status of the Kaliningrad Oblast under International Law*, Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, vol. 38, s. 2-21.
- Sobczyński M., 1995, *Współczesne uwarunkowania powiązań transgranicznych* [w:] A. Stasiak, K. Miros (red.), Polska i jej współdziałanie transgraniczne z sąsiadami, Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, Biuletyn nr 10, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 137-149.
- Spalle Ś., 1975, *Jedziemy do ZSRR*, KAW, Warszawa.
- Starzyk K., 2005, *Ekonomia polityczna transgranicznej współpracy gospodarczej* [w:] K. Starzyk (red.), Gospodarcze sąsiedztwo Polski w warunkach transformacji, integracji z Unią Europejską, globalizacji, Problemy gospodarki światowej 4, Wyd. Naukowe Semper, Warszawa, s. 29-56.

- Suchta J. (red.), 1978, *Województwo olsztyńskie. Monografia społeczno-ekonomiczna 1970-1974*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Syrojć I., 1989, *Olsztyn-Kaliningrad. Współpraca bibliotek*, Bibliotekarz Olsztyński, nr 4/1988, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. E. Sułkowskiej-Biedrawiny, Olsztyn, s. 34-36.
- Szczegóła H., 1974, *Współpraca województwa zielonogórskiego z okręgiem Frankfurt*, Przegląd Zachodni, t. II, z. 4, s. 427-440.
- Szperkowicz J., 1982, *Turysta polski w Związku Radzieckim*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Tołstoj S., 1967, *Mały przewodnik po ZSRR*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Traba R., 2005, *Historia pewnej granicy (bez aktualizacji)*, Borussia, nr 36, s. 65-72.
- Tucholski Z., 2009, *Polskie Koleje Państwowe jako środek transportu wojsk Układu Warszawskiego. Technika w służbie doktryny*, Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa.
- Urniaż J., 2000, *Sport na Warmii i Mazurach w latach 1945-1975*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.
- Urniaż J., 2007, *Współpraca sportowa województwa olsztyńskiego i obwodu kaliningradzkiego w latach 1956-1975*, Szkice Humanistyczne, nr 12, s. 215-226.
- Urniaż J., 2008a, *Czynniki determinujące współpracę sportową Olsztyna i Kaliningradu w latach 1956-1989* [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VIII, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski, s. 741-750.
- Urniaż J., 2008b, *Współpraca sportowa w regionach warmińsko-mazurskim i kaliningradzkim w latach 1956-2006*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Wakar A., 1992, *Martwa granica*, Borussia, nr 1, s. 51-58.
- Walichnowski F., 2009, *Granica bez celników*, Darczyńcy, Olsztyn.
- Ваулина С.С., 2010, „*Большое видится на расстоянии*”; некоторые итоги сотрудничества филологов Варминьско-Мазурского университета и РГУ им. И. Канта, Балтийский Регион, nr 3/2010, Издательство РГУ, Калининград, s. 98-104.
- Wendt J., 1999, *Geopolityczne aspekty tranzytu w Europie Środkowej*, Geopolitical Studies, vol. 6, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wendt J., 2006, *Ewolucja polityczna i współczesne znaczenie ziem dawnych Prus* [w:] J. Hochleitner, W. Moska (red.), *Patriotyczne, społeczne i organizacyjne aspekty funkcjonowania turystyki na Żuławach i Mierzei Wiślanej*, Fundacja Elbląg, Elbląg, s. 13-20.

- Wendt J., 2007, *Ustalenie granicy polsko-rosyjskiej* [w:] T. Palmowski (red.), *Pogranicze polsko-rosyjskie. Problemy współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim*, Wyd. Bernardinum, Gdynia–Pelplin, s. 212-216.
- Węclawowicz G., Degórski M., Komornicki T., Korzeń Ja., Bański J., Korzeń Ju., Soja R., Śleszyński P., Więckowski M., 2006, *Studia nad przestrzennym zagospodarowaniem obszaru wzdłuż granicy polsko-niemieckiej*, *Prace Geograficzne*, nr 206, IGiPZ PAN, Warszawa.
- *Wielka Encyklopedia PWN*, 2001-2005, t. 2-27, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Więckowski M., 2004, *Przyrodnicze uwarunkowania kształtowania się polsko-słowackich więzi transgranicznych*, *Prace Geograficzne*, nr 195, IGiPZ PAN, Warszawa.
- *Województwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945-1969, 1974*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Wojnowski E., 1999, *Granica polsko-kaliningradzka 1944-1997* [w:] Z. Kurcz (red.), *Pogranicze z Niemcami a inne pogranicza Polski*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 247-271.
- Wojnowski E., 2001, *Współpraca polsko-kaliningradzka w latach 1955-1999* [w:] Z. Kurcz, J. Tutaj (red.), *Problemy społeczno-gospodarcze na pograniczach*, *Wałbrzyska Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości*, Wałbrzych, s. 153-162.
- Wojnowski E., 2006, *Obwód Kaliningradzki Federacji Rosyjskiej – od obszaru zamkniętego ku regionowi współpracy (1946-2006)*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Волков П., 1972, *Граница, которая объединяет* [w:] З.Н. Глушкова (red.), *Калининград–Ольштын, Калининградское Книжное Издательство, Калининград*, s. 34-120.
- Wójcik A., 1971, *Gospodarka komunalna i mieszkaniowa* [w:] Z. Podemski (red.), *Olsztyńskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa, s. 75-80.
- Wrześniński W., 1996, *Prusy Wschodnie a bezpieczeństwo europejskie*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2, s. 7-22.
- *Współpraca z Wydziałem Filologicznym Państwowego Uniwersytetu w Kaliningradzie*, 1997, *Slawista. Biuletyn Instytutu Słowiańszczyzny Wschodniej*, nr 2 (marzec-maj), *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn*, s. 3-5.
- Zagożdżon A., 1980, *Regiony peryferyjne a zagadnienie peryferyjnych układów osadniczych*, *Przegląd Geograficzny*, t. 52, z. 4, s. 815-826.
- Zajac J., Zięba R., 2005, *Polska w stosunkach międzynarodowych 1945-1989*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.

- Ziolo Z., 2002, *Czynniki i bariery kształtowania współpracy transgranicznej* [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery współpracy transgranicznej – bilans dokonań*, 50. Zjazd PTG, Uniwersytet Rzeszowski, Oddział Rzeszowski Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Rzeszów, s. 21-32.
- Zverev J. M., Gimbicki K.K., 1995, *Kaliningradzki Obwód Federacji Rosyjskiej w nowych warunkach geopolitycznych*, *Przegląd Geograficzny*, t. 67, z. 3-4, s. 271-284.
- *III Wojewódzka Konferencja Sprawozdawczo-Wyborcza*, 1988, Zarząd Wojewódzki TPPR w Elblągu, Elbląg.
- *X lat Wojewódzkiego Specjalistycznego Szpitala Dziecięcego im. Prof. St. Popowskiego w Olsztynie*, 1964, Wyd. Pojezierze, Olsztyn.
- *50 lat BWA w Olsztynie. Kolekcja: Galeria Sztuki Współczesnej BWA w Olsztynie, czerwiec-wrzesień 2008*, 2008, Galeria Sztuki Współczesnej BWA, Olsztyn.
- *50 lat Orkiestry Symfonicznej Państwowej Filharmonii im. Feliksa Nowowiejskiego w Olsztynie*, 1996, Orkiestra Symfoniczna Państwowej Filharmonii im. Feliksa Nowowiejskiego, Olsztyn.
- *50 lat Szkoły Pielęgniarstwa i Szkoły Położnych w Olsztynie. 1950-2000*, 2000, Medyczne Studium Zawodowe, Olsztyn.
- *60 lat Okręgu Olsztyńskiego Związku Polskich Artystów Plastyków. 1946-2006*, 2008, Okręg Olsztyński Związku Polskich Artystów Plastyków, Olsztyn.

Spis informacji prasowych:

- *A potem już pękły wszelkie lody...*, 1989, Przyjaźń, nr 25 z dn. 23 VI, s. 14.
- *Autokar Przyjaźni do Kaliningradu*, 1969, Głos Olsztyński, nr 190 z dn. 12 VIII, s. 8.
- *Autokary przyjaźni*, 1967, Głos Olsztyński, nr 182 z dn. 2 VIII, s. 6.
- Banaszczyk B., 1986, *Granica, która łączy*, Przyjaźń, nr 31 z dn. 1 VIII, s. 14.
- Bartnikowski A., 1986a, *Nad Niemnem*, Gazeta Olsztyńska, nr 281 z dn. 2 XII, s. 2.
- Bartnikowski A., 1986b, *Zbratanie w pracy*, Gazeta Olsztyńska, nr 273 z dn. 22-23 XI, s. 3.
- Białkowski W., 1978, *W Kaliningradzie – o Olsztyńskim*, Gazeta Olsztyńska, nr 254 z dn. 6 XI, s. 5.
- *Bibliotekarze z Kaliningradu w Olsztyńskim*, 1973, Gazeta Olsztyńska, nr 151 z dn. 27 VI, s. 1.
- *Bogaty program tegorocznej współpracy olsztyńsko-kaliningradzkiej*, 1984, Gazeta Olsztyńska, nr 44 z dn. 21 II, s. 1, 2.
- *Budowniczości z Kaliningradu z wizytą na Warmii i Mazurach*, 1972, Gazeta Olsztyńska, nr 141 z dn. 15 VI, s. 2.
- Burzyńska E., 1990, *Czy będzie przejście graniczne w Bezledach?*, Gazeta Olsztyńska, nr 127 z dn. 3 VII, s. 3.
- Burzyńska-Miszczak E., 1987, *Cień na współpracy*, Gazeta Olsztyńska, nr 248 z dn. 23 X, s. 1, 3.
- Chorążewicz A., 1975, *Spotkanie przyjaciół*, Gazeta Olsztyńska, nr 93 z dn. 24 IV, s. 3.
- Czerniewski R., 1987, *Nowy etap na szlaku Olsztyn-Kaliningrad*, Gazeta Olsztyńska, nr 261 z dn. 7-8 XI, s. 1, 3.
- *Dar drogowców z Kaliningradu*, 1975, Gazeta Olsztyńska, nr 284 z dn. 22 XII, s. 1.
- *Delegacja działaczy województwa olsztyńskiego wyjechała do Kaliningradu*, 1963, Głos Olsztyński, nr 235 z dn. 4 X, s. 1.

- *Delegacja inteligencji z Kaliningradu w Olsztynie*, 1956, Głos Olsztyński, nr 228 z dn. 24 IX, s. 1.
- *Delegacja kaliningradzkiego DOSAAF w Olsztyńskim*, 1987, Gazeta Olsztyńska, nr 253 z dn. 29 X, s. 2.
- *Delegacja kaliningradzkiej służby zdrowia w Olsztyńskim*, 1984, Gazeta Olsztyńska, nr 220 z dn. 14 IX, s. 1.
- *Delegacja kolejarzy kaliningradzkich*, 1984, Gazeta Olsztyńska, nr 189 z dn. 9 VII, s. 1.
- *Delegacja rad obwodu kaliningradzkiego przebywa w Olsztyńskim*, 1971, Gazeta Olsztyńska, nr 158 z dn. 6 VII, s. 1.
- *Delegacja rolników z obwodu kaliningradzkiego przybyła wczoraj do Olsztyna*, 1956, Głos Olsztyński, nr 239 z dn. 6-7 X, s. 1.
- *Delegacja z Kaliningradu w Olsztynie*, 1968, Głos Olsztyński, nr 134 z dn. 6 VI, s. 6.
- *Dla dziewcząt i chłopców okręgu kaliningradzkiego ZSRR i województwa olsztyńskiego PRL*, 1967, Głos Olsztyński, nr 216 z dn. 11 IX, s. 1.
- *Dni kuchni radzieckiej trwają w restauracji „Pod Samowarem”*, 1977, Gazeta Olsztyńska, nr 273 z dn. 1 XII, s. 1.
- *Dni Olsztyna w Kaliningradzie*, 1974, Gazeta Olsztyńska, nr 165 z dn. 13-14 VII, s. 2.
- *Dni przyjaźni i braterstwa*, 1985, Wiadomości Elbląskie, nr 22 z dn. 29 V, s. 1, 6-7.
- *Dni Przyjaźni w Olsztynie i Kaliningradzie*, 1978, Gazeta Olsztyńska, nr 88 z dn. 18 IV, s. 1, 2.
- *Do Olsztyna przybyła delegacja Kaliningradu*, 1964, Głos Olsztyński, nr 176 z dn. 28 VII, s. 5.
- *Dobry interes dla obu stron*, 1988, Gazeta Olsztyńska, nr 184 z dn. 10 VIII, s. 1, 2.
- *Dudziak G.*, 1987, *Przyjaźń i współpraca*, Wiadomości Elbląskie, nr 45 z dn. 11 XI, s. 3.
- *Działacze TPPR w Kaliningradzie*, 1971, Gazeta Olsztyńska, nr 202 z dn. 26 VIII, s. 3.
- *Dzieci z Bagrationowska w Bartoszycach, dzieci z Bartoszyca w Bagrationowsku*, 1967, Głos Olsztyński, nr 130 z dn. 2 VI, s. 1.
- *Dzieje Warmii i Mazur na wystawie w Kaliningradzie*, 1984, Gazeta Olsztyńska, nr 26 z dn. 31 I, s. 3.
- *Dziś gościmy w Olsztynie delegację działaczy związkowych i robotników Kaliningradu*, 1956, Głos Olsztyński, nr 242 z dn. 10 X, s. 1.
- *Elbląg-Kaliningrad*, 1987, Wiadomości Elbląskie, nr 22 z dn. 3 VI, s. 3.
- *Goście z Kaliningradu na Warmii i Mazurach*, 1972, Gazeta Olsztyńska, nr 202 z dn. 25 VIII, s. 1.
- *Imprezy sportowe z okazji święta „Gazety Olsztyńskiej” w Ostródzie*, 1977, Gazeta Olsztyńska, nr 162 z dn. 19 VII, s. 2.

- *Inżynierowie z Kaliningradu w Olsztynie*, 1988, *Gazeta Olsztyńska*, nr 22 z dn. 28 I, s. 2.
- Jankiewicz U., 1976, *Komsomolcy z Kaliningradu na olsztyńskich budowach*, *Gazeta Olsztyńska*, nr 171 z dn. 29 VII, s. 3.
- *Kalendarium*, 1987, *Wiadomości Elbląskie*, nr 2 z dn. 14 I, s. 2.
- *Kalendarium*, 1988, *Wiadomości Elbląskie*, nr 28 z dn. 13 VII, s. 9.
- *Kaliningradzcy miłośnicy książek w Olsztynie*, 1969, *Głos Olsztyński*, nr 171 z dn. 21 VII, s. 3.
- *Kaliningradzcy nauczyciele z rewizytą w Olsztyńskim*, 1986, *Gazeta Olsztyńska*, nr 140 z dn. 17 VI, s. 1, 2.
- *Kaliningradzka sztuka ludowa w ZPAP*, 1971, *Gazeta Olsztyńska*, nr 229 z dn. 27 IX, s. 1.
- *Kaliningradzkie bursztyny w muzeum w Elblągu*, 1984, *Gazeta Olsztyńska*, nr 255 z dn. 25 X, s. 1.
- *Kaliningradzkie tempo*, 1973, *Gazeta Olsztyńska*, nr 171 z dn. 20 VII, s. 3.
- Katarzyński W., 1987, *O pieriestrojce z sąsiadami zza miedzy*, *Głos Olsztyński*, nr 183 z dn. 8-9 VIII, s. 1, 3.
- *Kolarze jadą do Kaliningradu*, 1972, *Gazeta Olsztyńska*, nr 105 z dn. 4 V, s. 4.
- *Kolarze w Kaliningradzie*, 1970, *Gazeta Olsztyńska*, nr 103 z dn. 3 VIII, s. 4.
- *Kolejarze obwodu kaliningradzkiego z wizytą w Olsztynie*, 1957, *Głos Olsztyński*, nr 214 z dn. 9 IX, s. 1.
- *Kolejarze z Kaliningradu gośćmi DRKP*, 1980, *Gazeta Olsztyńska*, nr 89 z dn. 21 IV, s. 1.
- *Kombatanci z Kaliningradu w Olsztyńskim*, 1977, *Gazeta Olsztyńska*, nr 233 z dn. 13 X, s. 1, 2.
- *Komsomolcy Kaliningradu opuszczają Olsztyn*, 1956, *Głos Olsztyński*, nr 223 z dn. 18 IX, s. 1.
- Kostrzewa E. K., 1986, *Prawie wszystko o partnerze*, *Przyjaźń*, nr 38 z dn. 19 IX, s. 5-6.
- *Kronika*, 1990, *Gazeta Olsztyńska*, nr 222 z dn. 15 XI, s. 5.
- Kruś K., 1979, *Kaliningradzka kawiarnia „Olsztyn”*, *Gazeta Olsztyńska*, nr 92 z dn. 26 IV, s. 3.
- Kruś K., 1988, *Został zrobiony kolejny krok. Współpraca gospodarcza Olsztyn–Kaliningrad*, *Gazeta Olsztyńska*, nr 75 z dn. 30 III, s. 1, 3.
- *Lekkoatletyczne Mistrzostwa Kaliningradu*, 1975, *Gazeta Olsztyńska*, nr 120 z dn. 27 V, s. 2.
- *LOK-owcy z Olsztyna w Kaliningradzie*, 1987, *Gazeta Olsztyńska*, nr 52 z dn. 3 III, s. 2.
- Maciejak M., 1988, *Wiedza uczy, przykład przekonuje*, *Przyjaźń*, nr 22 z dn. 27 V, s. 9, 10.

- Malinowski S.W., 1988, *Handel bez sentymentów*, Wiadomości Elbląskie, nr 18 z dn. 4 V, s. 2.
- Miłowska K., 1969, *Jak świętowano 22 VII w obwodzie kaliningradzkim?*, Głos Olsztyński, nr 184 z dn. 5 VIII, s. 3.
- *Młdzież z Olsztyna i Kaliningradu*, 1978, Gazeta Olsztyńska, nr 180 z dn. 9 VIII, s. 1.
- *Młdzieżowe przyjaźnie*, 1986, Przyjaźń, nr 41 z dn. 10 X, s. 14.
- *Mrożek w Kaliningradzie*, 1988, Gazeta Olsztyńska, nr 298 z dn. 25-26 XII, s. 6.
- *Na łamach „Kaliningradzkiej Prawdy”*, 1979, Gazeta Olsztyńska, nr 241 z dn. 26 X, s. 5.
- *Na Warmię i Mazury przybyła delegacja kobiet z Kaliningradu*, 1959, Głos Olsztyński, nr 58 z dn. 9 III, s. 1.
- *Nauczyciele z Kaliningradu na Warmii i Mazurach*, 1960, Głos Olsztyński, nr 243 z dn. 12 X, s. 2.
- *Nauczyciele z Kaliningradu odwiedzają województwo olsztyńskie*, 1961, Głos Olsztyński, nr 299 z dn. 18 XII, s. 3.
- *Nauczyciele z Niestierowa*, 1988, Gazeta Olsztyńska, nr 115 z dn. 18 V, s. 3.
- *Naukowcy WSR bawili w Kaliningradzie*, 1965, Głos Olsztyński, nr 295 z dn. 12 XII, s. 5.
- *Noworoczne upominki od kaliningradzkich przyjaciół*, 1983, Gazeta Olsztyńska, nr 306 z dn. 29 XII, s. 1.
- *Nowy etap na szlaku Olsztyn–Kaliningrad*, 1987, Gazeta Olsztyńska, nr 261 z dn. 7-8 XI, s. 1, 3.
- *Nowy przejaw współpracy województwa olsztyńskiego z obwodem kaliningradzkim*, 1974, Gazeta Olsztyńska, nr 168 z dn. 17 VII, s. 1-2.
- *Oblicza pieriestrojki*, 1990, Gazeta Olsztyńska, nr 238 z dn. 7-9 XII, s. 3.
- *Olsztyn: coraz bliżej Kaliningradu*, 1988, Przyjaźń, nr 51 z dn. 16 XII, s. 5.
- *Olsztyn–Kaliningrad w motorach*, 1973, Gazeta Olsztyńska, nr 224 z dn. 20 IX, s. 2.
- *Olsztyniacy w Kaliningradzie*, 1986, Gazeta Olsztyńska, nr 288 z dn. 10 XII, s. 1.
- *Olsztyniaków spotkania z kaliningradczykami*, 1985, Gazeta Olsztyńska, nr 122 z dn. 27 V, s. 1, 2.
- *Owocna współpraca*, 1986, Gazeta Olsztyńska, nr 92 z dn. 19-20 IV, s. 1, 5.
- *Ożywione kontakty naukowców rybactwa*, 1965, Głos Olsztyński, nr 287 z dn. 3 XII, s. 5.
- *Pierwsze kontakty filatelistów Olsztyna i Kaliningradu*, 1969, Głos Olsztyński, nr 211 z dn. 5 IX, s. 6.
- *Pływacy z Kaliningradu w Olsztynie*, 1971, Gazeta Olsztyńska, nr 231 z dn. 29 IX, s. 4.
- *Po obu stronach granicy*, 1978, Gazeta Olsztyńska, nr 254 z dn. 6 IX, s. 5.

- *Podpisano umowę o współpracy*, 1988, *Gazeta Olsztyńska*, nr 106 z dn. 7-8 V, s. 2.
- *Polskie dni u przyjaciół*, 1967, *Głos Olsztyński*, nr 179 z dn. 30 VII, s. 5.
- *Prawdzińsk i Kętrzyn pogłębiają współpracę*, 1959, *Głos Olsztyński*, nr 228 z dn. 24 IX, s. 1.
- *Przedstawiciele handlu z Kaliningradu w Olsztynie*, 1956, *Głos Olsztyński*, nr 232 z dn. 28 IX, s. 1.
- *Przez granicę wędrują ludzie i towary*, 1988, *Przyjaźń*, nr 37 z dn. 9 IX, s. 4-5.
- *Przez nowe przejście graniczne...*, 1980, *Gazeta Olsztyńska*, nr 250 z dn. 18 XI, s. 1.
- *Przygraniczna wymiana*, 1987, *Wiadomości Elbląskie*, nr 32 z dn. 19 VIII, s. 3.
- *Przygraniczne spotkanie pionierów kaliningradzkich z zuchami i harcerzami olsztyńskimi*, 1960, *Głos Olsztyński*, nr 131 z dn. 3 VI, s. 1.
- *Przyjaźń polsko-radziecka jest gwarantem pokoju*, 1984, *Wiadomości Elbląskie*, nr 20 z dn. 16 V, s. 2.
- *Regulacja rzek i kanałów na terenach przygranicznych*, 1957, *Głos Olsztyński*, nr 33 z dn. 7 II, s. 1.
- Reich R., 1989a, *Dywany i młynki za konserwowe ogórki*, *Gazeta Olsztyńska*, nr 28 z dn. 2 II, s. 1, 3.
- Reich R., 1989b, *Hamulce wymiany*, *Gazeta Olsztyńska*, nr 110 z dn. 13-14 V, s. 1, 4.
- *Remis płetwonurków Olsztyna i Kaliningradu*, 1967, *Głos Olsztyński*, nr 181 z dn. 1 VIII, s. 5.
- *Rozpoczął się nowy sezon wymiany polsko-radzieckiej*, 1957, *Głos Olsztyński*, nr 186 z dn. 7 VIII, s. 1-2.
- *Samochody „Pobieda”, „Moskwicz”, motocykle „Iż”, „Mińsk”, radioaparaty, fotoaparaty, konserwy, artykuły spożywcze i przemysłowe objęte wymianą Kaliningrad–Olsztyn*, 1956, *Głos Olsztyński*, nr 289 z dn. 4 XII, s. 1.
- *Samowar „Pod Samowarem”*, 1973, *Gazeta Olsztyńska*, nr 272 z dn. 15 XI, s. 4.
- *Serdeczne spotkanie społeczeństwa z oficerami radzieckimi*, 1967, *Głos Olsztyński*, nr 50 z dn. 28 II, s. 3.
- *Serdeczni goście z Kaliningradu z wizytą na Warmii i Mazurach*, 1969, *Głos Olsztyński*, nr 168 z dn. 17 VII, s. 1.
- Siwicki M., 1990, *Łatwiej do Irkucka niż do Kaliningradu*, *Gazeta Olsztyńska*, nr 43 z dn. 28 II, s. 1, 2.
- Skotnicka M., 1988a, *Konkretnie i szczerze*, *Wiadomości Elbląskie*, nr 50 z dn. 14 XII, s. 2.
- Skotnicka M., 1988b, *Kto z kim i za ile?*, *Wiadomości Elbląskie*, nr 44 z dn. 2 XI, s. 7.

- *Sportowcy Kaliningradu lepsi od olsztyniaków*, 1969, Głos Olsztyński, nr 111 z dn. 12 V, s. 6.
- *Sportowcy Kaliningradu w Olsztyńskim*, 1973, Gazeta Olsztyńska, nr 102 z dn. 1 V, s. 7.
- *Spotkanie z kaliningradzkimi działaczami TPRP*, 1967, Głos Olsztyński, nr 145 z dn. 20 VI, s. 1, 6.
- Strycharski L., 1987a, *Pieriestrojka po kaliningradzku*, Gazeta Olsztyńska, nr 124 z dn. 29 V, s. 1, 2.
- Strycharski L., 1987b, *Trzeba przekroczyć granicę. Nowy etap współpracy Olsztyn–Kaliningrad*, Gazeta Olsztyńska, nr 234 z dn. 7 X, s. 1, 4.
- Strycharski L., 1988, *Został zrobiony kolejny krok*, Gazeta Olsztyńska, nr 75 z dn. 30 III, s. 1, 3.
- *Strzelectwo Olsztyn–Kaliningrad*, 1967, Głos Olsztyński, nr 276 z dn. 20 XI, s. 6.
- *Studenci Kaliningradu pomagają budować szkołę*, 1969, Głos Olsztyński, nr 168 z dn. 17 VII, s. 6.
- *Sukces orkiestry symfonicznej w Kaliningradzie*, 1964, Głos Olsztyński, nr 129 z dn. 3 VI, s. 7.
- Sułek K., 1988, *Współpraca na polderach*, Wiadomości Elbląskie, nr 26 z dn. 26 VI, s. 9.
- Szatravski K., 1988, *Kolejny sukces olsztyńskich muzyków*, Gazeta Olsztyńska, nr 263 z dn. 12-13 XI, s. 6.
- Szepietowski L.T., 1988, *Olsztyn–Kaliningrad*, Przyjaźń, nr 18 z dn. 29 IV, s. 20.
- Szymański J., 1965, *Efekty braterskiej współpracy*, Głos Olsztyński, nr 17 z dn. 21 I, s. 1, 2.
- *Tegoroczne kontakty sportowców Olsztyna i Kaliningradu*, 1970, Głos Olsztyński, nr 53 z dn. 27 III, s. 5.
- *TPPR na nowej drodze*, 1957, Głos Olsztyński, nr 90 z dn. 15 IV, s. 1.
- *Trasy przyjaźni*, 1985, Gazeta Olsztyńska, nr 95 z dn. 24 IV, s. 3.
- *Trzech piłkarzy „Baltiki” zostanie pożyczonych do „Olimpii” Elbląg*, 1989, Wiadomości Elbląskie, nr 14 z dn. 5 IV, s. 16.
- Turkowski L., 1974, *Piękne dni Kaliningradu*, Gazeta Olsztyńska, nr 129 z dn. 1-2 VI, s. 5.
- Tyrolski R., 1981, *W pamięci i w sercu*, Gazeta Olsztyńska, nr 236 z dn. 26 XI, s. 1, 3.
- Tyrolski R., 1984, *Uniwersytet w Kaliningradzie – olsztyńska WSP*, Gazeta Olsztyńska, nr 297 z dn. 14 XII, s. 1, 2.
- Tyrolski R., 1986, *Trzy dni serdecznej gościnności*, Gazeta Olsztyńska, nr 169 z dn. 23 VII, s. 1, 2.
- *U łącznościowców w Kaliningradzie*, 1987, Gazeta Olsztyńska, nr 280 z dn. 30 XI, s. 1.

- *Umowa handlowa Olsztyn–Kaliningrad zostanie ratyfikowana*, 1957, Głos Olsztyński, nr 26 z dn. 29 I, s. 3.
- *W gościnie u naszych przyjaciół w Kraju Rad*, 1956, Głos Olsztyński, nr 221 z dn. 15-16 IX, s. 3.
- *W Kaliningradzie była ostatnio delegacja związkowców z WRZZ*, 1963, Głos Olsztyński, nr 151 z dn. 27 VI, s. 5.
- *W Kaliningradzie byli niedawno delegaci pracowników oświaty przedszkolnej*, 1961, Głos Olsztyński, nr 254 z dn. 26 X, s. 6.
- *W Kaliningradzie powstał oddział Towarzystwa Przyjaźni Radziecko-Polskiej*, 1959, Głos Olsztyński, nr 276 z dn. 19 X, s. 1.
- *W Kaliningradzie wystawa rysunków olsztyńskich dzieci*, 1962, Głos Olsztyński, nr 97 z dn. 25 IV, s. 5.
- *W Olsztynie czwarta grupa nauczycieli z obwodu*, 1962, Głos Olsztyński, nr 115 z dn. 17 V, s. 2.
- *W rocznicę Wielkiego Października*, 1987, Gazeta Olsztyńska, nr 259 z dn. 5 XI, s. 1, 3.
- *W socjalistycznym współzawodnictwie sztandar zdobyli polscy kolejarze*, 1975, Gazeta Olsztyńska, nr 81 z dn. 9 IV, s. 1, 2.
- *W 40 rocznicę powstania Armii Radzieckiej*, 1958, Głos Olsztyński, nr 6 z dn. 8 I, s. 1.
- Wachowiec R., 1975, *Braterska współpraca*, Gazeta Olsztyńska, nr 93 z dn. 23 IV, s. 3.
- Wachowiec R., 1989a, *Budowanie przejścia*, Gazeta Olsztyńska, nr 66 z dn. 18-19 III, s. 1, 3.
- Wachowiec R., 1989b, *Dla wymiany towarowej granica zamknięta*, Gazeta Olsztyńska, nr 52 z dn. 2 III, s. 1, 3.
- *Więzi coraz serdeczniejsze*, 1974, Gazeta Olsztyńska, nr 216 z dn. 13 IX, s. 1, 2.
- *Wizyta delegacji rad narodowych z Kaliningradu*, 1969, Głos Olsztyński, nr 229 z dn. 26 IX, s. 3.
- *Wizyta działaczy oświatowych z Kaliningradu*, 1966, Głos Olsztyński, nr 273 z dn. 17 XI, s. 6.
- *Współpraca Olsztyna i Kaliningradu*, 1975, Gazeta Olsztyńska, nr 86 z dn. 15 IV, s. 1-2.
- *Współpraca olsztyńskich i kaliningradzkich energetyków*, 1962, Głos Olsztyński, nr 206 z dn. 30 VIII, s. 3.
- *Współpraca związkowców z Olsztyna i Kaliningradu*, 1984, Gazeta Olsztyńska, nr 237 z dn. 4 X, s. 1, 2.
- *Wycieczki z Kaliningradu*, 1966, Głos Olsztyński, nr 217 z dn. 19 IX, s. 5.
- *Wymiana doświadczeń związkowców Olsztyna i Kaliningradu*, 1969, Głos Olsztyński, nr 225 z dn. 22 IX, s. 3.

- *Wystawa bursztynów ze zbiorów muzeum z Kaliningradu*, 1984, *Gazeta Olsztyńska*, nr 95 z dn. 20 IV, s. 1.
- *Wystawa filatelistyczna z Kaliningradu w Urzędzie Wojewódzkim*, 1977, *Gazeta Olsztyńska*, nr 90 z dn. 22 IV, s. 3.
- *Wystawa sztuki kaliningradzkiej w Olsztynie*, 1961, *Głos Olsztyński*, nr 268 z dn. 11-12 XI, s. 5, 6.
- *Wystawę kaliningradzką obejrzało 3 tysiące osób*, 1967, *Głos Olsztyński*, nr 122 z dn. 24 V, s. 6.
- *Wyścig kolarski Kaliningrad-Węgorzewo*, 1974, *Gazeta Olsztyńska*, nr 91 z dn. 18 IV, s. 1.
- *Wyścig kolarski Olsztyn-Kaliningrad*, 1971, *Gazeta Olsztyńska*, nr 99 z dn. 28 IV, s. 4.
- *Z piosenką przez Kaliningrad*, 1971, *Gazeta Olsztyńska*, nr 180 z dn. 31 VII-1 VIII, s. 6.
- *Z pobytu delegacji łącznościowców z Kaliningradu*, 1986, *Gazeta Olsztyńska*, nr 218 z dn. 18 IX, s. 1, 2.
- *Z wizytą u przyjaciół*, 1985, *Gazeta Olsztyńska*, nr 252 z dn. 28 X, s. 1.
- Zalewski R., 1958, *Cel kontaktów przygranicznych?*, *Głos Olsztyński*, nr 297 z dn. 15 XII, s. 4.
- *Zobaczyc i dotknąć*, 1988, *Gazeta Olsztyńska*, nr 300 z dn. 28 XII, s. 1, 3.
- *8 zwycięstw Polaków na halowych mistrzostwach w Kaliningradzie*, 1981, *Gazeta Olsztyńska*, nr 35 z dn. 17 II, s. 5.
- *10-11 VI zawody kajakarskie na Jeziorze Krzywym*, 1978, *Gazeta Olsztyńska*, nr 131 z dn. 10-11 VI, s. 7.

Spis aktów prawnych:

- *Dziennik Ustaw* z 1945 r., nr 47, poz. 268.
- *Dziennik Ustaw* z 1946 r., nr 28, poz. 177.
- *Dziennik Ustaw* z 1954 r., nr 43, poz. 191.
- *Dziennik Ustaw* z 1958 r., nr 37, poz. 166.
- *Dziennik Ustaw* z 1958 r., nr 76, poz. 393.
- *Dziennik Ustaw* z 1961 r., nr 50, poz. 271.
- *Dziennik Ustaw* z 1965 r., nr 20, poz. 130.
- *Dziennik Ustaw* z 1972 r., nr 49, poz. 312.
- *Dziennik Ustaw* z 1972 r., nr 50, poz. 324.
- *Dziennik Ustaw* z 1990 r., nr 78, poz. 461.
- *Monitor Polski* z 1945 r., nr 29, poz. 77.
- *Monitor Polski* z 1962 r., nr 8, poz. 26.
- *Monitor Polski* z 1964 r., nr 68, poz. 317.
- *Monitor Polski* z 1968 r., nr 34, poz. 237.
- *Monitor Polski* z 1970 r., nr 1, poz. 6.
- *Monitor Polski* z 1975 r., nr 26, poz. 161.
- *Monitor Polski* z 1978 r., nr 3, poz. 14.
- *Monitor Polski* z 1979 r., nr 7, poz. 52.
- *Monitor Polski* z 1984 r., nr 22, poz. 150.
- *Monitor Polski* z 1988 r., nr 19, poz. 167.
- *Monitor Polski* z 1988 r., nr 22, poz. 207.

Spis adresów internetowych:

- AtlantNIRO - www.atlantniro.ru
- Bałtycki Federalny Uniwersytet im. I. Kanta - www.kantiana.ru
- DOSAAF - www.dosaaf.ru
- Kaliningradzki Państwowy Uniwersytet Techniczny - www.klgtu.ru
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych - www.msz.gov.pl
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. E. Sukertowej-Biedrawiny - www.wbp.olsztyn.pl
- Wojskowy Rejon Przeładunkowy Braniewo 1955-1957, czyli Ostbahn na Warmii i Mazurach - www.starejuchy.pl
- Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie - www.wspol.edu.pl

Załączniki

Załącznik 1. Wymiana handlowa między województwami północnej Polski i Obwodem Kaliningradzkim w latach 1960-1989.

Data podpisania umowy	Partner umowy	Dostawca towarów na rynek lokalny	Asortyment planowany do wymiany	Wartość wymiany	Uwagi
21.07.1960 Moskwa	Ministerstwo Handlu Wewnętrznego PRL „Sojuzgiewtorg” przy Gosplanie	-	Konfekcja, koce wełniane, wózki dziecięce, maszyny do mięsa, galanteria skórzana, drobne ilości innych artykułów	200 tys. rubli dewizowych	Ostatecznego kontraktu nie zawarto, umowa nie została zrealizowana
			Siedz solony, sardyńki, miód pszczeł, akordeony, pończochy „kaprony”, naczynia ocynkowane, drobne ilości innych artykułów	200 tys. rubli dewizowych	
1972	PHZ „Polcoop” PHZ „Sojuzkoopwnieszorg”	WZGS Olsztyn „Objpotrebsojuz” Kaliningrad	Konfekcja, koszule męskie nylonowe, meble kuchenne, wino „Rycerskie”	150 tys. rubli dewizowych	
			Ryba świeżomrożona, łój wołowy, szampan, konserwy rybne, ogórki konserwowe, sok pomidorowy	150 tys. rubli dewizowych	
1973	PHZ „Polcoop” PHZ „Sojuzkoopwnieszorg”	WZGS Olsztyn Centrala Rybna Olsztyn	J.w. oraz meble kuchenne, koszule flanelowe, koszule nocne damskie, płaszcze męskie	220 tys. rubli dewizowych	nie dostarczono mebli
			J.w. oraz ryby świeże, zegarki męskie „Polot”, zegarki damskie „Zaria”	220 tys. rubli dewizowych	nie dostarczono miodu
30.01.1974	PHZ „Polcoop” PHZ „Sojuzkoopwnieszorg”	WZGS Olsztyn Centrala Rybna Olsztyn	Kapy zakardowe, koszule nocne z golfy, podomki damskie, męskie koszule flanelowe, obuwie tekstylne, meble kuchenne „Kasia”, palta chłopięce, płaszcze chłopięce i dziewczęce, wino „Rycerskie”, wódka „Czysta Wyborowa”	b.d.	
			Wódka „Moskiewska”, konserwy rybne, morszczyk świeżomroźony, łój wołowy, miód w koniach, odkurzacz „Czajka”, woda mineralna „Kaliningradzka”	b.d.	
1975	PHZ „Polcoop” PHZ „Sojuzkoopwnieszorg”	WZSR Olsztyn Centrala Rybna ? Olsztyn	Obuwie, odzież, kapy na łóżka, meble	468 004 rubli dewizowych	
			Wódka „Moskiewska”, konserwy rybne, sok pomidorowy, ogórki, łóżka turystyczne, zegarki „Łucz”	378 229 rubli dewizowych	
17.05.1976	PHZ „Hortex-Polcoop” PHZ „Sojuzkoopwnieszorg”	b.d. b.d.	Obuwie (17 tys. par), ubrania dziecięce, wódka (1 000 dkl)	92 986 rubli dewizowych	
			Konserwy rybne w pomidorach, widły czterozębne, wódka „Moskiewska”, ryby	92 988 rubli dewizowych	
1977	PHZ „Hortex-Polcoop” PHZ „Sojuzkoopwnieszorg”	b.d. b.d.	Meble „Sylwia”, kapy, kostiumy damskie z bistoru, koszule nocne damskie, tkaniny, obuwie z welwetu	b.d.	
			Konserwy rybne, morszczyk i skumbria świeżomroźzone, widły czterozębne, piły, kosy	b.d.	

28.05.1987 Kalininograd	WPHW, WZGS, Centrala Rybna Olsztyn	WPHW, WZGS, Centrala Rybna Olsztyn	300 kompletów mebli kuchennych, obuwie sportowe i plażowe, płaszcze przeciwdeszczowe, korekcyjna, rajstopy, torby damskie, świece, szampony, ogórki konserwowe, koncentraty spożywcze, 10 t turek wafelowych	81 mln zł	
9.07.1987 Olsztyn	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	3 tys. t ryb, tkaniny, dywany, chłodziarki, młynki i ekspresy do kawy, żelazka, sokowirówki, rowery, materace i namioty turystyczne, instrumenty muzyczne, lornetki teatralne, papier i sprzęt fotograficzny, meble sypialne	b.d.	
05.1987 Kalininograd	WPHW, WZGS, Oddział Wojewódzki PSS „Spolem” Elbląg	WPHW, WZGS, Oddział Wojewódzki PSS „Spolem” Elbląg	Warzywa, owoce, odzież prod. ZPO „Truso”, galanteria skórzana prod. spółdzielni „Plastyk” i „Renoma”, meble, ozdoby choinkowe, wyroby firm polonijnych i rzemieślniczych	92,1 mln zł	
9.07.1987 Elbląg	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	Konserwy rybne, artykuły gospodarstwa domowego (sprzęt zmechanizowany, nakrycia stołowe), sprzęt turystyczny, wyroby fotooptyczne, instrumenty muzyczne, meble, szampiany i koniaki	950 tys. rubli	
1988	WPHW, WZGS Olsztyn	WPHW, WZGS Olsztyn	Ziemniaki, warzywa, pieczywo cukiernicze, kosmetyki, zabawki, meble, obuwie sportowe	ok. 300 mln zł (5 mln rubli)	
1988	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	Sprzęt sportowy, turystyczny, fotoaparaty, meble sypialne, przetwory rybne		
1988	WPHW, WZGS, Oddział Wojewódzki PSS „Spolem” Elbląg	WPHW, WZGS, Oddział Wojewódzki PSS „Spolem” Elbląg	Wyroby kosmetyczne, odzieżowe, owoce, warzywa	1,5 mln rubli	
1989	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	„Obłpotrebssojuz” Kalininograd	Sprzęt radiowo-telewizyjny, drobny zmechanizowany sprzęt gospodarstwa domowego, materiały pokryciowe (blacha, papa, ełemit), zabawki, tkaniny, wyroby tekstylne		
	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie; *Dobry interes...*, 1988; *Olsztyn: coraz bliżej...*, 1988; *Przygnaniczna wymiana*, 1987; R. Reich, 1989a; M. Skotnicka, 1988b; L. Strycharski, 1987a.

Załącznik 2. Kontakty transgraniczne teatrów w Olsztynie i Elblągu oraz w Kaliningradzie i Sowietsku w latach 1960-1989.

Lata	Nazwa teatru wyjeżdżającego	Miejsce wizyty	Cel wizyty
1960	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakl „Godzina dwunasta” A. Arbuzowa
1960	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Pierwszy dzień wolności” L. Kruczkowskiego
1961	Teatr Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie	Kaliningrad, Swietlogorsk	Spektakl „Koziołek Matołek” K. Makuszyńskiego
1965	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakle „Dzień oczyszczenia” J. Przeździeckiego, „W pustyni i w puszczy” H. Sienkiewicza
1965	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakle „Odwety” L. Kruczkowskiego, „Najazd” L. Leonowa, „Tom – wielkie serce”
1967	Pantomima Olsztyńska	Kaliningrad	Spektakl
1967	Państwowy Teatr Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie	Kaliningrad, Swietlogorsk	Spektakl „Żołnierz i bieda” S. Marszaka
1968	Obwodowy Teatr Lalek w Kaliningradzie	Olsztyn, Lidzbark Warm.	Spektakl „Złota antylopa” N. Abramowa, „O zajączku”
1969	Teatr Dramatyczny w Sowietsku	Olsztyn, Elbląg, Kętrzyn	Spektakl „Dzieci Słońca” M. Gorkiego podczas Dni Kultury Rosyjskiej
1969	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Krakowiaczy i górale” W. Bogusławskiego
1971	Pantomima Olsztyńska	Kaliningrad	Spektakl
1972	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spotkanie robocze w Kaliningradzkim Obwodowym Teatrze Dramatycznym
1973	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Delegacja na 25-lecie Kaliningradzkiego Obwodowego Teatru Dramatycznego
1973	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn, Kętrzyn	Spektakl „Pamięć serca” A. Korniejczuka podczas Dni Kaliningradu
1973	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Kartoteka” S. Mrożka
1975	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spotkanie robocze w Teatrze im. S. Jaracza
1976	Obwodowy Teatr Lalek w Kaliningradzie	Olsztyn	Spektakle „Czeburanka i jego przyjaciele”, „Złote przedziwo”
1976	Teatr Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Bajka o dobrym smoku” L. Dvorskiego
1977	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakle „Maria Stuart” F. Schillera, „Hipokryci” E. Briaginskiego i E. Riazanowa
1977	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Dom Bernardy Alba” F.G. Lorki
1979	Teatr Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl
1979	Obwodowy Teatr Lalek w Kaliningradzie	Olsztyn	Spektakl „Timofiej Rircimcy” G. Mazina

1980	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakle „Niebieskie konie na czerwonej trawie” M. Szatrowa, „Babski bunt” W. Wasiliewa i M. Plackowskiego
1980	Teatr Dramatyczny w Elblągu	Kaliningrad	Spektakle „Pluskwa” W. Majakowskiego, „Czapa czyli śmierć na raty” J. Krasieńskiego
1986	Teatr Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl podczas Dni Ziemi Olsztyńskiej
1986	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakl „Zinula” A. Gelmana
1986	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Punk czyli ballada i sonet” R. Kordzińskiego i T. Woźniaka
1986	Teatr Dramatyczny w Elblągu	Kaliningrad	Wizyta robocza w Kaliningradzkim Obwodowym Teatrze Dramatycznym
1987	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Wizyta w celu podpisania umowy o współpracy z Kaliningradzkim Obwodowym Teatrem Dramatycznym
1987	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Elbląg	Wizyta robocza w Teatrze Dramatycznym
1987	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Elbląg	Spektakl „Ostatnia kobieta señora Juana” L. Żuchowickiego podczas III Elbląskiej Wiosny Teatralnej
1987	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakl „Ostatnia kobieta señora Juana” L. Żuchowickiego
1987	Obwodowy Teatr Lalek w Kaliningradzie	Olsztyn	Spektakl „Błękitny jeź” A. Popescu
1987	Olsztyński Teatr Lalek „Czerwony Kapturek”	Kaliningrad	Spektakl „Kopciuszek” J. Brzechwy
1987	Teatr Dramatyczny w Elblągu	Kaliningrad, Sowietsk	Spektakl „Panienci madame Tiny” P. Chesnota
1987	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Przy drzwiach zamkniętych” J. P. Sartre’a
1988	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Spektakl „Rewizor” M. Gogola
1988	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakl „Żeński stół w sali myśliwskiej” W. Mierieżko
1988	Teatr Dramatyczny w Sowietsku	Elbląg	Spektakl „Cyrano de Bergerac” E. Rostanda podczas IV Elbląskiej Wiosny Teatralnej
1988	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Reżyserowanie przez W. Bucharina „Rewizora” M. Gogola w Teatrze im. S. Jaracza
1988	Teatr im. S. Jaracza w Olsztynie	Kaliningrad	Reżyserowanie przez K. Ziemińskiego „Tanga” S. Mrożka w Kaliningradzkim Obwodowym Teatrze Dramatycznym
1989	Kaliningradzki Obwodowy Teatr Dramatyczny	Olsztyn	Spektakl „Tango” S. Mrożka
1989	Teatr Dramatyczny w Elblągu	Sowietsk	Spektakl „Tango” S. Mrożka
1989	Olsztyński Teatr Lalek „Czerwony Kapturek”	Kaliningrad	Delegacja z okazji 25-lecia Obwodowego Teatru Lalek w Kaliningradzie

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Dzieje sceny olsztyńskiej...*; 1996, *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1960-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Załącznik 3. Wystawy plastyki, fotograficzne, filatelistyczne i książek na pograniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1959-1989.

Data	Miejsce wystawy	Temat wystawy	Liczba osób z zagranicy	Uwagi
4-15.11.1959	Olsztyn (Sala Malinowa Teatru im. S. Jaracza)	„Dorobek i rozwój Obwodu Kaliningradzkiego”	3	obejrzało 10 tys. osób; była także w Gdańsku
6-15.11.1959	Kaliningrad	Plastyka olsztyńska	.	
12-22.08.1960	Kaliningrad	„Osiągnięcia XV-lecia Warmii i Mazur”	3+3	organizator Wyd. Propagandy PZPR
7-16.11.1961	Olsztyn	Malarstwo, grafika, rzeźba, ceramika (144 prace 37 artystów przedstawiające życie człowieka radzieckiego na budowach, w zakładach pracy i podczas odpoczynku)	3	1. wystawa plastyki kaliningr.; org. WRN, CBWA; 6 tys. osób
22-30.11.1961	Kaliningrad	Malarstwo i grafika olsztyńska (ponad 200 prac 13 artystów)	4+2	
29...11.1964	Olsztyn (Woj. Dom Kultury)	Prace plastyczne dzieci z Obwodu Kaliningradzkiego	.	organizator WRN
~20.10.1964	Kaliningrad	Tkactwo artystyczne (gobeliny) Barbary Hulanickiej, wyroby z drewna, ceramika	4	
04.1967	Kaliningrad (Dom Plastyka)	Malarstwo, grafika, tkanina, fotografie Wacława Kapusto (68 prac 29 artystów olsztyńskich)	3	obejrzało 16 tys. osób
5-12.05.1967	Olsztyn (Sala Malinowa Teatru im. S. Jaracza)	Malarstwo, rzeźba ceramika, bursztyn (150 prac 47 artystów kaliningradzkich)	.	2. wystawa; 3 tys. osób
25-30.10.1968	Olsztyn (Sala Malinowa Teatru im. S. Jaracza)	Malarstwo, grafika, sztuka użytkowa (159 prac 52 artystów kaliningradzkich)	3	3. wystawa; 2 tys. osób
12.1968	Kaliningrad	Plastyka olsztyńska (80 prac 27 artystów kaliningradzkich)	3	trwała 5 dni
19...07.1969	Olsztyn (klub TPPR)	Książki z Kaliningradzkiego Wyd. Książkowego	3	
07.1969	Kaliningrad	Plastyka olsztyńska	.	
	Kaliningrad	Książki Wyd. „Pojezierze”	3	
	Kaliningrad (Pracownia Sztuk Plastycznych)	Reprodukcje i pocztówki wydane przez przedsiębiorstwo RUCH z Olsztyna	.	obejrzało 10 tys. osób w ciągu 7 dni
3-6.12.1970	Olsztyn (salon BWA)	Malarstwo, rzeźba, grafika (49 prac 27 artystów kaliningradzkich)	.	4. wystawa; 2,5 tys. os.
13-30.12.1970	Kętrzyn, Szczytno, Mragowo		.	
27...09.1971	Olsztyn (salon ZPAP, na zamku, pawilon PTTK Wysoka Brama)	Sztuka ludowa (149 prac 45 artystów kaliningradzkich)	5	

4-11.11.1972	Olsztyn (Dom Plastyka – galeria ZPAP)	Plastyka (33 prace 16 artystów kaliningradzkich)	6	Dni Kaliningradu
	Olsztyn	Książki wydawnictw kaliningradzkich (Dni Książki Radzieckiej)	.	
	Olsztyn	Filatelistyka	.	
	Olsztyn (Klub MPIK)	„Kaliningrad w obiektywie” – fotograficzna o życiu mieszkańców Kaliningradu (9 plansz)	.	
27-12.1972-15.01.1973	Kaliningrad i in.	„Warmia – ziemia Kopernika” (plastyka olsztyńska)	.	
4-11.11.1973	Olsztyn (Galeria Sztuki Współczesnej BWA)	Malarstwo, grafika, tkanina, ceramika, metaloplastyka (70 prac 42 artystów kaliningradzkich)	.	Dni Kaliningradu
	Olsztyn	„Poezja przyjaźni i braterstwa” (książki kaliningradzkie)	.	
13-30.07.1974	Kaliningrad	„Olsztyńskie w 30-lecie Polski Ludowej” (fotografie, pocztówki, prace dzieci)	4	Dni Olsztyna
4-7.11.1974	Olsztyn	Plastyka kaliningradzka	.	Dni Kaliningradu
		Książki	.	
19-30.04.1975	Olsztyn	Plastyka kaliningradzka	2	Dni Kaliningradu
		„Kaliningrad – wczoraj, dziś, jutro” (fotograficzna)	.	
		„Wynalazki techniki młodzieży Obwodu Kaliningradzkiego”	.	
21.07-11.08.1975	Kaliningrad	Plastyka olsztyńska	.	w Okręgowym Muzeum Krajoznawczym
		„Kultura ludowa Olsztyńskiego – wczoraj i dziś” (z muzeów Warmii i Mazur w Olsztynie, Szczytnie, Olsztynku), pokaz wyrobu tkanin na krosnach (Zofia Eysymont)	3	
		Fotograficzna	.	
22-25.04.1976	Olsztyn (Galeria Sztuki Współczesnej BWA)	Plastyka kaliningradzka	2	Dni Kaliningradu
	Olsztyn (planetarium)	„Olsztyn–Kaliningrad XX lat” (fotograficzna)	1	
		Fotograficzna – dorobek Obwodu Kaliningradzkiego		

19-25.07.1976	Kaliningrad (Obwodowe Muzeum Krajoznawcze)	Plastyka olsztyńska (pokaz tkactwa ludowego)	3	Dni Przyjaźni Radziecko- Polskiej
	Kaliningrad	Dorobek nauki i techniki woj. olsztyńskiego (fotograficzna)	.	
		Dorobek XX lat współpracy polsko-radzieckiej (fotograficzna)	.	
07-08.1976	Kaliningrad	Plastyka woj. elbląskiego	.	
3-7.11.1976	Elbląg (Muzeum w Elblągu)	Plastyka kaliningradzka (prace 3 artystów)	3	
20-25.04.1977	Olsztyn (Urząd Wojewódzki)	Filatelistyka	.	Dni Kaliningradu
21-25.04.1977	Olsztyn	Książki kaliningradzkie	.	
		Prace plastyczne młodzieży kaliningradzkiej	.	
18-20.04.1977	Elbląg	Malarstwo i fotografia kaliningradzka	.	
18-20.07.1977	Kaliningrad	Plastyka elbląska	3+1	
3-5.11.1977	Elbląg	Fotograficzna kaliningradzka	.	
18.04-15.05.1978	Kaliningrad	Sztuka zdobnicza artystów olsztyńskich	2	Dni Przyjaźni Radziecko-Polskiej
		Książki Wyd. „Pojezierze” i olsztyńskich pisarzy	2	pisarze Z. Nienacki, E. Kruk
19-30.04.1978	Olsztyn, Szczytno	Sztuka zdobnicza i użytkowa (prace 32 kaliningradzkich artystów amatorów)	2	Dni Przyjaźni
20-22.07.1978	Kaliningrad	Fotograficzna z woj. elbląskiego	2	2 tygodnie
1978	Elbląg	Plastyka kaliningradzka	.	
18-20.04.1979	Kaliningrad	„Rozwój społeczno-gospodarczy województwa olsztyńskiego w oczach fotografików” (fotograficzna z woj. olsztyńskiego)	.	Dni Przyjaźni
23-25.04.1979	Olsztyn	„Społeczno-ekonomiczne osiągnięcia Obwodu Kaliningradzkiego” (fotograficzna)	.	Dni Kaliningradu
		Książki kaliningradzkie	2	
19-21.07.1979	Elbląg	Wyroby z bursztynu	.	

17-26.04.1980	Olsztyn (Klub MPIK)	Plakat kaliningradzki	.	Dni Przyjaźni z Obw. Kaliningradzkim
	Olsztyn (Galeria ZPAP)	Plastyka kaliningradzka	4	
1981	Kaliningrad (Galeria Sztuki)	„Skóra i tkanina” – prace artysty plastyka Artura Nichthausera z Olsztyna	.	
21.04-15.05.1982	Olsztyn (Klub MPIK)	Rzeźba i malarstwo artystów kaliningradzkich	2	
15-16.12.1982	Olsztyn	„Ziemia i ludzie” plastyka kaliningradzka (z okazji 60-lecia ZSRR)	2	
21.07-20.08.1983	Kaliningrad (Dom Plastyka)	Plastyka olsztyńska	3	Wizyta 2 dni
7-20.11.1983	Elbląg (Klub Garnizonowy)	Książka radziecka	3	
19.04-7.05.1984	Olsztyn (Art Gallery BWA)	„Kaliningradzkie bursztyny” z Muzeum Bursztynu (filia Obwodowego Muzeum Historyczno-Artystycznego) w Kaliningradzie	2	Wizyta 2 dni
07.1984	Kaliningrad	Polska sztuka dekoracyjna (z okazji 40-lecia PRL)	.	
10.1984	Elbląg	„Kaliningradzkie bursztyny” z Muzeum Bursztynu (filia Obwodowego Muzeum Historyczno-Artystycznego) w Kaliningradzie	.	
26.01-25.02.1985	Kaliningrad (Obwod. Muzeum Historyczno-Artystyczne)	„Wyzwolenie Warmii i Mazur w 1945 r.” (fotograficzna i inne eksponaty z Muzeum Warmii i Mazur)	.	obejrzało 15 tys. osób
04.1985	Olsztyn (planetarium)	Wystawa	.	brak informacji
24-26.05.1985	Elbląg	2 wystawy sztuki kaliningradzkiej	.	Dni Obw. Kalinin. w Woj. Elbl.
8-10.06.1985	Olsztyn	Wystawa Obwodu Kaliningradzkiego	.	Dni Kultury Kaliningradzkiej
07.1985	Kaliningrad	Grafika artystów z woj. elbląskiego	.	
19-22.07.1986	Kaliningrad	Sztuka ludowa i twórczość Stowarzyszenia Kultury Robotniczej z Olsztyna	2	Dni Ziemi Olsztyńskiej
		„Olsztyn-Kaliningrad 1956-1986” (fotograficzna)	.	
14.11-15.12.1986	Kaliningrad	„Kopernik i Kosmos” – plastyka z Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie	1	
12.1986	Kaliningrad	Prace plastyczne dzieci z Elbląga, Olsztyna i Kaliningradu	.	

18-..01.1987	Elbląg (Woj. Biblioteka Publiczna)	Prace plastyczne dzieci z Elbląga, Olsztyna i Kaliningradu	3	
12-14.06.1987	Kaliningrad	Plastyka elbląska (62 prace 13 artystów)	.	Dni Woj. Elbląskiego
5-17.11.1987	Olsztyn (Art Gallery BWA)	„Olsztyn-Kaliningrad Przyjaźń-Współpraca” (fotograficzna)	2	
30.05-..1988	Olsztyn	„Bizuteria Ernsta Lisa” z Kaliningradu	.	XVII Dni Olsztyna
21-26.06.1988	Kaliningrad	Książki (z biblioteki olsztyńskiej)	.	Tydzień Polskiej Książki
		Książki (z biblioteki elbląskiej)	.	
06.1988	Kaliningrad (Dom Artysty)	Plastyka olsztyńska	.	
03.1989	Elbląg (Galeria EI)	Plastyka kaliningradzka	.	
07.1989	Lidzbark Warm.	„Pomniki archeologii Obwodu Kaliningradzkiego” (400 eksponatów)	.	eksponaty po raz 1. prezentowane za granicą

Źródło: opracowanie własne na podstawie *60 lat Okręgu Olsztyńskiego...*, 2008; *50 lat BWA...*, 2008; *Głos/Gazeta Olsztyńska* z lat 1956-1989; *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

Załącznik 4. Wydarzenia kulturalno-sportowe promujące sąsiedni region na graniczu polsko-kaliningradzkim w latach 1972-1987.

L.p.	Data	Nazwa imprezy	Miejsce imprezy	Wydarzenia z udziałem gości z zagranicy	Uwagi
1.	4-7.11.1972	Dni Kaliningradu	Olsztyn	Koncert, wystawa plastyki, fotograficzna „Kaliningrad”, Dni Książki Radzieckiej (wydawnictw z Kaliningradu)	50-lecie ZSRR
2.	3-11.11.1973	Dni Kaliningradu	Olsztyn, Mrągowo, Iława, Kętrzyn	Koncerty w Olsztynie, Mrągowie, Iławie, wystawa plastyki i metaloplastyki, występ teatru z Kaliningradu, wystawa fotograficzna, Dni Filmu Radzieckiego, wystawa książek, degustacje potraw kuchni rosyjskiej	Rocznica rewolucji październikowej
3.	14-29.07.1974	Dni Olsztyna	Kaliningrad, Sowietk, Mamonowo	Koncert „Estrady” olsztyńskiej, koncert Filharmonii Olsztyńskiej, wystawa pocztówek, fotograficzna, plastyki, prac dzieci, przegląd filmów polskich, degustacje potraw kuchni polskiej	W Sowietku 9 tys. widzów na koncercie „Estrady”
4.	4-7.11.1974	Dni Kaliningradu	Olsztyn, Lidzbark Warm., Mrągowo, Iława	Koncerty estradowe w Mrągowie, Iławie, Lidzbarku Warm., Olsztynie, wystawa książek, spotkanie z pisarzem, wystawa plastyki amatorskiej	
5.	18.04-2.05.1975	Dni Kaliningradu	Olsztyn, Działdowo, Mrągowo	Koncerty estradowe w Olsztynie, Działdowie, Mrągowie, koncertu chóru, wystawa plastyki, fotograficzna „Kaliningrad – wczoraj, dziś, jutro”	
6.	22-25.04.1976	Dni Kaliningradu	Olsztyn, Szczytno, Lidzbark Warm.	Koncerty estradowe w Olsztynie, Szczytnie, Lidzbarku Warm., wystawa plastyki, degustacje potraw kuchni rosyjskiej	
7.	19-25.07.1976	Dni Przyjaźni Radziecko-Polskiej	Kaliningrad, Sowietk, Swietogorsk, Bagrationowsk	Koncerty estradowe w Kaliningradzie, Sowietku, Swietogorsku, Bagrationowsku, wystawa plastyki, fotograficzna (dorobek nauki i techniki)	Także delegacja woj. elbląskiego
8.	14-25.04.1977	Dni Kaliningradu	Olsztyn, Kozłowo	Koncerty estradowe, wystawa filatelistyczna, plastyki (prace młodzieży), książek	
9.	20-23.04.1978	Dni Przyjaźni	Olsztyn, Bartoszyce, Szczytno, Mrągowo	Koncerty w Olsztynie, Szczytnie, Bartoszycach, Mrągowie, wystawa sztuki zdobniczej i użytkowej, konkurs „Przedszkole śpiewa piosenki radzieckie”	
10.	18-20.04.1978	Dni Przyjaźni Radziecko-Polskiej	Kaliningrad, Swietyj	Koncerty estradowe, wystawa sztuki zdobniczej, książek Wyd. „Pojezierze”, spotkania z pisarzami, Obwodowy Festiwal Muzyki i Pieśni Polskiej	
11.	18-20.04.1979	Dni Przyjaźni	Kaliningrad	Koncerty estradowe, wystawa fotograficzna	
12.	23-25.04.1979	Dni Kaliningradu	Olsztyn, Biskupiec, Lubawa	Koncerty estradowe, wystawa fotograficzna, książek, konkurs „Przedszkole śpiewa piosenki przyjaźni”	

13.	16-26.04.1980	Dni Przyjaźni z Obwodem Kaliningradzkim	Olsztyn, Biskupiec, Bartoszyce	Koncerty estradowe w Olsztynie, Biskupcu, Bartoszycach, występ teatru z Kaliningradu, spotkanie z 10 pisarzami, wystawy plastyki, plakatu, filatelistyczna	Podczas krajowych Dni Kultury Radzieckiej
14.	24-26.05.1985	Dni Obwodu Kaliningradzkiego w Województwie Elbląskim	Elbląg, Pasłęk, Nowy Dwór Gd., Sztum, Prabuty, Dzierzgoń, Gardeja, Stare Pole	Koncerty zespołów artystycznych w różnych miejscowościach, wystawy plastyki, zawody sportowe	Przyjazd 445 osób, w tym 54 sportowców
15.	8-10.06.1985	Dni Kultury Kaliningradzkiej	Olsztyn, Sępólno, Górowo Ił., Iława	Koncerty orkiestry symfonicznej, zespołów ludowych, spotkania z pisarzami	Z okazji Dni Olsztyna
16.	19-22.07.1986	Dni Ziemi Olsztyńskiej	Kaliningrad, Sowietk, Swietlogorsk, Krasnoznamiensk, Nieman, Niestierow, Gusiew, Czerniachowsk, Zielenogradsk	Koncerty estradowe różnych zespołów artystycznych, wystawy plastyki (np. sztuki ludowej), wystawa „Olsztyn-Kaliningrad 1956-1986 w fotografii”, spotkania z pisarzami, spektakle Teatru Lalek „Czerwony Kapturek”	30-lecie współpracy olsztyńsko-kaliningradzkiej, wyjazd ok. 200 osób
17.	12-14.06.1987	Dni Województwa Elbląskiego w Obwodzie Kaliningradzkim	Kaliningrad, Czerniachowsk, Oziersk, Nieman, Prawdińsk, Sowietk, Swietlogorsk, Sławsk	Koncerty różnych zespołów artystycznych, wystawy plastyki, zawody sportowe	

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów niepublikowanych KW PZPR w Olsztynie i Elblągu z lat 1972-1985; *Gazeta Olsztyńska* z lat 1972-1989, *Wiadomości Elbląskie* z lat 1979-1990.

